

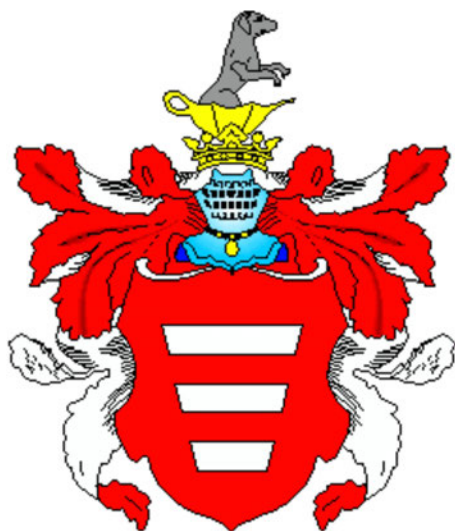
Т. Г. РЕНДЮК

ПИЛИП ОРЛИК: МОЛДОВСЬКІ ТА РУМУНСЬКІ ШЛЯХИ

T. Gh. RENDIUK

PYLYP ORLYK: CĂILE MOLDO-ROMÂNE

*Герб Гетьмана України Пилипа Орлика
Stema Hatmanului Ucrainei Pylyp Orlyk*

*Підпис П. Орлика під Конституцією 1710 року
Semnătura lui P. Orlyk sub Constituția din anul 1710*

*Монета із зображенням П. Орлика. 2002 рік
Monetă cu imaginea lui P. Orlyk. Anul 2002*

Т. Г. РЕНДЮК

ПИЛИП ОРЛИК:
МОЛДОВСЬКІ
ТА РУМУНСЬКІ ШЛЯХИ

Чернівці
«Букрек»
2013

T. Gh. RENDIUK

PYLYP ORLYK: CĂILE MOLDO-ROMÂNE

Cernăuți
«Bukrek»
2013

*Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення та радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

Рендюк Т. Г.

- Р39 Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи / Т. Г. Рендюк. – Чернівці : Букрек, 2013. – 240 с. : іл.
ISBN 978-966-399-542-7

Двомовний ілюстрований історично-документальний нарис доктора історичних наук, дипломата високого рангу Т. Г. Рендюка, розроблений на основі широкої джерельної бази та власних досліджень, розкриває читачеві маловідомі або зовсім не ідентифіковані аспекти політичних, військових, дипломатичних та культурно-духовних зв'язків гетьмана України Пилипа Орлика з Молдовою, Валахією та Трансільванією у першій половині XVIII століття.

ББК 63.3(4УКР)46

Rendiuk T. Gh.

- Р39 Pylyp Orlyk: căile moldo-române / T. Gh. Rendiuk. – Cernăuți : Bukrek, 2013. – 240 p. : il.
ISBN 978-966-399-542-7

În prezentul său studiu istorico-documentar ilustrat, elaborat pe baza unui larg spectru de surse și cercetări proprii, editat în două limbi, Teofil Rendiuk, doctor habilitat în științe istorice, diplomat de rang înalt, aduce la cunoștința respectabilului cititor aspecte mai puțin cunoscute sau total neidentificate privind relațiile politice, militare, diplomatice și cultural-spirituale ale hatmanului Ucrainei Pylyp Orlyk cu Moldova, Muntenia și Transilvania în prima jumătate al secolului al XVIII-lea.

ББК 63.3(4УКР)46

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
I. МОЛДОВА ТА ВАЛАХІЯ В УЯВЛЕННІ ПИЛИПА ОРЛИКА ДО ЙОГО ПРИБУТТЯ ДО МІСТА БЕНДЕРИ У 1709 РОЦІ	12
II. ТРАГІЧНИЙ ШЛЯХ ЕМІГРАЦІЇ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПИСАРЯ РАЗОМ ІЗ КОЗАЦЬКИМ ВІЙСЬКОМ ДО МІСТА БЕНДЕРИ ВЛІТКУ 1709 РОКУ	27
III. БЕНДЕРСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ГОЛОВНИЙ ЕТАП ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПИЛИПА ОРЛИКА (1709–1714 РОКИ).....	36
1. Складні умови перебування у Бендерах та напружена атмосфера в середовищі української еміграції	36
2. Бендерська комісія з питань приналежності спадщини І. Мазепи, її невідповідні результати для П. Орлика та Запорізького Війська	52
3. Діяльність української політичної та військової еміграції у листопаді 1709 – квітні 1710 року та обрання П. Орлика гетьманом України	57
4. Бендерська Конституція 1710 року – апогей політичної та правової думки П. Орлика в еміграції.....	77
5. Бендери – центр зовнішньополітичної, дипломатичної та військової діяльності П. Орлика у 1710–1714 роках	89
А) Політичні та дипломатичні відносини української еміграції з Кримським ханством	89
Б) П. Орлик – головний організатор спільного зимового походу союзних військ в Україну у січні–квітні 1711 року	95
В) Зміна політичної ситуації в регіоні та орієнтація П. Орлика на Османську імперію як єдину на той час військову силу, спроможну сприяти звільненню України	102
Г) Переговори П. Орлика з Османською імперією та укладення українсько-турецького договору 1712 року	105
Г) Політична переорієнтація П. Орлика на європейські держави. «Маніфест до європейських урядів» і «Вивід прав України» 1712 року як прояв дипломатичної майстерності гетьмана. Початок європеїзації українського питання.....	113

Д) Політичні, дипломатичні та військові зусилля П. Орлика, спрямовані на звільнення України. Завершення Бендерського періоду державницької діяльності першого українського гетьмана в еміграції.....	117
IV. ПЕРЕЇЗД П. ОРЛИКА ТА ЙОГО ОТОЧЕННЯ ВОСЕНИ 1714 РОКУ ДО ШВЕЦІЇ ЧЕРЕЗ УСЮ ТЕРИТОРІЮ ВАЛАХІЇ ТА ТРАНСІЛЬВАНІЇ З ПІВДНЯ НА ПІВНІЧ. ЗУСТРІЧІ У БУХАРЕСТІ ЗІ СПІВВІТЧИЗНИКАМИ З УКРАЇНИ	123
V. ПОДОРОЖ П. ОРЛИКА ТЕРИТОРІЄЮ МОЛДОВИ З ПІВНОЧІ ДО ПІВДНЯ У 1722 РОЦІ. ПЕРЕТИН ДОБРУДЖІ ПО ДОРОЗІ ДО САЛОНІКІВ.....	133
VI. ПОВЕРНЕННЯ У 1734 РОЦІ ДО МОЛДОВИ. ПОДОРОЖІ ТЕРИТОРІЄЮ ВАЛАХІЇ ТА ПЕРЕБУВАННЯ В БУХАРЕСТІ. ОСТАННІЙ ЕТАП ЖИТТЯ, СМЕРТЬ 24 ТРАВНЯ 1742 РОКУ ТА ПОХОВАННЯ В ЯССАХ.....	144
ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА.....	148
Список використаних джерел і літератури.....	151
Додаток № 1	
ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ	161
Додаток № 2	
КОНСТИТУЦІЯ П. ОРЛИКА У ПЕРЕКЛАДАХ УКРАЇНСЬКОЮ ТА РУМУНСЬКОЮ МОВАМИ	177
Додаток № 3	
ЩОДЕННИК П. ОРЛИКА У ПЕРЕКЛАДАХ УКРАЇНСЬКОЮ ТА РУМУНСЬКОЮ МОВАМИ, В ЧАСТИНІ, ЩО СТОСУЄТЬСЯ МОЛДОВИ, ВАЛАХІЇ ТА ДОБРУДЖІ	206

*Згадайте праведних Гетьманів
Де їх могили...*

Т. Г. Шевченко

ВСТУП

Назву книги обрано не випадково. Продовжуючи традицію, закладену попереднім п'ятимовним нарисом «Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий...» (К.: АДЕФ-Україна, 2010. – 480 с. з 50 ілюстраціями), і цього разу робиться особливий акцент на маловідомі або зовсім не ідентифіковані аспекти життя та діяльності видатного державного та військового діяча, неперевершеного дипломата свого часу і блискучого борця за незалежність Української держави, гетьмана України в еміграції Пилипа Орлика.

З проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 року, ліквідацією цензури на проведення заборонених за часів Радянського Союзу історичних досліджень, появою реальних можливостей оприлюднити їх результати широкому загалу як в Україні, так і за її межами (насамперед – 20-мільйонній українській діаспорі), читач отримав можливість максимально повно ознайомитися з особливою роллю історичних постатей, безпосередньо причетних до національно-визвольних змагань українського народу.

Серед таких постатей особливе місце посідає гетьман-вигнанець П. Орлик, насамперед як послідовний борець за ідею незалежності України та автор незвичайної угоди гетьмана з козаками, яка в історії дістала назву першої Конституції Української держави. В особі П. Орлика поєднані ідеї, які й сьогодні є актуальними, – побудова незалежної та демократичної Української держави.

Якщо про зв'язки та взаємини П. Орлика зі Швецією, Туреччиною, Польщею, Чехією, Австрією, Німеччиною, Францією та іншими країнами чимало відомо та багато цікавого написано, то південно-західний напрям зовнішньої політики першого українського гетьмана в екзилі, його життя та державницька творчість у Молдові та Валахії впродовж майже всієї першої половини XVIII-го століття дотепер залишаються недостатньо вивченими та належним чином не оціненими.

Саме тому в презентованому нарисі особлива увага надається процесу становлення та розвитку впродовж гетьманування П. Орлика його відносинам із сусідніми на той час з Україною Молдовою та Валахією, а в цьому

контексті – і з іншими існуючими у першій половині XVIII-го століття державами. Достатньо акцентувати увагу лише на тому, що саме місто Бендери (нині Придністровський регіон Республіки Молдова) на достатньо тривалий період стало не лише місцем складання ним першої Конституції України і, водночас, першої у світі писаної конституції, але й центром активної міжнародної та дипломатичної діяльності першого українського гетьмана у вигнанні.

Крім цього, між долями гетьманів Івана Степановича Мазепа та Пилипа Степановича Орлика спостерігається дивовижна схожість і навіть певна паралель в їх житті та діяльності. Обидва гетьмани України за життя підтримували найрізноманітніші державні, політичні, військові, дипломатичні, церковно-релігійні та культурні контакти з молдовськими та валаськими господарями. І якщо останнім місцем поховання І. Мазепа у 1710 році стало придунайське місто Галац, то П. Орлик завершив свій життєвий шлях у 1742 році у столиці Молдовського князівства Яссах (також нинішня Румунія). Отже, потреба у ретельному вивченні та широкому розкритті маловідомих і невідомих дотепер взаємовідносин П. Орлика (як це здійснено автором щодо І. Мазепа) з підвасальними на той час Османській імперії придунайськими князівствами Молдовою та Валахією стає очевидною.

Спонукав автора до більш глибокого дослідження зазначеної вище проблематики і той факт, що навіть у новітніх працях, виданих у контексті широкого відзначення в 2010 році 300-річчя першої конституції не лише України, але й усієї Європи та світу, автором якої був П. Орлик, котрий разом із близьким оточенням написав її у Бендерах та Яссах, молдовсько-валаський період життя й обставини його смерті та поховання в столиці Молдови того часу недостатньо повно або зовсім не висвітлені. Так, у статті полтавської авторки Людмили Шендрик «Гетьман Пилип Орлик – автор першої конституції України», опублікованої у 2010 році в газеті «Україна козацька» з нагоди відзначення 300-річчя Конституції П. Орлика, зазначається, що «...на сьогодні залишається невідомим, де поховали гетьмана та яка доля його могили» [1]. А у Вікіпедії стосовно цього підкреслено лише, що «жив у Хотині, Серезі, по тому – в Чернівцях, Каушанах і Бухаресті. Згодом переїхав до міста Ясси, де помер 24 травня 1742 року» [2]. Навіть один із найбільших фахівців з вивчення постаті П. Орлика, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України Тарас Чухліб у своїй спеціальній статі, присвяченій життю і творчості українського гетьмана в екзилі, опублікованій у 2006 році, обмежився лише загальною констатацією, що «26 травня 1742 року гетьман Пилип Орлик помер на чужині – в Яссах, де останнім часом знайшов собі притулок» [3]. У свою чергу, і чернігівський дослідник Сергій Павленко,

котрий у 2009 році опублікував друге видання солідного дослідження під назвою «Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники» [4], в якому П. Орлику виділено окремий розділ, не висвітлив його життя і державницьку діяльність в екзилі, тим паче в Придунайських князівствах. Втім, влучною є оцінка цим автором послідовних зусиль П. Орлика, спрямованих на відстоювання незалежності України після його обрання гетьманом. «Майже тридцять наступних років, – пише С. Павленко, – він присвятив відстоюванню інтересів України у світі, активно ведучи дипломатичні переговори з урядовцями провідних європейських країн, залучаючи їх до антиросійської коаліції. Його зусилля не увінчалися успіхом, але вони не були марними: вогник боротьби за волю України, її самостійність не згасав навіть у найтяжчі роки реакції, його тепло зароджувало надію на кращі часи в серцях багатьох патріотів» [5].

У книзі відстежуються 6 періодів, безпосередньо пов'язаних із життям та державницькою діяльністю П. Орлика в Молдові та Валахії, а саме:

Перший – 1709–1714 роки, проведені у місті Бендери і частково в місті Ясси, коли П. Орлика було обрано гетьманом України та де він склав унікальний документ, завдяки якому назавжди увійшов в історію – першу Конституцію України.

Другий – 1714 рік, коли П. Орлик разом із королем Швеції Карлом XII і своїми найближчими соратниками К. Довгополим, Ф. Третьком, Ф. Мировичем, братами Герциками та іншими відданими йому козаками перетнули всю територію нинішньої Румунії з півдня до півночі, слідуючи з Демотики під Адріанополем до Відня і далі – до Швеції. Тоді П. Орлик та його команда на певний час зупинились у столиці Валахії Бухаресті, де гетьман мав низку важливих зустрічей, у тому числі з колишнім канцеляристом І. Мазепи Данилом Болботою, котрий розповів про невідомі аспекти комунікації покійного на той гетьмана з Москвою.

Третій – 1721–1722 роки, коли в рамках унікальної подорожі зі Швеції до тодішньої Османської імперії, зафіксованої у своєму безцінному «Діарії» [«Подорожньому щоденнику» – *Т. Р.*], перетнув усю територію підвасального на той час Туреччині Молдовського князівства, у тому числі й нинішню Чернівецьку область, де тривалий час прожив, зокрема у Хотині, звідки через Ясси та Галац продовжив свою подорож до Салоніків.

Четвертий – 1734–1737 роки, коли П. Орлик в ході запланованого відвідання Запорізької Січі зупинився в Каушанах [нинішня Республіка Молдова – там свого часу розміщувався штаб татарського війська. – *Т. Р.*], де дізнався про перехід запорожців під владу Росії, через що так і не досяг кінцевої мети своєї поїздки.

П'ятий – 1738–1740 роки, впродовж яких в пошуках підтримки для реалізації своїх планів щодо визволення України перебував у Відні (Болга-

рія) і знову в Бухаресті, у тому числі по дорозі до Белграда і на зворотному шляху, а також у Хотині та Чернівцях. Про цей період життя і діяльності П. Орлика менше відомо, що викликає особливий інтерес як у дослідників, так і в читачів.

Шостий – 1741–1742 роки, коли П. Орлик після 32-річного інтенсивного періоду послідовної боротьби в євразійських масштабах за незалежність України знайшов політичний притулок і підтримку у молдовського господаря К. Маврокордата в Яссах, де, на жаль, і завершився земний шлях першого українського гетьмана в еміграції.

Крім цього, на користь додаткового дослідження молдовського напрямку існує ще один унікальний аргумент: батько Пилипа, Степан Орлик, був військовим, свого часу служив інтересам польського короля. У грудні 1673 року на 51-му році життя був тяжко поранений під час польсько-турецької війни в битві під Хотиним, після чого невдовзі помер і там був похований. Хотин тоді входив до складу Молдовського князівства. Тому П. Орлик був зацікавлений у тому, щоб дізнатися якомога більше про Молдову та відвідати місце поховання свого батька – міста Хотин, де він майже через півстоліття – у 1722 році – провів частину свого непростого, але шляхетного життя.

Таким чином, видається доцільним заради повного подання читачеві комплексної інформації про життя та державну діяльність П. Орлика окремо зупинитися на висвітленні його молдовсько-румунського шляху, офіційних контактів з господарями Молдови та Валахії впродовж майже всієї першої половини XVIII-го століття, власної ролі в організації кореспонденції гетьмана І. Мазепи зі своїми молдовськими та валаськими колегами, адаптації до умов життя у зазначених придунайських князівствах після еміграції з України у 1709 році, сприйняття культури, мови, звичаїв та обрядів місцевих мешканців під час багаторазового перебування у цих поневолених Османською імперією православних князівствах тощо.

Головним чинником, який позитивно сприяв, як сьогодні модно говорити, інтеграції українського гетьмана та його шляхетного оточення в молдовське суспільство та їх перебуванню у Валахії того часу була православна віра – єдина для всього життєвого простору П. Орлика: для рідної Білорусі, де він народився і провів дитячі та юнацькі роки, для гордої України, яка стала його справжньою Батьківщиною та за незалежність якої він віддав все своє свідоме життя, а також для Молдови та Валахії, які тоді дотримувались єдиного з Україною православного календаря та у церквах яких під час служби ще продовжувала лунаати староукраїнська мова, добре зрозуміла козакам-емігрантам. Не менш суттєвими були традиційно інтенсивні політичні, військові, дипломатичні, культурні, освітні,

релігійні та, зрештою, міжлюдські зв'язки між Україною та двома придунайськими князівствами – Молдовою та Валахією.

Автор також вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії наводить невідомі матеріали, пов'язані з виявленням місця поховання українського гетьмана у румунському місті Ясси. Сам факт, що румунська земля прийняла українського гетьмана, котрий не був за походженням етнічним українцем, але був, завдяки вихованню матері Ірини, глибоким православним віруючим, свідчить, як і у випадку І. Мазепи, про відкритість соціуму Молдови XVIII-го століття до розуміння складних проблем, з якими стикалась українська політична та військова елітна еміграція того часу у цій країні.

Ім'я П. Орлика занесене до історії українського народу як глибокий символ непереможності козацького духу, негасимого прагнення українців до досягнення та утвердження незалежності Української держави, а також до європейської та світової історії – як автор першої написаної конституції.

Сподіваюсь, що оприлюднена раніше ініціатива щодо спорудження в Україні Пантеону славетних історичних постатей українського народу, з привезенням до Батьківщини останків або символічних капсул із землею з місць їх поховання за кордоном, стане реальною справою. Серед символічно похованих у майбутньому Пантеоні поруч з останками інших видатних гетьманів України чільне місце має посісти й окремий пам'ятник на честь і славу Пилипа Орлика.

Автор, червень 2013 року

I. Молдова та Валахія в уявленні Пилипа Орлика до його прибуття до міста Бендери у 1709 році

Маленькому Пилипу 11 грудня 1673 року було трохи більше року, коли його батько – католик Степан Орлик – на 51-му році життя помер від тяжких ран, отриманих під Хотинською фортецею (нинішня Чернівецька область України). [Ім'я Пилип походить від давньогрецького Philippos – «той, хто любить коней». В українському народному мовленні це ім'я пережило тривалу трансформацію, починаючи від чужого спочатку становлення українського інтегрального соціуму звука (ph/ф), та завершуючи пізнішим широким поширенням в українському суспільстві виразом звуку (ф/п): Філіп/Пилип. – *Т. Р.*].

Його батько вимушений був захищати, в силу відомих історичних обставин, інтереси тодішньої Речі Посполитої в ході польсько-турецької війни 1672–1676 років, де українці, вкотре відіграли важливу роль.

Сам Пилип батька не запам'ятав, але пізніші розповіді матері Ірини Малаховської, котра походила з православного литовсько-білоруського шляхетського роду, сформували незабутні уявлення про Хотин і підвасальну Османській імперії Молдову, до складу якої на той час входило місто разом з фортецею.

На той час маленький Пилип не міг знати, хіба що від Всемогутнього Бога, про те, що власна доля багато разів водитиме його до блискучої Хотинської фортеці, але в якості великого гетьмана України, витонченого дипломата, предводителя війська, історика, письменника, публіциста, носія багатьох іноземних мов, творця першої у світі написаної Конституції та низки автентичних творів української епістолярної літератури, але найголовніше – творця виключно особливого періоду історії українського народу та Європи.

Про те, що його матір дотримувалася православної віри, свідчать два достеменних факти. По-перше, Пилип був хрещений за православним обрядом, що в глибоко віруючій сім'ї без відома матері було і є неможливим. Крім цього, у власних Орликових нотатках у «Діярії» [«Щоденнику». – *Т. Р.*] впродовж 1720, 1721 та 1722 років згадується про патрона – святого Пилипа – кожен раз під однією і теж датою – 11 жовтня за старим стилем [6], що відповідає православному календарю. Це датування велося П. Орликом під час його тривалої подорожі зі Швеції до Греції за старим календарем.

По-друге, у «Діярії» за 5/16 травня 1722 року П. Орликом власноручно зроблено такий запис: «16/5 у суботу в день святої мучениці Ірини я мо-

лився на літургії за світлу пам'ять моєї матері небіжчиці, яка називалася Іриною» [7], у зв'язку з чим можна з впевненістю стверджувати про належність його матері та й власне П. Орлика до православних віруючих.

Хлопчик ще точно не знав, де знаходиться Хотинська фортеця, та всією своєю сутністю прагнув колись дійти до цієї унікальної та історично значимої місцевості. При цьому він мав глибинний, особисто обґрунтований, морального та душевного характеру аргумент – відшукати могилу батька. Він тоді ще не здогадувався, що власна турбулентна доля, незалежно від його бажання, кине його саме до Хотина, де у 1721 та у 1737 роках він проживе одні з найбільш хвилюючих епізодів власного життя.

Вже під час навчання у найстарішому освітньому закладі Білорусі – Віленській єзуїтській академії – молодий талановитий слухач почав серйозно цікавитися польсько-турецькою битвою 1673 року під Хотиним в надії хоча б що-небудь дізнатися про обставини поранення та смерті рідного батька. Проте у зазначеному навчальному закладі з його єзуїтською специфікою, П.Орлику вдалося дізнатися про це небагато, тому тема для нього залишалася відкритою.

Кардинально іншою виявилася ситуація в Києві, коли наприкінці 80-х років XVIII-го століття мати, продавши всі свої маєтності у Білорусі, переїхала до України спеціально, щоб син міг далі здобувати ґрунтовні знання. Доступ до небаченої кількості літератури на різних мовах, успішне навчання у Києво-Могилянській академії, освітня програма якої не лише відповідала, але й перевершувала рівень університетів та аналогічних академій Європи, відкрила енергійному та охочому до знань юному слухачу П. Орлику нові можливості, у тому числі щодо польсько-турецької війни 1672–1676 років. Саме у Києві він дізнався, що битва під Хотиним, якою він цікавився, сталася 11 листопада 1673 року, коли об'єднане польське і литовське військо під командуванням коронного великого гетьмана Яна Собеського, який отримав прізвисько «Хотинський лев», розгромило дощенту турецьку армію на чолі з Хусейном-пашею (близько 35 тисяч чоловік), що укріпилася в колишньому польському таборі часів першої Хотинської битви 1621 року. Польська армія, що налічувала близько 30 тисяч солдатів, оточила Хотинську фортецю ще на початку листопада 1673 року. Фортеця була добре пристосована до оборони: розташована у вигині Дністра, зі середньовічними мурами, посиленими земляними шанцями, побудованими за півстоліття до цієї війни. Перші атаки на турецькі позиції відбулися 10 листопада, але вони були лише розвідкою боєм розташування супротивника. Головна битва відбулася наступного дня, коли Я. Собеський вдарив турків, змучених негодою та безсонням. Після того, як військо Я. Собеського тривожило обложених нічною симуляцією атак, на світанку 11 листопада великий гетьман особисто повів військо, де був і батько

П. Орлика, в атаку у сніговій заметілі. Після залпу польських гармат піхота та спішені драгуни вдарили на вали турецького табору, збивши ворога з позицій та утворивши в шанцях проходи для атаки кінноти. У проломи на валах і шанцях ринули гусари гетьмана С. Яблоновського. Турки відповіли контратакою кінноти, але не змогли протистояти удару важкоозброєних гусарів, і скоро битва розгорілася по всьому турецькому табору та у фортеці. У зв'язку з панікою, яка охопила турецьке військо, Хусейн-паша наказав відступати на інший бік Дністра. Але єдиний міст у Хотині був пошкоджений вогнем польської артилерії і завалився під вагою втікачів. Лише кільком тисячам турків з усього 35-тисячного війська вдалося втекти до зайнятого османами Кам'янця-Подільського. Решта вояків турецької армії були вибиті або потрапили в полон. Польські втрати були значно менші, але серед постраждалих була і найдорожча для П. Орлика людина – його батько.

«Академія, – пише Олександра Трофимук у своїй брошурі «Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції», – сформувала П. Орлика не лише тонким стилістом, здатним працювати в Генеральній військовій канцелярії. Напевно, головними зернами, які запали в душу юнака, вихованого на ідеалах лицарства, були ті ідеї, що становили основу православ'я та підґрунтя державності (не слід забувати, що батько П. Орлика помер внаслідок битви з турками, яка вкотре принесла перемогу християнським військам; не слід забувати також, що виховувався хлопець під наглядом матері, яка походила з православно-шляхетського роду; варто зважати і на те, що рід Орликів покинув Чехію після краху національно-визвольного руху XVI-го століття). Це відбулося на всій творчій та державницькій діяльності П. Орлика. Саме в Києво-Могилянській академії він навчився бачити історію і сучасність тодішньої України очима козацької старшини і простого народу, що у 1710 році відобразиться у власному історіософському баченні «Історії козацького народу», викладеному у преамбулі до Конституції [8].

Наступний період більш глибокого ознайомлення П. Орлика, озброєного талантом, доброю освітою, знанням іноземних мов, захопленого теологією, філософією, літературними здібностями та надзвичайно працьовитого, з тодішньою Молдовою настав із початком його роботи у 1799 році канцеляристом, а згодом старшим канцеляристом і ресентом Генеральної військової канцелярії І. Мазепи.

Проте знайомство вже відомого на той час на всю Європу та Малу Азію волелюбного українського гетьмана зі своїм майбутнім генеральним писарем (за нинішніми стандартами ця посада відповідає рівню прем'єр-міністра або канцлера) відбулося значно раніше. С. Павленко, всебічно вивчаючи рідню та оточення І. Мазепи, дійшов до такого висновку: «Зістав-

лення років народження П. Орлика та небожа І. Мазепи І. Обідовського (1671–1672 рр.) доводить, що вони не лише навчалися в один час у Києві і були знайомі один з одним, але й, цілком вірогідно, мали приятельські стосунки» [9]. Власне, цим, – додає Л. Шендрик, – можна пояснити запрошення П. Орлика у січні 1698 році на весілля ніжинського полковника Івана Обідовського з донькою Генерального судді Василя Кочубей Ганною. Імовірно, на цьому весіллі відбулося знайомство П. Орлика з донькою полтавського полковника Павла Герцика, яку також звали Ганною [10], та яка стала не лише вірною супутницею життя першого українського гетьмана в екзилі, але й матір'ю його восьми дітей. Безперечно, досвідчений І. Мазепа, шукаючи здібних співробітників та помічників, яким би можна було довіритися у своїх далекоглядних планах щодо майбутнього Вітчизни, не міг не помітити талановитого П. Орлика. Тим паче, що для цього були серйозні підстави: ще під час навчання у Києво-Могилянській академії, а саме у 1695 році, молодий поет, автор чисельних хвалебних віршів, відомих на той час під назвою «панегірики», одну з них – «Алکید руський» – присвятив славному гетьману, завдяки чому ім'я П. Орлика стало популярним серед української старшини [11], і, зрозуміло, добре відомим самому І. Мазепі.

Робота в Генеральній військовій канцелярії ще більше зблизила П. Орлика з І. Мазепою. Як пише М. Василенко, «...Орлик зробив при дворі гетьмана нечувано швидко кар'єру, ставши згодом довіреною особою Мазепи. Кар'єра була зроблена не пролазництвом, чи за чисією протекцією, а завдячуючи своєму розуму, енергії, таланту, освіченості, які завжди його відзначали і в подальшому послужили основою для його вибору на гетьмана» [12]. Нові, більш високі призначення стали можливими завдяки природній обдарованості, кмітливому розумові та наполегливості в навчанні і роботі самого П. Орлика. Швидкою кар'єрою він був зобов'язаний, у першу чергу, власним здібностям і якостям – чіткій пам'яті, високій освіченості, шляхетному такту та дипломатії. Як відомо, він, як і І. Мазепа, володів багатьма іноземними мовами, зокрема, латинською, давньогрецькою, німецькою, французькою, польською, шведською, білоруською та російською. В його бібліотеці були сотні книг, у тому числі твори Аристотеля, Геродота, Цицерона, Вергілія, Данте, Мольєра, Монтеск'є та багатьох інших європейських та світових вчених, письменників та поетів, більшість з яких він читав мовою оригіналу.

Ще дві важливі обставини послужили підґрунтям для подальшого зближення П. Орлика з І. Мазепою.

Перша – це той факт, що 5 листопада 1702 року гетьман став хрещеним батьком старшого Пилипового сина Григора, який з часом був призначений старшиною в королівській шведській, потім саксонській гвардії, пі-

зніше – членом таємної королівської ради й маршалом Франції. Саме на його честь паризький аеропорт, розміщений на його колишніх володіннях, сьогодні названо «Орлі».

Друга – те, що будучи в ранзі реєнта Генеральної військової канцелярії, П. Орлик був утаємничений в далекосяжні плани свободолюбного гетьмана. Залучення П. Орлика до таємних справ І. Мазепи розпочалося відтоді, як у 1706 році його було прилучено до закритого дипломатичного листування гетьмана з європейськими лідерами, у тому числі з господарями Придунайських князівств, але насамперед з польськими та шведськими політичними колами на чолі зі С. Лещинським та, відповідно, Карлом XII. Але заради справедливості треба підкреслити, що П. Орлик спочатку сумнівався у вірності І. Мазепи Петру I, оскільки для цього були серйозна підстава – таємна, невідома російському царю, переписка. Проте з часом усе стало зрозумілим молодому реєнту. Вирішальним у цьому плані стало зізнання самого гетьмана (безперечно, після тривалого випробування кандидата у свої близькі соратники) у проведенні таємних переговорів з метою спасіння України. «Тримаю я тебе міцно, – казав І. Мазепа П. Орлику, – і сподіваюсь, що ані совість твоя, ані цнота, ані почтивість не дозволять тобі, аби мене, пана і благочинника свого, зрадив» [13].

17 вересня 1707 року І. Мазепа відкрив йому свої реальні плани щодо відносин з Москвою. Як свідчив сам П. Орлик, І. Мазепа чітко пояснив йому, чому веде антимосковські переговори з польським та шведським королями: «...не для приватної користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення, а для вас усіх... для загального добра матері моєї Вітчизни, бідної України, всього Війська Запорозького і народу малоросійського» [14]. У листі до Стефана Яворського генеральний писар дуже виразно і яскраво описав цю драматичну сцену, навів текст промови І. Мазепи: «Досі я не посмів передчасно виявляти тобі свого наміру та тайни, яку ти відкрив учора випадково, не тому, щоби я мав який-небудь сумнів щодо твоєї вірності для себе – адже ніколи не зможу про твою чесність і подумати, щоби ти за таку мою ласку для себе, любов і добродійства відплачував мені невдячністю і став зрадником. Проте, зваживши, що хоча ти розумний, з чистою совістю, все ж молодий і у таких обставинах не маєш повного досвіду, боявся я, щоби ти у розмові з різними російськими та нашими старшинами, чи то довірливо, чи з необережності не вимовився перед ким-небудь з тим секретом і тим самим мене і себе не погубив. Тому, що тепер не можна було затаїти цієї тайни, то Всевишнього взиваю на свідка і присягаю» [15].

Слід уточнити, що під наведеним вище висловлюванням «...я не посмів передчасно виявляти тобі свого наміру та тайни, яку ти відкрив учора випадково...», І. Мазепа мав на увазі достеменний факт, коли напередо-

дні він, будучи в Києво-Печерському монастирі, отримав чергову таємну кореспонденцію від княгині Ганни Дольської – першої дружини князя М. Вишневецького, яка була рідною тіткою польського короля С. Лещинського (*фото 1*). Вона, у свою чергу, підтримувала тісні зв'язки з королем, що напередодні історичного переходу І. Мазепи восени 1708 р. на бік шведського короля Карла XII-го та його союзника С. Лещинського мало для гетьмана велике значення.

Цікаво, що таємне листування між українським гетьманом та княгинею забезпечував генеральний писар через молдовського посильного, який не викликав прямої підозри з боку всюдисущих польських та царських агентів, забезпечуючи, таким чином, стабільне листування між адресатами.

У шифрований лист княгині Г. Дольської, одержаний І. Мазепою у Києві 16 вересня 1707 р. та прочитаний П. Орликом, було вміщено також лист від С. Лещинського, в якому король обіцяв «прийняти козаків по-батьківськи та задовольнити їх бажання». «Княгиня Дольська надіслала мені через одного волоха сей лист, зашивши його у шапку посланцеві», – такими словами того осіннього вечора гетьман повідомляв свого генерального писаря П. Орлика про отриману кореспонденцію з Польщі, в якій С. Лещинський викладав свої пропозиції щодо можливих майбутніх політичних відносин, спрямованих проти Росії [16]. Княгиня писала, що її ксьондз-єзуїт і капелан Зеленський, з яким гетьман бачився у її дворі, вертаючи з Жовкви, був у Саксонії, переговорював з королем С. Лещинським і привіз від нього лист, який вона гетьманові разом зі своїм нинішнім листом посилає. Крім того, король передав проект нової умови з Україною, котрий вона видасть гетьмановому довіреному посланцеві, якщо він від гетьмана прибуде. Таким посланцем і був згаданий вище волох. Ці переговори завершилися на початку 1708 року укладенням формальної угоди між гетьманом І. Мазепою і королем С. Лещинським. Вони ж відкрили прямий шлях до підготовки до укладення І. Мазепою військово-політичного союзу і з Карлом XII. Безпосереднім свідком усього цього як генеральний писар та довірена особа гетьмана був П. Орлик. Показовим у цьому плані є такий достеменний факт: коли пізнім вечором у вересні 1707 року П. Орлику стало відомо від самого І. Мазепи про його плани щодо С. Лещинського та Карла XII-го, генеральний писар настільки налякався та розхвилювався, що почав безперервно молитися Богові. Під дощ вийшов з помешкання та став шукати бідних жебраків навколо Печерської лаври, щоб подати їм милостиню та просити, щоб і вони молилися за оберігання гетьмана від нещастя.

Саме тоді П. Орлик присягнув на вірність І. Мазепі в його прагненні домогтися незалежності України за допомогою королівської Швеції. Відповідна таємна розмова між ними завершилася цілуванням хреста І. Мазе-

пою та П. Орликом – «і хрест святий в руках його поцілував» [17]. Як справедливо стверджує О. Трофимук, «цей факт свідчить на користь Пилипа Орлика – Україна ще не знала, що молодий канцелярист склав «на відмінно» іспит з мистецтва дипломатії і служіння власній нації» [18]. Фактично чужий в правлячих колах України, молодий П. Орлик мусив здобути знаннями, володінням іноземними мовами, власною працею, вмінням бути щирим і відкритим та природженим дипломатичним хистом здобути довіру й визнання впливової козацької старшини. Лише після цього, на початку 1708 року, він був призначений генеральним писарем Генеральної військової канцелярії, стаючи найближчим потаємним соратником І. Мазепи. П. Орлик, отримавши ранг генерального писаря, одержав чималі володіння в Гадяцькій сотні та у Галичині. Крім того, Ганна Герцик принесла йому у придане села на Стародубщині, Чернігівщині й Полтавщині. 1708 року П. Орлик також збудував рудню з видобутку заліза в Стародубському полку. Отже, генеральний писар став заможним соратником гетьмана, володіючи значними маєтностями й землями. Це ще більше наблизило П. Орлика до І. Мазепи, який був не лише найбагатшою людиною в Україні, але й одним із найбільших можновладців у Європі.

Генеральний писар напружено працював у гетьманській канцелярії, складав і оформляв дипломатичне листування гетьмана, завдяки чому був у курсі всіх міжнародних справ І. Мазепи. Це означало повний доступ до всієї переписки гетьмана, у тому числі до тієї, що направлялась до Молдови та Валахії та, навпаки, надходила з Ясс та Бухареста. За словами З. Іскри, «более всех знает все тайны заговора Мазепин писарь Орлик, потому что через его руки идет вся гетьманская переписка» [19].

Втім, частина попередньої переписки гетьмана з господарями Молдови та Валахії, відповідно Константином Кантемиром (1685–1693 рр.), Константином Дукою (1693–1695 рр., 1700–1703 рр.), Антіохом Кантемиром (1695–1700 рр., 1705–1707 рр.), Міхаєм Раковіце (1703–1705 рр., 1707–1709 рр.) та Ніколаєм Маврокордатом (1709–1710 рр.), Валахії – Шербаном Кантакузіном (господарював до 1688 р.) і, особливо, з Константином Бринковяну (1688–1714 рр.) (*фото 2*) здійснювалася особисто П. Орликом, безперечно, під час його роботи в Генеральній військовій канцелярії і, як правило, під диктовку І. Мазепи. Крім цього, перебуваючи на зазначених вище посадах, П. Орлик мав можливість ознайомитись і з архівом канцелярії гетьмана, тобто з його листуванням, у тому числі з молдовськими та валаськими господарями впродовж попередніх років.

Так йому стало відомо, що гетьман України підтримував таємні дипломатичні відносини з ними, зокрема з видатним господарем Валахії К. Бринковяну [20]. За умов відсутності достатньо повних доказів щодо цього в українських джерелах, оскільки все, пов'язане з іменем І. Мазепи,

безжалюдно знищувалося протягом майже 300 років або потрапило до Москви, Стамбула та інших європейських столиць, корисними уявляються дані стосовно діяльності канцелярії та методів ведення таємного листування самим К. Бринковяну. За повідомленням його особистого секретаря – флорентійця Антона Марія Дель К'яро, господар Валахії «був пунктуальним та вмілим не лише у всіх власних внутрішніх, але й у зарубіжних справах, утримуючи активну кореспонденцію листами за допомогою добре оплачених дяків зі знанням італійської, латинської, німецької, польської, грецької, турецької мов», а також писарів з російської, угорської та слов'яно-руської (читай староукраїнської мови. – *Т. Р.*). Задля інтенсифікації зв'язків зі сусідньою Україною та, водночас, з далекою Росією при своєму палаці у Бухаресті К. Бринковяну заснував спеціальну слов'янську школу, для якої з часом при церкві св. Сави збудував окреме приміщення. Крім цього, показовим видається і те, що писарем зі староукраїнської мови при господарській канцелярії (окремо від російської мови) був Теодор Корбя (1670–1725 рр.), котрий свого часу отримав освіту у Києві, там же пізніше видав «Псалтир» у віршах і провів завершальний етап свого життя), що свідчить про наявність, необхідність та інтенсивність листування К. Бринковяну з І. Мазепою. Цікаво, що брат Т. Корбі Давид настільки добре знав українську мову, що під час неодноразових подорожей територією України, забезпечуючи і кореспондентський зв'язок між Бухарестом та Батурином, користувався документами, виданими для нього на ім'я українського купця Івана Давида. Після смерті 11 серпня 1707 року він був похований на території Києво-Печерської Лаври [21]. що стало своєрідним визнанням заслуг перед тогочасною Україною. Додатковим аргументом на користь думки про таємність взаємозв'язків І. Мазепи та К. Бринковяну може слугувати і той факт, що, як український гетьман, так і валаський господар у разі потреби користувалися конфіденційними текстами, закодованими цифровими шифрами. Цей шифр І. Мазепа завжди носив при собі в особистому медальйоні разом з натільним хрестом. У гетьманській канцелярії ключ до такого шифру був відомий генеральному писарю П. Орлику [22], а при канцелярії К. Бринковяну – греку-левантійцю Ніколу де Порте з Хіуса та греку Спиридону [23].

Що стосується посередницької ролі українського гетьмана, а, фактично, і П. Орлика, у забезпеченні кореспондентського зв'язку між валаським господарем та російським царем, відповідна інформація як у румунських, так і в українських джерелах є більш повною. Збереглися десятки листів К. Бринковяну до Петра I та інших російських офіційних осіб, в яких неодноразово уточнюється, що та чи інша кореспонденція надсилається через гетьмана І. Мазепу до Москви або отримана від нього і переправлена до Стамбула. Принаймні, з 282 листів політико-дипломатичного характе-

ру, надісланих К. Бринковяну за межі Валахії, значна частина була призначена особисто І. Мазепі або на шляху до Москви проходила через його руки [24] з відома генерального писаря. Тому можна погодитись із твердженням П. Черноводяну, румунського дослідника з питань дипломатичної діяльності К. Бринковяну, про те, що останній у таємний спосіб здійснював «плідний обмін листами, в яких передавав... і деякі інформації політичного та військового характеру стосовно турків» [25], про що знав і П. Орлик.

Слід констатувати, що попереднє ефективне співробітництво І. Мазепи з К. Бринковяну та, паралельно, з цілою плеядою молдовських господарів-сучасників видатного українського гетьмана (на жаль, вони дуже часто змінювалися, на відміну від І. Мазепи та К. Бринковяну, які, на їх честь і славу, були незмінними лідерами власних народів понад 20 років) на культурно-духовній ниві, дало виключно позитивні результати для подальшої співпраці сторін у рамках ймовірного наприкінці XVII-го століття українсько-молдовсько-валасько-російського, тобто суто православно-го альянсу, на той час спрямованого як проти Османської Порти, так і проти виявлених тоді загарбницьких намірів Речі Посполитої та Австрійської імперії стосовно придунайських князівств. За таких обставин величезний людський, економічний, політичний, військовий та духовний потенціал України з її унікальним релігійним центром – Києво-Печерською лаврою – однозначно слугував певною надією для балканських народів щодо реалізації їх давніх прагнень звільнитися з-під нестерпного турецького ярма. Знайшла тут відображення суттєва і стабільна матеріально-фінансова підтримка інтересів православних християн Балкан та Близького Сходу з боку гетьмана України І. Мазепи, котрий часто тут діяв за участю або за сприяння сусідньої Молдови та Валахії, за кордонами яких починався світ жорсткого протистояння християнського та мусульманського начал.

Створенню ймовірного антитурецького військово-політичного союзу за участю православних країн – Валахії, Молдови, Росії та, природно, України, частина якої підпорядковувалася Москві, вивченню позиції Османської імперії та кримських татар щодо України були присвячені й політична діяльність, й дипломатичне листування як українського гетьмана, так і молдовських та валаських господарів. І. Мазепі, як досвідченому політику європейського гатунку та меценатові загальноправославного масштабу, проблеми не лише придунайських князівств, але й Європи в цілому були добре знайомі. Так, згаданий вище французький дипломат Жан Балюз, виконуючи наприкінці 1704 р. роль зв'язківця Петра І, завітав до резиденції гетьмана України у Батурині для передачі відповідної кореспонденції і після особистої зустрічі з І. Мазепою написав до Парижа листа, в якому про гетьмана, зокрема, зазначав: «Він має великий досвід у політиці й, на від-

міну від московців, слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах» [26]. Тому гетьман напрочуд легко вів активне листування, у тому числі шифроване, зі своїми сучасниками у столицях Молдови міста Ясси та Валахії – міста Бухарест.

Так, у листі І. Мазепи, надісланому Петру І з Батурина 20 жовтня 1693 року, доповідалося про те, що він вже «учинив особливу посилку до волоського та мультянського володарів» [молдовського та, відповідно, валаського. – *Т. Р.*], користуючись тим, що «волоський господар кількаразово відзивався з тим, щоб грецькі купці ходили зі своїми куплями з цих малоросійських країв простим давнім шляхом на Ясси, з доброю надією на свою повну цілість» [27]. За посередництва ніжинського купця Сави Олеферова «з огляду на польських комендантів, котрі перебувають у Немирові й Сороках і котрі стежать за всіякими діями (як зазначав сам І. Мазепа), посилати мені й писати явно до тих володарів не можна», український гетьман вийшов спочатку на тодішнього молдовського господаря Константина Кантемира, а згодом і на валаського лідера К. Бринковяну, з якими зав'язалося тривале таємне листування, до якого з часом безпосереднє відношення мав і сам П. Орлик як носій, поруч з гетьманом, у Генеральній військовій канцелярії ключа до таємного шифру.

Тогочасна Молдова, розташована у просторі активного дипломатичного та культурно-духовного спілкування гетьманської України з Південно-Східною Європою та Близьким Сходом, за всієї її контрольованості з боку Туреччини не могла залишатися осторонь цього процесу. Так, посланець молдовського господаря українського походження Іван Білевич ще у листопаді 1690 – березні 1691 років, прямуючи до Москви та у зворотному напрямі, детально обговорював з гетьманом України можливі шляхи спільного протистояння турецько-татарському натиску [28]. Водночас у зазначеному вище листі І. Мазепи уточнювалося, що «волоський господар відпустив того згаданого посильного [Саву Олеферова. – *Т. Р.*] до мене і прислав через нього запечатаний склад слів, писаний цифрами, з якого я зрозумів, що він, володар, бажає мати зі мною пересилки і не простим письмом, а щоб списуватися з ним тими цифрами» [29]. Слід підкреслити, що з боку молдовського та валаського господарів таємне листування передавалося, як правило, через довірених посильних і містило цінну інформацію щодо військових дій Османської імперії та планів підпорядкованих їй кримських татар, що становило особливу цінність для І. Мазепи як гетьмана України, доля якої багато в чому залежала від військово-політичних намірів Туреччини. Яскравим прикладом може слугувати черговий лист І. Мазепи, надісланий ним Петру І з Батурина 26 листопада 1696 року, в якому детально інформувалося про повернення з міста Ясси власних посильних, які розповіли, що «у волоського господаря є певна

відомість, що кримський хан наказав усім кримським та білгородським ордам, усякому готуватися й пристосовуватись у теперішній військовий похід на нинішню зиму у... богохраниму державу Малу Росію» [30].

Активне використання І. Мазепою можливостей молдовських, болгарських та сербських кур'єрів, які в Європі менше потрапляли під підозру численних польських та російських агентів, тривало багато років. Як зазначалося вище, молдовський посильний забезпечував таємне листування між українським гетьманом та княгинею Ганною Дольською.

Безперечно, така небезпечна гра могла мати і непередбачувані наслідки для І. Мазепи. Ця доленосна подія відбулась у 1708 році (тобто напередодні переходу українського гетьмана на бік Карла XII та С. Лещинського); до певної міри її стосувалися події, що відбувалися у Молдові. Її детально описав М. Костомаров: «Появився знову донощик, – пише він, – що довів про намір Мазепи зрадити царю: це був новохрещений рейтар Мирон, який визволився з турецької неволі. Прибувши до Києва, він дав знати, кому треба, що в Яссах він бачився з тутешнім мешканцем Василем Дрозденком; цей Дрозденко був сином колишнього брацлавського полковника Дрозда – завзятого Дорошенківського суперечника, якого Дорошенко, взявши у полон, звелів розстріляти. Дрозденко сказав Миронові: «Торік я був у Польщі коло короля Станіслава саме тоді, коли туди прибув бусурманський посланець. Якраз того самого часу приїхав якийсь чернець до короля з листом від гетьмана Мазепи. Лист перечитано при бусурманському посланцеві; у листі, казали, було обіцяно, що козацьке військо, вкупі з польським та кримськими татарами, воюватиме проти царського війська. Донощика з Києва відрядили у посольський приказ [тобто до Москви. – *Т. Р.*]. Мирон говорив там, що Дрозденко звелів йому довести це до царя заради єдиної православної віри і заради того, що його батько був брацлавським полковником під московською державою. У Москві доносу не повірили, і цар утішав гетьмана ласкавою грамотою. Уряд так віднісся до доносу, бо не вірив, навчений вже попереднім доносом на Мазепу; а, тим часом, ми бачимо, що звістка Дрозда була правдива і відносила-ся саме до посилки Мазепою до Станіслава болгарського або сербського екс-архієрея» [31].

Характерним також є те, що стосунки між І. Мазепою та господарями сусідньої Молдови виявилися настільки довірливими, що останні, через часту їх примусову зміну за вказівками турецького султана, або самі просили політичного притулку в Україні, або клопоталися про своїх близьких представників та родичів. Так, восени 1696 року з міста Ясси до Батурина повернувся не лише особистий посильний гетьмана на молдовсько-валаському напрямі Петро Волошин, але й, як писав сам І. Мазепа, «значний тамтешній чоловік на ім'я Іван Драгинич, котрий у минулому часі кіль-

ка років тому був намісником господаря Дуки [Константина Дуки (1693–1695 рр.). – *Т. Р.*] на тому боці Дніпра в місті Немирові, бо в ту пору володар володів цією стороною від турецького султана» [32]. У тому ж листі український гетьман повідомляв царя, що «згаданого Івана Драгинича залишаємо при собі в Батурині, бо він бажає жити тут, у Малій Росії, бажаючи забрати сюди з Волоської землі свою дружину й дітей... Ще є тут у нас чоловік, котрий прибув з ними – Петром Волошиним та Іваном Драгиничем, породи малоросійської, який має там, у Яссах, дружину і дітей, якого волоський господар спеціально виправив з ними, наказавши, щоб той чоловік подав циферну азбуку того володаря, якою він, володар [Антіох Кантемір (1695–1700 рр., 1705–1707 рр.). – *Т. Р.*] бажає чинити зі мною таємні обсилки, і того чоловіка я біля себе затримаю...» [33].

У свою чергу, К. Бринковяну, наприклад, у 1697 році через свого посла Д. Корбю у Варшаві (де І. Мазепа мав традиційно міцні зв'язки як колишній вихованець польської столиці та паж короля) звернувся до офіційного представника Росії у столиці Речі Посполитої А. Нікітіна на предмет можливого створення православного союзу. Це ж завдання Д. Корбя виконував і під час повернення до Бухареста через місто Чернівці, де місцевому старості К. Туркулецю було запропоновано вийти з-під військового підпорядкування Польщі та приєднатися до перспективних планів православних народів щодо спільного протистояння турецькій експансії [34]. Забігаючи наперед, зазначимо, що на підтримку старости м. Чернівці валаський господар виступив і пізніше – 2 серпня 1704 року, коли звернувся з відповідним проханням до тодішнього польського короля Августа II, який перебував у тимчасових союзницьких відносинах з Росією, тобто і з І. Мазепою, проти короля Швеції Карла XII [35].

Крім цього, К. Бринковяну 16 вересня 1697 року офіційно звернувся до східного сусіда з проханням направити проти буджацьких татар, які, як вірні союзники Османської імперії, завдавали найбільш спустошливих ударів по сусідніх придунайських князівствах, 2 тисячі піших стрільців та 1 тисячу вершників, серед яких «і козаків», «оскільки і Валахія, і Молдова були готові воювати за власне визволення з-під турків та протистояти австрійсько-польському тиску». Готовність Молдови була окремо підтверджена посланником господаря цього князівства Савою Константином, який у травні 1698 року провів тривалі переговори «у Батурині, у резиденції гетьмана України», після чого відбув до Москви. Майже через півроку, 10 вересня 1698 року, посланник валаського господаря мав повноваження просити українсько-російської допомоги, щоб звільнити від турків гирло Дунаю, для чого пропонувалося союзникам «рухатися Канівською дорогою до Молдови силами 4 тисяч піших стрільців та 10 тисяч вершників, яких було б достатньо», оскільки існувала домовленість про підтримку

з боку «Константина Туркулеця – старости міста Чернівці та, водночас, керівника... місцевих... молдовських частин з 10 тисячами відбірних вершників». У свою чергу, Валахія зобов'язалася, окрім суто військової підтримки, надавати спільним українсько-російським збройним силам і допомогу провізією – пшеницею, медом, маслом, а також кіньми, биками, вівцями і навіть матеріалами для спорудження кораблів [36].

Примітно, що, починаючи з моменту підписання 24 жовтня 1698 року Карловацького перемир'я між Австрією та Польщею, з одного боку, та Туреччиною – з другого, і до початку 1700 року існувала виключно сприятлива політично-військово-дипломатична кон'юнктура для консолідації зусиль І. Мазепи та К. Бринковяну, що пояснювалося стратегічними змінами позиції Росії, до якої на той час була вимушена прислухатися й Україна. Вихід Росії з переговорного процесу зазначених вище впливових європейських сил та проведення у Стамбулі сепаратних російсько-турецьких переговорів, які завершилися підписанням мирного договору від 23 липня 1700 року, стали переконливим сигналом того, що на сході від придунайських князівств постає могутня держава та військово-політична сила, з якою, до того ж, їх традиційно пов'язувала єдина православна віра. Це допомогло «розв'язати» руки валаському господареві, котрий у своїй зовнішній політиці на початку XVIII-го століття рішуче переорієнтувався на схід, що було доведено, зокрема, всебічною підтримкою К. Бринковяну офіційного представника Петра I (Е. Українцев) під час зазначених вище переговорів з турецькою стороною, які завершилися для північно-східного сусіда успішно: Османська імперія погодилася з переходом до Росії Азова та прилеглих територій, а також відмовилася від подальшої сплати Московою щорічної данини татарським ханам.

Показовим у плані переорієнтації К. Бринковяну на схід було встановлення ним 16 вересня 1697 року дипломатичних відносин з Росією, у чому гетьман України відіграв важливу роль. Так, 3 жовтня того ж року І. Мазепа прийняв посланника валаського господаря Г. Кастріотула, котрий прямував до Москви, і заздалегідь повідомив Петра I про важливі деталі його офіційної місії [37], тим самим посприявши цій події. У подальшому все листування К. Бринковяну з Московою та на зворотному шляху відбувалося лише через І. Мазепу, кур'єри якого, відправлені П. Орликом, зустрічалися з валаським господарем та його представниками, як правило, у замиському палаці Могошоая (*фото 3*). Так, в особистому листі від 27 березня 1700 року на адресу свого посланця у Москві К. Бринковяну, зокрема, писав про те, що, «починаючи із січня місяця і дотепер писав п'ять разів і чотири рази надіслав 6 пакетів листів, отриманих від диякона Думи [Е. Українцев] зі Стамбула. – *Т. Р.*», який нас дуже просив передати їх у такому ж вигляді гетьману» [38]. У цьому контексті зауважимо, що у згада-

ному листі йдеться лише про короткий тримісячний період початку 1700 року, протягом якого до І. Мазепи потрапили п'ять листів, власноручно написаних К. Бринковяну. Можна ж із достатнім ступенем вірогідності стверджувати, що до 1708 року було чимало таких листів, які ще очікують свого дослідника. Прикладом є низка документів, серед яких – написаний валаським господарем у м. Тирговиште лист від 5 лютого 1707 року, в якому він називає свого українського сучасника Мазепу «світлішим гетьманом Запоріжжя» [39], а також аналогічне його зашифроване послання на адресу російського канцлера Г. Головкина від 23 березня 1708 року, тобто за півроку до переходу І. Мазепи на бік Карла XII, що свідчить про повну довіру до першого, де чітко підкреслюється незмінна посередницька роль українського гетьмана та довіра до нього у справі забезпечення стабільного кореспондентського зв'язку Валахії з Росією. Це, зокрема, впливає з наступного висловлювання К. Бринковяну стосовно власних листів: «...яких я надсилаю своєю людиною світлішому пану гетьману, згідно з Вашим попереднім дорученням, не сумніваючись у тому, що він без затримки через своїх людей передасть їх туди, де ви будете знаходитися» [40].

Безперечно, вся ця кореспонденція, разом із достеменно відомими фактами передачі К. Бринковяну І. Мазепі на знак глибокої поваги до нього подарунків, коштовностей, вина і навіть екзотичних продуктів і значних грошових сум, здійснювалася за участю господарів Молдови. Її територією прямувала відповідна пошта з Бухареста, із розумінням того, що від українського гетьмана найбільше залежали якість, стан, оперативність та подальша доля тодішніх зв'язку і кореспонденцій, призначених також і для московських високопоставлених осіб. Зазначена вище інтенсивність листування між І. Мазепою та К. Бринковяну, посередницька роль гетьмана України у забезпеченні кореспондентського зв'язку між Москвою та Стамбулом ще раз підтверджують реальну спроможність українського лідера порушувати та обговорювати з валаським господарем будь-які питання. Тут не буде зайвим підкреслити, що з перших років XVIII-го століття листування гетьмана з лідерами придунайських князівств велося через П. Орлика, що дозволяло йому бути в курсі усіх справ між Батурином, Яссами та Бухарестом. Довіра до генерального писаря з боку гетьмана була повною. «Якби ти мені не був вірний, то також би загинув, як і Кочубей» [41] – заявив І. Мазепа П. Орлику пізніше, у серпні 1709 року, під час їхнього перебування в Бендерах. Як найбільш довірена особа гетьмана, П. Орлик також брав участь в усіх таємних нарадах, що проводив І. Мазепа з генеральною старшиною.

Безперечно, антитурецька позиція К. Бринковяну не могла не залишатися непоміченою ні у Батурині, ні у Москві, де добре усвідомлювали та небезпідставно вважали, що дії господаря Валахії могли б викликати не-

безпечні для його життя контрзаходи, насамперед, з боку Стамбула, що цілком справдилося пізніше, у 1714 році, коли валаського господаря за наказом турецьких властей було безжально страчено.

Тому апогеєм співробітництва між І. Мазепою та К. Бринковяну, у тому числі за сприяння П. Орлика, можна вважати визначення України ще 17 січня 1701 року країною для надання можливого політичного притулку валаському лідеру і для шанованих та близьких йому людей у разі виникнення загрози для їхнього життя [42]. Так, у своєму листі-відповіді до Петра I від 1 квітня 1701 року К. Бринковяну висловлював щиру вдячність за надану йому спеціальну грамоту, якою підтверджувалася готовність прийняти валаського господаря в Україні [43]. Уявляється, що таке важливе рішення у принципі не могло бути затверджено царем без попереднього обговорення з І. Мазепою і фактичного відома П. Орлика та усвідомлення ними високого ступеня відповідальності у цьому важливому питанні міждержавного значення.

Таким чином, виходячи з наведених вище матеріалів та аргументів, можна з упевненістю стверджувати достеменне знання П. Орликом історії, політичної ситуації, дипломатичного та військового потенціалу сусідніх з Україною Молдови та Валахії як потенційних союзників у здобутті незалежності задовго до того часу, коли він сам вступив на терени цих Придунайських князівств. Принаймні, не існує жодних даних про те, що П. Орлик міг би не підтримати плани І. Мазепи стосовно відходу після поразки під Полтавою 27 червня 1709 року саме до Молдови, з чим певний час не погоджувався навіть король Швеції Карл XII.

II. Трагічний шлях еміграції генерального писаря разом із козацьким військом до міста Бендери влітку 1709 року

Слід зазначити, що Бендери як місце можливого політичного притулку постали у планах І. Мазепи та П. Орлика одразу після Полтави. Але до того, як дістатися туди у супроводі старшини та козаків і оселитися на околицях цього молдовського міста (*фото 4*), було ще далеко і, як виявилося, зовсім непросто. Так, наприкінці червня 1709 року ініціатива спільного невідкладного пересування до турецького кордону, тобто у південно-західному напрямі, належала І. Мазепі, який переконував Карла XII у тому, що це єдиний правильний шлях одразу після усвідомлення масштабності катастрофи, непоправності ситуації, яка виникла, та, особливо, вкрай небезпечних наслідків подальшого перебування у майже повністю контрольованому царем регіоні України. Як результат – українсько-шведські війська відступають униз по р. Ворскла, до Переволочі, по коридорі (що є дуже важливим моментом з точки зору прояву багато разів перевіреної історією та життям справжньої козацької солідарності), який тримали під своїм контролем запорожці, не без втрат живої сили, амуніцій та майна, переправляються через Дніпро, диким полем простують до Очакова, а далі прямують до м. Бендери, розміщеного за Дністром, у межах Османської імперії, що означало фактичну небезпеку для української політичної та військової еміграції.

Насамперед слід підкреслити, що й І. Мазепа, і П. Орлик ще з часів навчання у Києво-Могилянській академії чимало дізналися про могутню на той час Бендерську фортецю та про місто з такою назвою у нижній частині Дністра, по сусідству з Україною, тим більше, що пізніше, протягом 1656–1659 років, І. Мазепа в Європі, зокрема, досконало опанував артилерійську справу як спосіб відвоювання фортечних укріплень. Ставши гетьманом Лівобережної України, І. Мазепа декілька разів – у 1692 та 1693 роках – разом із білоцерківським полковником С. Палієм збирався захопити Бендерську фортецю, яка для тогочасної Османської імперії була важливим форпостом у підвасальній їй Молдові. Проте Бендери і його околиці, виникнення та історія яких пов'язується деякими істориками з іменем впливового князя Галицької Русі Данила, генуезькими торговцями та, зрозуміло, з Османською Портою, мали відіграти для І. Мазепи та П. Орлика доленосу роль: тут український гетьман провів останній період життя та знайшов свою трагічну кончину, а генеральний писар був врешті обраний гетьманом України в еміграції.

Варто сказати, що І. Мазепа до останньої миті свого гетьманування через листування за допомогою П. Орлика тримав у полі зору події, які відбувалися у Бендерах, так само, як і у всьому сусідньому з Україною регіоні, що допомагало йому бути у курсі поточних політичних та військових подій. Так, із набуттям Бендерами на початку XVIII-го століття статусу резиденції турецького сераскира [губернатора. – *Т. Р.*], після її перенесення з м. Бабадаг [місто на території добруджської частини нинішньої Румунії. – *Т. Р.*], місто перетворилося на центр політичного, дипломатичного, військового та торговельно-економічного життя, стаючи головним важливим осередком на неспокійному північному кордоні Османської імперії. Як справедливо зазначає у своєму дослідженні історії Бендер Г. Аствацатуров, «досвідчений сераскир Юсуф-паша, прибувши до своєї нової резиденції у Бендерах, розпочав не лише перебудову фортеці, але й відновив попередні дипломатичні контакти, а також став шукати нових. Слабкість центральної султанської влади примушувала зацікавлених політиків з різних країн звертатися безпосередньо до могутніх турецьких намісників. Особливу активність виявляли польські та шведські дипломати, зацікавлені у загостренні російсько-турецьких відносин. Восени 1707 року розпочалося жваве турецько-шведське дипломатичне листування. На початку травня 1708 року ставленик Карла XII польський король С. Лещинський посилав у Бендери до Юсуф-паші коронного кухмістера Станіслава Тарло, від якого присутній у Бендерах посланець І. Мазепа «довідався докладно, що прихильник Станіслава Лещинського пан Тарло домагався через сераскира у Бендерах, щоб Порта дала для допомоги хоч трохи орди» [44]. «Поруч із шведами та поляками, – наводить важливу для нас інформацію Г. Аствацатуров, – своїх гінців став направляти і український гетьман І.С. Мазепа», що свідчить, з одного боку, про суттєву незалежність його зовнішньої політики від Москви, а з іншого – про безмежне бажання добиватися самостійності України. «Обережний козацький ватажок, – продовжує автор дослідження про Бендерську фортецю, – діяв точніше, і тривалий час помічникам Петра I залишалася незрозумілою місія у Бендерах довіреної особи Мазепа, грека Згури, надісланого до сераскира-паші Силістрійського [до 1700 року Бендери підпорядковувалися Силістрійському (нинішня Болгарія) сераскиру. – *Т. Р.*] з компліментами та взаємним подарунком і зі словесними виправданнями за завдані кривди [попередніх походів. – *Т. Р.*] Білгородській орді». Про це, безперечно, знав і генеральний писар П. Орлик.

Проте М. Костомаров уточнює, що Згура став провокувати І. Мазепу, закликаючи до відкритої зради царю та переходу на бік Польщі. У зв'язку з цим видатний український історик наступним чином описав цю делікатну ситуацію, про яку досвідченому гетьманові було заздалегідь відомо:

«Пан Тарло писав червня 9-го [1708 року – *Т. Р.*] лист до гетьмана, яким намовляв його пристати до шведського короля та Станіслава Лещинського та іменем обох королів запевняв, що військо запорозьке й увесь український народ залишиться при всіх своїх давніх правах і вольностях із наданням нових, аби тільки гетьман, визволившись з-під влади тирана, повернувся до свого споконвічного державця і загальної матери – Речі Посполитої». Попри те, що І. Мазепа потай давно виношував такі плани, знаючи про подвійну та провокаційну роль Тарло, він відправив цей лист до російського канцлера «Головкіна і питав, як йому поступити. Цар звелів гетьманові, щоб відповів Тарлову як йому завгодно», тим самим, очевидно, ще раз перевіряючи відданість І. Мазепи інтересам Москви або і надалі йому довіряючи. За таких обставин український гетьман вкотре вчинив мудро. «Тоді Мазепа, – продовжує М. Костомаров, – відповідав Тарлову 23 липня [1708 року. – *Т. Р.*], що годі його, гетьмана, відвернути від вірності своєму цареві та й до того ж і український народ ніколи не погодиться об'єднатися з поляками, зазнавши від них силу лиха», тим самим приховуючи справжні плани щодо майбутнього військово-політичного союзу зі Швецією та Польщею.

Цікавим уявляється і те, що одразу після свого сміливого воєнно-політичного рішення у жовтні 1708 року І. Мазепа відрядив до Юсуфа-паші у Бендерах свого посильного з розлогим, на восьми сторінках листом, якого під диктовку написав П. Орлик та в якому детально пояснював причини свого переходу на бік шведського короля.

Таким чином, турецька сторона в цілому і намісник Стамбула у Бендерах зокрема добре знали про події, пов'язані з історичним вибором І. Мазепи у 1708 році, більш того, уважно стежили за діями українського гетьмана протягом першої половини 1709 року, і тому його звернення до турецьких властей після доленосної Полтавської битви дати згоду на поселення разом з Карлом XII у Бендерах не було несподіванкою ані для Османської імперії, ані для Бендерського сераскира, ані для тогочасного господаря Молдови Міхая Раковіце.

Безперечно, на користь обрання І. Мазепою саме Бендер як місця свого майбутнього перебування спрацювало декілька чинників, а саме: з одного боку, прямувати на Крим, як один із варіантів, уявлялося небезпечним через власну участь всього десяти років тому у походах проти кримських татар, разом з Петром I, чого бусурмани могли б не пробачити; з іншого – гетьман, як зазначалося вище, підтримував до недавнього часу за допомогою П. Орлика як з бендерським сераскиром Юсуф-пашею, так і з молдовським господарем Міхаєм Раковіце активні політичні та дипломатичні відносини, він реально володів ситуацією і у Бендерах, і в околицях ще з часів попередніх походів на південь разом зі С. Палієм.

Важливим чинником виявилось те, що у своєму війську І. Мазепа мав чимало вихідців з Молдови, що в тій критичній ситуації набувало практичного значення. Ці представники могли б надавати гетьману конкретну допомогу у розміщенні козацького війська на території сусідньої православної Молдови, що пізніше і стало реальністю.

За тих обставин І. Мазепа згадав і про свого попереднього листа, написаного П. Орликом під його диктовку, до згаданого вище російського канцлера Г. Головкина, в якому не переставав хвалити миргородського полковника Данила Апостола [син гадяцького та миргородського полковника молдовського походження Павла Апостола за часів Богдана Хмельницького, гетьман України у 1727–1734 роках, батько Петра Апостола – російського вченого. – *Т. Р.*], який зберіг міцні родинні зв'язки в Молдові, у тому числі на рівні господаря цього князівства. У цьому листі І. Мазепа, зокрема, писав: «Названий полковник Данило Апостол – волоської породи. У війську він відомий своєю хоробрістю та серед усіх полковників є найбільш давнім, він також заслужив довіру та любов всього війська, особливо з боку бойових полків; генеральний обозний Ломіковський та генеральний суддя Чукевич, а також прилуцький полковник є його сватами; лубенський полковник є його дідом; ніжинський полковник – кумом, а всі решта полковники та важливі особи є його близькими родичами або підтримують з ним тісні дружні зв'язки». Все це разом взяте суттєво вплинуло на остаточне рішення І. Мазепа, який у зв'язку з цим у присутності П. Орлика повідомляв Карла XII, що «на п'ятий день ми вже будемо на той бік кордону і будемо безпечні».

Тут хотілося би повернути увагу до факту, який матиме велике значення під час перебування українського гетьмана у Бендерах, а після його смерті позначиться на долі П. Орлика: на переправі через Дніпро на Переволочній встиг забрати із собою як власні, так і гетьманські цінності (гроші, коштовні камені, дорогий посуд, у тому числі і два барила з червонцями). Як зазначав О. Субтельний, завдяки щедрим дарам від царя І. Мазепа за період свого 21-річного гетьманування накопичив близько 20 тисяч маєтків і став одним із найбагатших феодалів Європи.

Інша ситуація склалася зі скарбом та майном П. Орлика. Як свідчив він сам, тікаючи від кари Петра, його дружина встигла порятувати лише одну шкатулку з листами І. Мазепа до С. Лещинського, трьома царськими грамотами у справі В. Кочубея та З. Іскри, «клеюдами жони моеї и килка тисячей червоних». З цим скарбом вона «через Днепр в единой токмо сукне з детми переправилася, а все мои животы в 30 возах с серебром й с грошми над Днепром пропали». Але найтрагічніше було те, що назавжди для П. Орлика позаду залишилася Україна, звичне коло обов'язків, отримані за бездоганну службу маєтки під Ніжином, на Стародубщині, Чернігівщині, Полтавщині, рангові маєтності в Галичині.

Рішучі дії І. Мазепи, який у відносно спокійній обстановці встиг переправити на правий беріг Дніпра супроводжуюче його військо, членів сімей старшини, у тому числі і П. Орлика та багатьох козаків та, фактично, їх пересувне майно, остаточно переконали і Карла XII прямувати до Бендер. В останню мить король залишив основну частину своєї армії під відповідальністю генерала Левенгаупта, який невдовзі потрапив у полон до Петра І, котрий ревно переслідував втікачів. Цар, дізнавшись від шведських полонених, які після жорстоких допитів були страчені на місці або відправлені на заслання до далекого Сибіру, що гетьман разом із генеральним писарем і король прямують до Бендер, навздогін за ними одразу відрядив чотири полки вершників на чолі з генерал-майором Г. Волконським та бригадиром Г. Кропотовим. І лише те, що переслідувачі рушили навздогін із запізненням і, на відміну від І. Мазепи, не знали особливостей пересування безмежним, рівним і зовні одноманітним причорноморським степом, врятувало в перші дні пересування українське та залишки шведського війська від тотального винищення. У втоптаному копитами тисяч коней та ще більшого числа піших військових, мирних людей, їх прибічників та членів їх сімей сухому степу, під яскравими променями байдужого до людського горя гарячого літнього сонця та за умов майже цілковитої відсутності питної води й належного харчування, зустрічаючи час від часу лише могильні савани курганів, ситуацію врятували, як міркуємо, лише авторитет великого українського гетьмана та особлива його обізнаність з ландшафтами південного степу.

І. Борщак у своїй праці «Мазепа, Орлик, Войнаровський. Історичні есе», перевиданій у 1991 році у Львові, наступним чином описав непросту ситуацію тих трагічних днів: «Як далеко можна було сягнути зором, скрізь простягався безмежний одноманітний степ: люди й звірята ховалися зовсім у високому лісі зілля, де кожний слід вкривали трави, що зачинялись за ними, як мур поза караваном. На овиді ні диму, ні найменшого знаку, який стверджував би, що там рухаються живі істоти, – замість деревини глибоке море рістні з численною дичиною. Міста і села щезли під час Великої Руїни. Мазепа, який добре знав ті широкі простори, став провідником невеличкого війська і, прямуючи щораз більше на південний схід, пірнув у цьому степовому пралісі. Коні знайшли там багато паші, але люди, що були приневолені жити тільки з ловів, мусили обачно поводитись із своїми харчами. Карл XII, який завжди ставав прикладом для інших, задовольнявся невеличкою пайкою вівсяної каші. Втікачі врятувались. Коли гетьман мав уже щодо цього певність, відчув, що сили його покидають, і сів на віз з одною землячкою, яка його доглядала. Фізично він почував себе щораз слабше, зберігаючи при цьому всі сили свого незвичайного інтелекту. Його ясна пам'ять давала йому змогу вести своїх товаришів пев-

ною ходою крізь відомі йому степи, якими він ширяв стільки разів під час своїх боїв із бусурманами; на цих просторах він придбав собі славу зі зброєю в руках і їм завдячував своїм гетьманським становищем.

Втікачі їхали верхи весь день під небом, що пекло вогнем. Навечір зупинились вони над якимось баговинням, де вояки сподівались втишити спрагу, що пекла їх, але цей водостій був теплий, недобрий, і вони не могли з нього пити. Навіть не розгнуздуючи коней, недовго тут відпочили.

На другий день спека стала ще більша; шведи, як люди Півночі, що мало звикли до такого підсоння, душились і йшли вперед з великим зусиллям. Ополудні зупинились. Харчів більш не було. Козаки позабивали непотрібних або потомлених коней і почали сушити на сонці м'ясо. Для шведів напівсире м'ясо було осоружною стравою, і хоча голод їм дошкуляв, вони не хотіли його й торкнутись. Відпочивши три години, пішли далі і так ішли до півночі.

На третій день цієї мандрівки, 14 липня, коли зупинились на довший відпочинок, могли дещо полювати. Дичини було багато: зайців, диких кіз, дровх, дроздів і перепелиць. Хронікарі з того часу оповідають, що трава була там така висока, що дикі кози блукали, немовби в лісі, і така густа, що козаки могли ловити їх руками. Шведи теж почали полювати, але не мали набоїв і не знали, як пекти застрілену дичину. Наші помагали їм і вчили їх розкладати вогонь із сухого сіна.

Російській армії все ще не було видно, вона не знала степових доріг і серед невідомої території посувалась дуже поволі, лякаючись засідок.

Мазепа, здоров'я якого трохи поправилось, розглянувся поважно по околиці й на підставі зібраних позначок визначив, скільки вони пройшли вже дороги. Це була половина віддалі між Дніпром і Бугом, що був тодішнім кордоном із Туреччиною.

Обидва володарі післали вперед генерала С. Понятовського, посла Станіслава Лещинського при Карлі XII, королівського секретаря Клінковстрема і одного козацького старшину. Цим делегатам доручили, щоб вони доїхали до очаківського паші, про якого гетьман казав: «Це один з моїх давніх приятелів, він зробить усе для мене»; вони мали просити його, щоби приготував човни, якими можна б переправитися через Буг.

Понятовський під проводом одного старого козака, що добре знав усі степові дороги, швидко доїхав до Буга, через який переправився човном. Один турецький невільник, що розумів французьку мову, подбав про коня для нього, і генерал приїхав цього ж вечора до Очакова. Була вже ніч, і хоча він дуже наполягав, паша прийняв його аж на другий день уранці... Паша домагався 5 000 дукатів за 5 човнів, що забезпечили б союзникам перехід через Буг. Понятовський іще раз проїхав ту саму дорогу, вернувшись до Карла й Мазепа».

Пізніше П. Орлик з жахом згадував ті «дикі околиці, куди ледве чи ступала коли польська або українська нога... Я через ті пусті поля по поразці під Полтавою... ішов до Очакова і потім до Бендер в товаристві свідомого провідника, що належав до запорозького війська, і він дивився на небесні світила і все, визначаючи напрям, диригував нашу дорогу. Ледве протягом двох тижнів зміг нас перевести через ту пустелю, хоч як ми прискорювали похід, щоб уникнути погоні». Таким чином, втеча з-під Полтави залишилася в пам'яті П. Орлика на все життя. Звідти почалися всі його поневір'яння в пошуках не лише власної долі, але й шляхів полегшення долі козаків-емігрантів і України. П. Орлик у листі до французького міністра Кашота 1726 року писав: «Всі ці сумні події (Полтава, втеча через Дикі поля, Бендери) пам'ятаю дуже добре, бо заніс їх в діярий і не раз перечитую їх».

Бендери стали фігурувати як кінцева точка форсованого переходу І. Мазепи, П. Орлика та Карла XII у повідомленні очаківського Абдурахман-паші султану та бендерському сераскиру після спільного звернення гетьмана і короля, і цього разу за сприяння генерального писаря, до турецьких властей у м. Очаків за допомогою у перетині р. Південний Буг. Проте обмежена технічна допомога з боку турків, які лише після дводенних переговорів за 2 тисячі дукатів погодилися забезпечити біженців п'ятьма суднами, виявилось недостатньою для оперативного перетину Бугу. Тим часом, як повідомляє сучасник цих подій, молдовський літописець Ніколай Костін, «...догнали московські гінці козаків і молдаван та багатьох повбивали або спіймали і чимало добра у них позабирали... А вершники запорозьких козаків, які перейшли на бік шведського короля, разом з частиною молдаван, які перебували у нього на службі за платню, коли побачили, що не можуть переправитися через Буг та, боячись гінців, рушили до Криму полем між Дніпром і Бугом, і з великими труднощами... повернулися до свого господаря».

Інший відомий літописець тогочасної Молдови, також сучасник відповідних подій – Іон Некульче, додав до попереднього повідомлення наступне: «Мазепа, знаючи особливості місцевості, переправився через Дніпро і Буг біля Очакова, разом з тисячею вершників: молдаванами, шведами та козаками». Відтоді, додає румунський історик І. Ністор, смуга мілини посередині гирла Бугу, яку першими виявили молдавани та через яку всі успішно перебралися на протилежний берег, отримала назву «молдовська коса».

Нарешті, 6–8 липня 1709 року І. Мазепа, П. Орлик та Карл XII переправилися через Буг і опинилися у більш безпечних для них турецьких володіннях очаківського Абдурахман-паші. 11 липня того ж року вони отримали позитивну відповідь від бендерського сераскира, який підтвердив свою згоду на розміщення переселенців навколо місцевої фортеці. Сераскир

заспокоював короля та гетьмана і запрошував їх у Бендери. Він також при-
слав біженцям різні корисні речі, у тому числі намети. 21 липня 1709 року
біженці дісталися Дністра, на правому березі якого височіла на літньому
сонці могутня Бендерська фортеця (*фото 5*). Цей факт достеменно задо-
кументовано літописцем Н. Костіном, який писав, що «після того, як ко-
роль перетнув Очаків, він продовжив свій шлях до Бендер і там розмістив-
ся разом з козацьким гетьманом Мазепою та з іншими полковниками». Свідком і учасником цих подій, а також відданим помічником І. Мазепи
був його генеральний писар. Це була не просто відданість і вдячність своє-
му добродієві, це була цілковита впевненість в правильності його справи.
Безперечно, це допомогло й самому П. Орлику полюбити Україну як най-
ріднішу землю, задля якої він не жалів решту свого життя.

Але спочатку всі вони зупинилися на лівому березі Дністра, в районі
нинішніх Паркан – околиці міста Тирасполь, щоб належним чином підго-
туватися до офіційної зустрічі зі сераскиром. Історик XIX століття Ф. Ла-
гус, який уважно простежив весь шлях І. Мазепи та Карла XII, починаю-
чи з Полтави і аж до Варниці [назва цього населеного пункту на Дністрі у
перекладі означає Вапнярка. – *Т. Р.*], писав, що з 21-го до 23-го липня 1709
року тимчасовий табір обох лідерів розміщався на березі Дністра, з про-
тилежної сторони від річки Ботна (*фото 6*). Українське та шведське війсь-
ка відпочили після виснажливого пересування степом і лише після цього
перетнули Дністер. Тим часом Юсуф-паша, за наказом султана, підготу-
вав для гостей постійний військовий табір. Про їх урочисту зустріч Ф. Ла-
гус написав наступне: «Коли король рушив до Бендер, сераскир з великою
кількістю вершників та піших зустрів його на половині дороги, оголосив
про повеління султана та запросив Карла до заздалегідь приготованого
місця розміщення... Коли король з військом наблизились до річки і стало
видно фортецю, то заgrimів залп з 36-ти гармат, які стояли на валах. Яни-
чари вишикувалися двома рядами аж до королівського намету, який свої-
ми розмірами та розкішшю перевершував всі згадані раніше».

Через Дністер було налагоджено неперервну доставку зброї та всього
необхідного, і вже 1 серпня 1709 року І. Мазепа, П. Орлик та Карл XII ос-
таточно зупинилися на правому березі Дністра.

Щодо чисельності козаків, які слідували за гетьманом, то О. Субтель-
ний уточнює, що за І. Мазепою до Бендер пішли близько 50 провідних
представників старшини на чолі з генеральними писарем П. Орликом,
«майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тисяч запорожців». Навіть
якщо додати до цих цифр членів сімей біженців (разом з П. Орликом, на-
приклад, покинула Україну його дружина Ганна, швагри Герцики, троє си-
нів і дві доньки, а в еміграції в Орликів народились ще три доньки), при-
бічників та слугників, то все одно загальна чисельність емігрантів могла

б сягнути більше 15 тисяч осіб. У зв'язку з цим, певною мірою мав рацію М. Костомаров, коли зазначав про «жмень козаків, які 1709 року вкупі з Мазепою утекли до Бендер». На жаль, переважна частина українців так і не підтримали гетьмана, який поставив собі шляхетну та величну мету – відновлення незалежності України. Але для такого ставлення були причини як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Серед них назвемо лише автократичні методи врядування І. Мазепи, з чим не була задоволена здебільшого частина старшини; жорстка податкова система, яка викликала протести простих людей з Гетьманщини; активна пропагандистська політика царської влади, спрямована на дискредитацію гетьмана після його переходу на бік шведського короля у 1708 році, а також позиція церкви, яка оголосила І. Мазепі анафему. Якби широкі народні маси підтримали б І. Мазепу, він, безперечно, виграв би розпочату справу.

Яскраве порівняння, на нашу думку, у 1933 році зробив український політичний емігрант у Румунії В. Трепке, порівнюючи період, що настав для України після поразки І. Мазепи та Карла XII під Полтавою, із ситуацією, довкола державної незалежності після невдалих визвольних змагань 1918–1920 рр., визначених ним як «друга Полтава». В. Трепке вказував на подібність політичних аспектів цих двох періодів: «Тоді – байдужість народних мас і роз'єднаність та особиста або групова амбіція української старшини, тодішніх верховодів ладу на Україні; тепер – партійна та групова боротьба між собою провідних кіл (головно, політичних партій) української нації... І. Мазепу, людину широкої освіти і західноєвропейського виховання, далеко ліпше і з далеко більшою зацікавленістю розуміли «європейці». Але не могли його зрозуміти й належно оцінити свої, яким «євразійська» культура московського походження не давала звернути увагу на того, кому історія призначила роль «українського Вашингтона», якби доля була б ласкавіша і не стала би йому на перешкоді».

У ті складні часи поруч із І. Мазепою завжди був П. Орлик, який, усвідомлюючи всю трагічність ситуації, намагався морально підтримувати гетьмана та допомагати йому в організації листування із зарубіжними партнерами у нових умовах. Для генерального писаря починався новий період життя – в еміграції. Він тоді ще не знав, що не зуміє назавжди повернутися до України і що місто Бендери стане місцем його перебування на декілька складних, але плідних державотворчих років, які назавжди закарбують його ім'я в історії українського народу та світової цивілізації.

ІІІ. Бендерський період життя та головний етап державницької діяльності Пилипа Орлика (1709-1714 роки)

1. Складні умови перебування у Бендерах та напружена атмосфера в середовищі української еміграції

Здавалося б, з перетином Дністра та розташуванням у підвасальній Османській імперії Молдові всіляка небезпека для біженців з України залишилась позаду.

Проте ситуація виявилася не такою простою. Насамперед, проблемним виявилось питання щодо розміщення тисяч емігрантів – українців, шведів, поляків і молдован, які не могли полишити службу при гетьманові.

За розпорядженням Юсуф-паші, І. Мазепа та Карл XII були відразу розквартировані у Бендерах, а козаки та шведи – на північній околиці міста, у селі Варниця на березі річки Дністер. Щодо визначення більш точного місця розташування самого гетьмана та шведського короля у Бендерах, що мало першочергове значення для спілкування з ними П. Орлика, слід врахувати наступні маловідомі в Україні дані. На думку відомого румунського доктора історії, професора польського походження К. Резакевича спочатку, у липні 1709 року, Карл XII визначив місце знаходження власного табору поруч з Бендерською фортецею, «трохи на півдні від міста, між деревами, на місці колишнього селища, раніше знищеного паводком Дністра» [45]. Король саме тут був успішно прооперований на ногу через отриману під Полтавою раною, залишаючись на цьому місці до липня 1711 року, коли черговий паводок Дністра примусив його змінити місце розташування. Цього разу він приєднався до своїх співвітчизників у селі Варниця, де збудував королівське містечко під назвою Новий Стокгольм, яке існувало як центр шведської королівської влади до 1713 року. Сюди П. Орлик неодноразово приїжджав на наради та аудієнції, проведені Карлом XII впродовж 1711–1713 років (*фото 7*). 1 лютого 1713 року тут стався відомий в історії кабалік [сварка, колотнеча – з турецької мови. – Т. Р.], під час якого П. Орлик бився на боці Карла XII проти турків і татар.

Щодо місця розквартирування у Бендерах І. Мазепа, з яким П. Орлик був приречений підтримувати постійні контакти, наведемо такі дані. Існують дві версії місця його поселення. Першу безпідставно підтримує О. Субтельний, який наводить як аргумент непевний фізичний стан літ-

нього гетьмана – «через слабке здоров'я Мазепа зупинився в місті, де був кращий догляд».

Безперечно, неприємні звістки про неодноразові спроби царя дістати живого або мертвого гетьмана, фіаско планів здобуття незалежності України та крах сподівань, відірваність від Батьківщини, втрата значної частини майна, повідомлення про масові страти його прихильників в Україні, неготовність турецької сторони або будь-якої іншої закордонної військово-політичної сили невідкладно виступити на його захист та допомогти звільнити рідні землі від царського ярма – все це вкрай негативно вплинуло на фізичне здоров'я та загальний морально-психологічний стан вже немолодого І. Мазепа. Його життєва сила, підважена численними неприємними подіями, що відбулися після Полтави, поступово згасала. До того ж, добре знаючи про схильність деяких тогочасних представників владних структур Османської імперії до отримання грошових винагород, гетьман переживав, що хто-небудь з них зрештою видасть його царю – а це ще більш негативно впливало на стан його здоров'я. Тому, прибувши до Бендер, І. Мазепа майже не вставав з ліжка, потребуючи інтенсивного медичного догляду. Перевірений роками дипломатичний «кореспондент» сераскир Юсуф-паша (що робить йому честь) ласкаво привітав гетьмана та повідомив, що падишах звелів доглядати його.

Можливо, саме це відіграло вирішальну роль у розміщенні І. Мазепа не у незахищеному від літньої спеки наметі, а в добротному будинку безпосередньо в місті. Принаймні, є підстави погодитися із твердженням О. Субтельного про те, що «Мазепа залишився у місті, у невеликому скромному помешканні». Така версія, безперечно, має право на існування. Тому з ім'ям І. Мазепа у Бендерах влучно ув'язуються і цікаві спостереження, зроблені українським емігрантом в Румунії В. Трепке у 1932 році під час його спеціального відрядження на завдання Українського Наукового Інституту у Варшаві до цього міста, де на тодішній вулиці Аккерманській він виявив старовинний будинок, пов'язаний з молдовським періодом життя І. Мазепа та П. Орлика. «Будинок цей, – писав В. Трепке за підсумками своїх досліджень, – зветься «Мазепин дім». Попри те, що у Бендерах 30-х років минулого століття українському вченому ніхто вже не міг достеменно підтвердити факт проживання І. Мазепа у відповідному будинку та перебування там П. Орлика, збереження протягом понад 200 років у народній пам'яті цінної інформації про українських гетьманів багато про що говорить. «Будинок, що його зуть тепер «Мазепиним», який був одним з найбільших та найсолідніших у Бендерах того часу, – продовжує В. Трепке, – був, безумовно, або якоюсь офіційною інституцією (скажімо, комендатурою) турецької влади, або місцем осідку бендерського паші (військового генерал-губернатора). Отже ясно, – підсумовує український

учасник експедиції, – що там мусили бувати і гетьман Мазепа, й король Карл XII», а з впевненістю додамо – а також П. Орлик з представниками його оточення.

Друга версія місця поселення І. Мазепи підтверджує варіант про те, що свій табір він одразу розташував поблизу села Варниця – на півночі від Бендерської фортеці (*фото 8*).

Пізніше, після чергового сильного розливу Дністра, там, як зазначалося вище, розташував свій остаточний табір і Карл XII. Навколо нього, крім власне українців, шведів та поляків розмістилися і наближені до гетьмана та короля молдавани, які не могли полишити службу. На тому місці ще 1932 року згаданий раніше доктор В. Трепке побачив споруджений спільними зусиллями «румунського уряду та шведського посольства невеликий пам'ятник-обеліск з написом «Carolus XII Rex Suediae»... (*фото 9*). Нижче від нього, майже над берегом Дністра стоять три криниці, які можна було ще донедавна побачити в Україні: з дерев'яним цямринням та журавлем. Ті криниці зуться «Мазепиними». Місцеві люди й дотепер беруть із них воду. Вони мали бути викопані козаками Гетьмана на спогад його душі та на його пам'ять по смерті».

Але не можна відкидати і третю, комбіновану версію розміщення та перебування І. Мазепи у Бендерах. Вона впливає з документальних спостережень В. Трепке, який припускав, що «коли гетьман серйозно захворів, то не міг залишатися в таборовому шатрі. Дуже можливо, що він хворий користувався гостинністю в тому будинкові, а може, там навіть і помер, де з відомою промовою виступав П. Орлик. У будь-якому разі, той факт, що назва «Мазепиного дому», куди не один раз П. Орлик приїжджав на наради, не зникла з пам'яті місцевого населення, навіть внаслідок столітнього панування там російської влади, ясно показує, що той будинок тісно пов'язаний з іменем гетьмана І. Мазепи».

З посиланням на Барділі український дослідник В. Луців писав, що гетьманові турки, «...заради ліпшої вигоди та кращої безпеки дозволили в'їхати в Бендери та дали добре мешкання, котрого він так дуже потребував у своєму непевному і важкому стані, поважному віці й хворобі...». Саме за цією адресою неодноразово і приїжджав П. Орлик для зустрічей з гетьманом.

Безумовно, враховуючи зазначені вище обставини, для козацької старшини та членів їх сімей у Бендерах місця не знайшлось, тому переважна частина з них переїхала до міста Ясси – столиці Молдови того часу. У зв'язку з цим молдовський літописець Н. Костін наводить цінну, на наш погляд, інформацію про порядок та місце розташування української верхівки. 12 серпня 1709 року, зазначає він, гетьманські полковники, посылаючись на їх православну віру, «звернулися до короля та Мазепи з проханням дати їм,

їх дружинам та дітям дозвіл виїхати до Ясс, а ними були: генеральний обозний Іван Ломиковський з усіма своїми синовіями, генеральний писар Пилип Орлик з усіма канцеляристами, які виявилися корисними козацькому війську, прилуцький полковник Дмитро Горленко та інші полковники... Та віддав їм Михайл-воде хороші квартири у Яссах, розміщуючи всіх у боярських дворах». Коментуючи цей факт, румунський історик І. Ністор свого часу підкреслював, що «дружня зустріч була забезпечена полковникам Мазепи в Яссах завдяки їх родинним зв'язкам з Данилом Апостолом» – відомим козацьким полковником і гетьманом України молдовського походження [дотепер процитовано за п'ятимовною книгою Т.Г. Рендюка «Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий... (Rendiuk T.Gh. Hetman Ivan Mazepa – known and unknown...; Rendiuk T. Gh. Hetman Iwan Mazepa – znany i nieznany...; Rendiuk T.Gh. Le Hetman Ivan Mazepa – connu et inconnu...; Rendiuk T.Gh. Hatmanul Ivan Mazepa – cunoscut și necunoscut...)» – К.: Видавничий дім «АДЕФ-Україна». – 2010»]. Насправді, це був справжнім доказом перевіреної віками дружби між двома сусідніми та православними народами.

З Яссами, Сучавою, Сіретом та Чернівцями пов'язана одна маловідома історія перебування у цій частині тодішньої Молдови майже тисячного загону козацького війська та понад 500 шведських вояків, які покинули Україну після Полтавської битви. Справа у тому, що у серпні 1709 року Карл XII, І. Мазепа та П. Орлик, порадившись між собою, схвалили важливу стратегічну пропозицію короля – до приходу зими в Карпатах спробувати вивести решту шведських військ та українських біженців на північ за маршрутом Бендери – Ясси – Сучава – Чернівці – Станіслав – Львів – Краків – і далі до Померанії, де ще перебували значні шведські сили.

Але спочатку, як кажуть сучасні військові стратеги, необхідно було провести розвідку з виїздом за зазначеним маршрутом. У Карла XII, І. Мазепи та П. Орлика вже були свідчення про те, що російські полки вершників на чолі з бригадиром Г. Кропотовим, щоби виправдати безрезультатне переслідування ними українських та шведських втікачів у липні 1709 року в причорноморських степах, вирішили про всяк випадок перекрити можливий відхід шведів та козаків у північний напрямок. З цією метою російські військові підрозділи розмістились на заході від м. Чернівці, на території Польщі неподалік від кордону з тодішньою Молдовою, перекриваючи давню дорогу вздовж Прута на північ у напрямі на Польщу.

Тому, коли наприкінці серпня 1709 року шведські та козацькі загони прибули до Чернівців (*фото 10*), вони помилково залишили частину їхнього складу на розквартирування в Сучаві, Радівцях, Сіреті та інших населених пунктах, розташованих по чернівецькій дорозі. Російські ж переслідувачі з протилежного боку перейшли річку Черемош та наблизились до міста з боку Вижниці та с. Михальче нинішнього Сторожинецького ра-

йону Чернівецької області. Тим самим, Г. Кропотов, маючи чисельну військову перевагу, взяв під повний контроль перебування шведів та козаків у Чернівцях, дочекуючись вигідного моменту для нападу на них.

Після того, як Карлу XII та українським лідерам у Бендерах стало відомо про те, що шлях на Польщу за зазначеним вище маршрутом фактично перекритий царськими військами, було прийнято інше рішення – слідувати до Польщі через Угорщину. Для цього емігрантам треба було виїхати також до Сучави, але звідти повернути на захід і через перевал Тихуца дістатися до володінь трансільванського герцога Ференца II Ракоці.

П. Орлик не міг тоді припустити, що 1709 року йому, як і оточенню, через багато причин політичного, військового та морального характеру, насамперед, через відповідальність за долю І. Мазепи, до Трансильванії, де він міг би побачити герцога Ференца II Ракоці, не добратися. З ним майбутній український гетьман зустрінесться лише у лютому 1738 року у болгарському місті Відін на Дунаї, коли за наказом турецького султана він на короткий час стане радником трансільванського герцога.

А в серпні 1709 року нова передова група шведського короля таки виїхала до Угорщини з метою вивчення нового можливого маршруту переїзду Карла XII та його оточення до Польщі через Трансильванію і Мараморощину. На початку вересня шведські розвідники благополучно дісталися до міста Хуст, перед тим без особливих проблем слідуючи через Сучаву, Кимпулунг-Молдовенеск, перевал Тихуца та Сігет (*фото 11*). Цим же маршрутом мав незабаром рухатись і сам шведський король з рештою війська. Але цього не сталося через напад полків Г. Кропотова на шведські та козацькі підрозділи у Чернівцях і взяття майже усіх шведів у російський полон. Козакам та частині шведів, як писав сучасник подій, інший молдовський літописець І. Некульче, вдалось відійти по долині річки Прут від Чернівців униз до сіл Остриця, Цурень та далі на південно-схід до Бендер і врятуватися, безперечно, не без допомоги місцевих мешканців (*фото 12*).

Зі свого боку згаданий вище літописець Н. Костін також зафіксував маловідомий факт про те, що під час пересування частини мазепинців до Сучави і Чернівців на них напали підрозділи царських переслідувачів. Українців врятували їх мужність та вміння захищатися, а також допомога, надана місцевими молдованами, котрі вважали своїм обов'язком піти назустріч православним сусідам-козакам, які вкотре опинились у критичній ситуації.

Після операції в Чернівцях Г. Кропотов спрямував свої війська до Сирету, Сучави, Радівців, Путни, Кимпулунг-Молдовенеск та інших населених пунктів, де були розквартировані незначні шведські загони, які мали б забезпечити переїзд Карла XII до Польщі за другим маршрутом, через Тран-

сільванію та Угорщину. Чисельна перевага царських військ зіграла свою роль і цього разу, після чого Г. Кропотов встановив повний контроль і над карпатськими перевалами, що вели на Угорщину. Внаслідок цього Карл XII та його оточення були вимушені відмовитися від планів переїзду до Польщі у 1709 році та залишатися у Бендерах ще на довгі чотири роки. Лише у 1711 році, на тлі напружених відносин між турецьким султаном Ахметом III та Карлом XII, Стамбул заявив про готовність виділити 50-тисячне військо для забезпечення переїзду шведського короля з Бендер до Польщі, але цього не сталося.

Повертаючись до ситуації у Бендерах, слід зазначити, що однією з причин роз'єднання у середовищі мазепинців, зокрема поспішного переїзду певної їх частини до Ясс, був конфлікт, що виник, з огляду на стан здоров'я І. Мазепи, між П. Орликом, який був найбільше наближеним до гетьмана ідейно, та племінником І. Мазепи Андрієм Войнаровським, який вважав себе законним спадкоємцем влади та казни. Пізніше П. Орлик писав про те, що «...Войнаровський за наказом його, Мазепи, не лише образив мене, але й на життя моє важив... і через те я змушений був від нього поїхати до Ясс».

Слід підкреслити, що Ясси для глибоко віруючого П. Орлика, в міру наближення до цього «...поселення, розміщеного на великому торговельному шляху, який пов'язував придунайські порти Вічін [нинішнє місто у повіті Тульча, Румунія – Мечін. – *Т. Р.*], Кілія або Білгород з галицькими містами» [46], своїми церквами все більше нагадували величний «...Київ – цей Рим Півночі», як свого часу його назвав О. де Бальзак. У цьому ж дусі про Ясси, всього за декілька десятків років до прибуття до столиці Молдови українського гетьмана, дуже вдало висловився турецький мандрівник Е. Челебі. Він, зокрема, зазначив, що місто «...має одинадцять монастирів, аналогів яких не можна ніде знайти, крім як у Малоросії, у Києві» [47].

З П. Орликом до столиці Молдови вирушили і прибічники використання можливостей тодішнього господаря для примирення з російським царем та повернення в Україну, що, своєю чергою, надало І. Мазепі привід звинуватити їх у пристосуванстві.

Проте це зовсім не стосувалось П. Орлика. Відразу після влаштування сім'ї та організації роботи в Яссах генеральний писар повернувся до Бендер і, враховуючи стрімке погіршення стану здоров'я І. Мазепи, намагався бути якомога більше поруч із гетьманом.

Що стосується матеріальної ситуації самого І. Мазепи, то, як зазначалося вище, незважаючи на складну військово-політичну ситуацію протягом листопада 1708 – червня 1709 років, гетьманові таки вдалося сконцентрувати у своїх руках та довести, на відміну від П. Орлика, до Бендер величезні кошти, хоча їх певна частина назавжди була втрачена під час

форсованого пересування після Полтави та використана для відшкодування різного роду витрат.

О. Субтельний так описав ці багатства: «...Мазепа зумів зібрати докупити й довести з собою крізь степи своє золото й самоцвіти... Довкола нього лежали мішки із золотом, голову йому підпирали в'юки, напхані коштовним камінням... Мазепі, – продовжує далі відомий український історик, – все ж таки вдалося привезти з собою два великих і декілька менших мішків із золотими монетами, два сідлових в'юки із діамантами й іншими самоцвітами, інкрустовану діамантами прикрасу вартістю 20 тисяч золотих, що колись належала турецькому султанові, кілька оздоблених самоцвітами мечів і списів, сотні соболевих хутр і багато інших цінних речей. За приблизною оцінкою, все це коштувало від 750 тисяч до 1 мільйона шведських рейхсталерів. Це дорівнювало майже одній чверті доходу шведської корони 1699 року й утричі перевищувало надходження за той самий рік від її найбагатшої заморської провінції – Лівонії». Усі ці коштовності та цінності бачив генеральний писар, постійно перебуваючи впродовж другої половини серпня та вересня 1709 року у «Мазепиному домі» в Бендерах і не один раз по-державницьки задумуючись над тим, яким чином найефективніше їх використати для успіху визвольної боротьби.

Проте на стан здоров'я І. Мазепи всі ці багатства, як і ніщо інше, на жаль, вже не могли позитивно вплинути. Завжди активне та яскраве життя гетьмана поступово згасало на очах у близького оточення, насамперед П. Орлика, який, фактично, не покинув місце розташування українського лідера в Бендерах до останнього часу його життя. Відомий історик В. Луців з посиланням на шведські джерела, на наш погляд, найбільш детально описав останні дні життя І. Мазепи у Бендерах, свідком яких був П. Орлик: «Час від часу до нього завітав Карл на розмову. Король щодня виряджав до гетьмана посланця з новинами. Войнаровський мешкав разом з Мазепою і прислуговував йому. Орлик, котрий спершу був у Яссах, де влаштував козацьку канцелярію, незабаром вернувся до Варниці і часто просиджував біля гетьмана. Мазепа зробив його спадкоємцем своєї ідеї і звелів продовжувати розпочате діло. Наприкінці вересня стан здоров'я Мазепи став погіршуватися. Вислано гінця до Ясс по православного священика. Гетьман висповідався і забажав залагодити свої справи. Він попросив Карла вислати йому якусь певну людину, і король негайно відрядив до гетьмана високого шведського комісара Г. Солдана, котрий знав слов'янські мови, і гетьман розпорядився своїми документами і майном. Спомини Г. Солдана про останні хвилини життя гетьмана Мазепи, заховані в стокгольмських архівах, є найповажнішим джерелом свідчень про останні хвилини гетьмана. Мазепа, уже тоді на смертній постелі, прийняв Солдана із радістю, бо знав його як джентльмена у впорядкуванні всіх

українських справ у штабі. Гетьман, утримуючи рівновагу духу, жартома порівняв свою долю із долею Овідія, котрий теж умирав у тих самих сторонах...». [Овідій Публій Назон (43 рік до н.е. –18 рік н.е.) був римським поетом, який за свої протестні вірші був засланий імператором Августом до міста Томіса, нині румунська Констанца. – Т. Р.] (фото 13).

За деякими фрагментарними даними, що дійшли до нас, в останні дні свого життя гетьман розпорядився знищити під наглядом П. Орлика ті свої документи, які, на його думку, у випадку їх потрапляння у небажані руки могли б завдати непоправної шкоди його соратникам у боротьбі за незалежність України або закордонним колегам, з якими він підтримував тривалі та багатогранні контакти. У цьому контексті можна припустити, що була знищена і небезпечна частина листування І. Мазепи з молдовськими та валаськими господарями, особливо зашифровані листи з К. Бринковяну, що дало б нам змогу відкинути можливість потрапляння відповідних документів до Стамбула після смерті українського гетьмана. У зв'язку з цим видається безпідставним твердження деяких румунських авторів про те, що П. Орлик нібито «передав туркам кореспонденцію Константина Бринковяну з Мазепою».

Про присутність П. Орлика біля І. Мазепи до останньої години життя гетьмана свідчить детальна інформація, надана В. Луцівим, який констатував наступне: «Передсмертні судоми почалися ввечері 21 вересня 1709 року. Гетьман втратив пам'ять і марив майже цілу добу. При ньому були священик, Орлик, Войнаровський і Солдан. Звістка про близьку смерть гетьмана почала поширюватися 21 вересня, близько опівдні неподалік гетьманського будинку почала збиратися юрба козаків, шведів, поляків і турків. О годині четвертій пополудні прийшов Карл з офіційними представниками Англії і Голландії, щоб востаннє попрощатися зі своїм другом і союзником, але гетьман не пізнавав уже нікого. Після відходу короля почалася небувала злива, і над Бендерами висіла дощова завіса протягом цілого дня і ночі. Під гуркіт шаленої стихії дня 21 вересня старого стилю 1709 року, о годині десятій вечора відійшов у вічність великий гетьман України Іван Мазепа».

На користь правдивості цієї дати свідчить і власноручна примітка І. Борщака, де він зробив таке уточнення: «У цей день, коли небіжчик гетьман Мазепа помер у Бендерах у 1709 році, я вислухав за його душу службу Божу», – запис у діярії П. Орлика від 2 жовтня 1724 року за новим стилем. П. Орлик, безперечно, добре пам'ятав цей день, бо був безпосереднім учасником першого поховання тіла І. Мазепи у селі Варниця під Бендерами. Про це свідчить і така констатація І. Борщака: «Коли Орлик став на порозі, юрба, якої навіть буря не могла розпорошити, здогадалась, що це кінець».

— Панове козаки, — сказав генеральний писар, — Ясновельможний Пан гетьман Іван Мазепа вмер.

Всі впали навколішки і перехрестились. Дощ лив потоками, і блискавки осяювали небо. Тоді серед козацького плачу і громів зібрані почули голос Орлика:

— Принесіть гетьманський прапор, нехай вістуні виберуться негайно в дорогу!

Із бендерської фортеці почали бити гармати, і місто зачинило свої важкі ворота, щоб нарід міг почути звістку про те, що вмер володар, якого султан прийняв як гостя у своїх володіннях.

Всі відчували вагу такої втрати. Мазепа був для козаків живим символом свободи та незалежності України.

Шведи втратили вірного та досвідченого союзника, який своїм розумом і передбачливістю врятував свободу, а може, й життя їхньому королеві. Турки і татари не могли бути байдужими, що серед них помер небезпечний, але чесний ворог, котрий у нещасті не сумнівався в їхньому великосерді і з довір'ям передав у їхні руки своє багатство та життя».

Підтвердженням присутності П. Орлика під час тих трагічних подій є і такий запис згадуваного доктора В. Луціва: «Похоронна відправа відбулася у малій сільській церкві, де зібралися місцеві люди, здебільше селяни. Земляки та шведи не пожалували заходів, щоб цей останній поклін володареві України мав святочний характер. Провід у похороннім поході вели шведські фанфари та козацькі сурми, що грали на переміну. За ними козацька старшина несла ознаки гетьманської влади: булаву, вкриту самоцвітами та перлами, прапор та бунчук. Вони йшли попереду домовини, прибраної багровим оксамитом із широкою золотою обстязкою, поставленою на возі, запряженім у шість коней, на яких їхали козаки з витягненими шаблями. Карл XII із своєю старшиною проводив на вічний спочинок свого друга та союзника. Всі уповноважені при ньому чужинні амбасадори вважали своїм обов'язком йти за ним, а за їхнім прикладом йшли представники султана, мунтянські та волоські господарі. За ними їхали верхи Орлик та Войнаровський. Далі зо спущеною зброєю та похиленим прапором королівські драбанти у барвистих одностроях та яничари з гомінкими цимбалами, одягнені в білий одяг. Ще далі українські жінки прийшли зі своїми чоловіками і, згідно з давнім звичаєм, голосили та заводили. В останніх рядах йшли юрбою вірмени, цигани, татари й поляки, бо вліті того року — 1709 — з'їхалися до Бендер різні народи».

Слід зазначити, що смерть І. Мазепи мала національний, міжнародний та соціальний вимір: за ним сумували не лише козаки та українська старшина на чолі з генеральними писарем П. Орликом, але й шведські солдати, польські жовніри, молдовські та валаські бояри й селяни, турецькі

яничари, ординські татари, єврейські торговці, вірменські ремісники, циганські лаутари — всі, хто тоді перебував у Бендерах, Варниці та їх околицях, будучи свідками відходу у вічність неординарної постаті, яка сміливо підняла прапор незалежності Української держави.

П. Орлик, виступаючи на церемонії поховання І. Мазепи, заявив наступне: «Цей славетний і високошановний вождь, якого великий вік залишив без нащадків, який володів безмежними багатствами — все надав за для свободи батьківщини... Він віддав навіть своє життя, щоби його батьківщина могла знищити московське ярмо...».

Пізніше, ставши гетьманом України в еміграції, а також на схилі свого життя П. Орлик завжди зберігав пам'ять про І. Мазепу як про великого українського патріота, людину виняткових здібностей.

Влучною з огляду на це видається також думка П. Орлика, продовжена І. Борщакком у 1932 році: «Ім'я славетного гетьмана Івана Мазепи вічно житиме безсмертною славою в пам'яті нашого народу, бо він хотів дати йому змогу розвинути у повній свободі всі його безмежні можливості. Нехай ні військо, ні народ не втратить надій! Наша справа справедлива, а справедлива справа вкінці завжди перемагає».

Проте після смерті І. Мазепи у середовищі української політичної та військової еміграції з центром у Бендерах постали декілька гострих проблем, які вимагали невідкладного рішення. Серед них — обрання нового гетьмана, визначення його статусу в умовах екзилу, головні завдання еміграції, встановлення її зв'язків з Україною та потенційними союзниками, вирішення питання щодо козацької та особистої долі скарбу І. Мазепи тощо.

Враховуючи те, що І. Мазепа при житті визначив П. Орлика «спадкоємцем своєї ідеї і звелів продовжувати розпочате діло», генеральний писар об'єктивно опинився у центрі розв'язання перелічених вище проблем.

Першою і найбільш складною видавалася справа розподілу величезних за мірками не лише того часу багатств покійного гетьмана, який не залишив, як відомо, конкретного заповіту з цього питання. Ця справа була обтяжена й тим, що її слід було вирішувати достатньо швидко та паралельно з обранням нового гетьмана України в екзилі; це питання протягом жовтня — листопада 1709 року турбувало всю українську військово-політичну еліту, яка на той час перебувала у Бендерах, Яссах та Варниці.

Ситуація навколо майнової спадщини І. Мазепи та інтриг всередині старшини стосовно її обчислення та майбутнього призначення достатньо описана О. Субтельним у відомій його роботі «Мазепинці». Тому додамо лише відповідне положення з «Літопису Молдовської країни» Н. Костіна, який зокрема писав: «Кажуть, що нібито після його смерті виявили 160 000 золотих монет, не рахуючи срібні гроші, талери, потори, копійки,

золоті та срібні вироби та дорогий одяг». Сучасні дослідження дозволяють стверджувати те, що після І. Мазепи залишилося близько 180 тис. золотих червінців. Невирішеним виявилось принципово важливе питання: чи то йшлося про особисту власність І. Мазепи, чи про казну Війська Запорізького? Якщо залишений гетьманом скарб мав приватний характер, то повне право розпорядитися ним належало А. Войнаровському як єдиному Мазепину спадкоємцю. А якщо казна була би визнана власністю Війська, то нею мав розпоряджатися новообраний гетьман.

Професор Українського Вільного університету в Мюнхені Б. Крупницький у зв'язку з цим писав: «Дві справи цікавили тоді українську еміграцію: хто буде гетьманом після смерті Мазепи і кому дістанеться той значний маєток в золоті, дорогоцінностях і гетьманських інсигніях, які привіз з собою Мазепа до Бендер. Загально панувала думка, що це майно старого гетьмана має послужити на користь державної української справи та війська, що зібралось на турецькій території. В цім відношенні особа Андрія Войнаровського, племінника Мазепи й наслідника приватного майна гетьмана, виступила само собою на перший план. На нього дивилися і шведські кола, і гетьманське оточення, як на будучого гетьмана України. Здається, і сам Мазепа так дивився на справу і передавав в руки свого племінника всі засоби, державні і приватні, що були в нього, щоби полегшити йому відповідальне завдання шефа держави поза межами країни. Вийшло, однак, цілком інакше. Коли помер гетьман, Войнаровський категорично відмовився від кандидатури на гетьманство. В умовах емігрантського життя було це хоч і почесне, але прикре і докучливе завдання. Всю свою енергію повернув цей жадний до життя, може трохи легкодумний небіж Мазепи (характеристика шведського біографа П. Орлика, А. Єнсена) на те, щоби забезпечити за собою майно померлого гетьмана» [48].

Але А. Войнаровський не просто відмовився від претензій на гетьманство. Він обумовив свій крок бажанням отримати все майно І. Мазепи, навіть ті 60 тисяч талерів, які гетьман позичив Калові XII ще будучи в Україні, у Будищах, про що існував відповідний вексель. Методом підкупу Бистрицького – колишнього управителя маєтків І. Мазепи в Україні – А. Войнаровському вдалося, за словами П. Орлика, отримати 180 тисяч дукатів, понад 200 тисяч риксдалерів, гетьманських військових клейнодів, діамантовий письмовий прибор І. Мазепи у 20 тисяч риксдалерів, оздоблену діамантами шаблю вартістю 10 тисяч риксдалерів, векселі на позику княгині Г. Дольської та інші коштовності.

Козацька старшина на чолі з П. Орликом, зі свого боку, залишала за собою право на отримання відповідної частини спадщини І. Мазепи. Її представники вважали, що скарб колишнього гетьмана складався й із військових коштів, які у складних умовах еміграції мали б бути використані на ін-

тереси державної української справи. Отже, утримання козацького війська у Бендерах, канцелярії в Яссах, представництво гетьманства у відносинах з іноземними державами вимагали чимало коштів, яких в силу поспішного покинення України у червні – липні 1709 року майже ні в кого не виявилось.

Основна маса переселенців – тисячі вояків та членів їх сімей, які залишилися у Бендерах та їх околицях, також опинилися без необхідних джерел для гідного проживання. Як правило, особисті незначні грошові суми та наявні у декого коштовності було витрачено на харчування та облаштування одразу після перетину Дністра. З часом козакам довелося продавати зброю та шукати роботу, яку, за умов перебування на чужині, у регіоні перманентного надзвичайного військового стану, зі специфічним національним та соціальним складом населення, до того ж із різноманітними за суттю віросповіданнями, та незнання місцевої мови, непросто було і знайти. Тому багато козаків погоджувалися виконувати важкі чорноробні або сільськогосподарські роботи, щоб утримувати себе і власні сім'ї.

Найбільш невдоволеними були запорожці. Вони вважали І. Мазепу головним винуватцем їхнього жалюгідного становища на чужині. Ще до прибуття до Бендер вони напали на гетьманський обоз, а також хотіли схопити гетьмана і видати його російському царю. У липні 1709 року запорожці вкотре збунтувалися. Щоб припинити виступ і заспокоїти заколотників, І. Мазепа і Карл XII змушені були вдатися до щедрих обіцянок і подарунків січовикам [49].

Як повідомляли цареві російські урядовці в 1710 році, «...запорожців біля Бендер та в Волоській землі з 4000. А козаки по турках і волохах працюють, сіно косять і жнуть і що де то заробить, те й мають» [50]. Той факт, що присутність Карла XII та І. Мазеви сприяла перетворенню Бендер на місто активного міжнародного військового, політико-дипломатичного спілкування, до якого зростав інтерес у багатьох європейських столицях, у зв'язку з чим там сформувався окремий прошарок еліти, ситуацію не врятував. Наприклад, коли у 1711 році козаки знадобилися для участі у поході за звільнення України П. Орлику та шведському королю, останні були змушені виділити їм кошти на викупівлю озброєння та зброї.

Відсутність матеріальних засобів для нормального існування, з одного боку, та продемонстрована непохитна позиція А. Войнаровського щодо скарги І. Мазеви, з іншого, призвели до швидкої консолідації зусиль лідерів козацької старшини на чолі з П. Орликом та формування власного підходу до вирішення існуючих на той час проблем української політичної та військової еміграції. За колективною згодою, для цього було вирішено використати авторитет Карла XII, якому майже рік до того – 29 жовтня 1708 року у Бахмачі присягнули на вірність і І. Мазепа, і П. Орлик

та який прийняв протекторат над українським народом та Військом Запорізьким.

Всього через чотири дні після смерті гетьмана – 26 вересня 1709 року – П. Орлик власноручно пише у Бендерах унікальний програмний документ під назвою «Покірний меморіал Запорізького Війська до Святого Королівського Маєстату Швеції». Меморандум підписали також Іван Ломиковський – генеральний обозний, Дмитро Горленко – прилуцький полковник; Федір Мирович – генеральний бунчужний; Кость Гордієнко – кошовий отаман Війська Запорізького, що засвідчило існування твердого ядра козацької старшини навколо П. Орлика.

За своїм змістом Меморандум виходить далеко за межі звичайного документа про спірне питання щодо прав А. Войнаровського та старшини на спадщину І. Мазепи, що лише прискорило його підготовку, при всьому тому, що королю його було подано 22 жовтня того ж року. Правотворчість, реалізована в цьому першому документі лідерів еміграції в Бендерах, стала важливим етапом у розвитку української політичної думки, сприяла формуванню основ держави і права України, була однією з головних передумов появи Конституції П. Орлика.

Меморандум складається з п'яти розділів та є багатоплановим за своїм змістом.

Перший відображає взаємовідносини між Військом Запорізьким та королем Швеції в умовах їхнього перебування в Бендерах, а саме – готовність української «...нації й Війська Запорозького» визнати протекторат «святого Королівського Маєстату Швеції, свого найласкавішого пана, що раз назавжди прийняв цей нарід і Військо Запорозьке в оборону, охорону, опіку й захист...». Розділ також вміщує прохання народу і Війська до короля «ніколи не покидати цього народу, скермувати й спрямувати нашу батьківщину... і зарадити нашій руїні та скрутному військовому положенню» [51].

Другий розділ Меморандуму є найбільш повним та за змістом порушених питань ділиться на дві частини. Насамперед, у ньому висловлювалось настійливе бажання обрати нового гетьмана. Козацтво зверталося з проханням «визначити якусь особу з королівського боку для виконання цієї повинності, оповістити запорозькому війську вільний вибір нового гетьмана й призначити час і місце вибору». Переважна ж частина розділу присвячена необхідності врегулювання майного конфлікту між козацькою старшиною та А. Войнаровським. Так, згідно з вимогами авторів Меморандуму племінник І. Мазепи мав повернути ще до виборів нового гетьмана «всі гетьманські клейноди і наші привілеї та весь скарб в цілості, що лишився по смерті ясновельможного гетьмана Мазепи, зокрема, золото, срібло, дорогі камені, перли, висаджені дорогим камінням списи, соболі,

папери й інше знадіб'я запорізькому війську». На їх думку, А. Войнаровський «несправедливо й незаслужено присвоює собі право мати все те, що належить... до всього Війська», на що він не мав би права, навіть якби був сином гетьмана. Спадкоємці гетьмана можуть отримати лише якусь частку відповідно до «прилюдної ухвали запорозького війська». Далі було враховано, які скарби і звідки вивіз І. Мазепа до Бендер. «Знаємо добре, що всі скарби попередніх запорозьких гетьманів: Брюховецького, Многогрішного, Самойловича й синів його: Семена, Юрка та Якова – й дуже багатьох українських монастирів і церков, знищених турецькою зброєю на цьому боці Дніпра, і гроші, зібрані за стільки довгих років із усієї України до Військового скарбу, попали в руки ясновельможного гетьмана Мазепа, в його розпорядження, під його опіку й охорону. ...Знаємо добре, що не пропало ніщо із золота й дорогих каменів, а все те цілісіньке привіз ясновельможний гетьман із собою до Бендер». Тому автори Меморандуму задаються питанням: «...з яких причин п. Войнаровський, усупереч нашим законам, присвоює собі право заволодіти рештою скарбу Війська Запорізького, який лишився по смерті ясновельможного гетьмана Мазепа та який він посів по стількох запорозьких гетьманах. Чому він горить недозвolenною жадобою незаконного наслідства тих дібр, які всяким правом належать до розпорядження запорозького війська?». І самі знаходять відповідь і пропонують її для орієнтації короля: «У своїй жадобі він важиться захоплювати добра їх і Війська Запорізького та задумав видати їх, покинувши нашу батьківщину, на закупівлю нерухомого добра у Польщі й там бажає далі жити приватно, щоб мати собі користь, а нас наразити на військову шкоду». Для аргументації власної позиції П. Орлик та його оточення нагадували королю про те, що небіж гетьмана досі не мав особливих заслуг перед Батьківщиною й І. Мазепа не мав права передати йому увесь скарб військовий, обіцяючи лише 100 тисяч золотих: «Ми, старшина, добре пам'ятаємо, що ясновельможний гетьман Мазепа не приобіцяв п. Войнаровському зі свого приватного скарбу більше ніж сто тисяч золотих підмоги на його власне життя. Нарешті свідчимося сумлінністю самого п. Войнаровського, що тут, у Бендерах, перед нами, старшиною Війська Запорізького, перед виїздом до Ясс, власними устами признався, що ясновельможний гетьман дав йому запис на значну кількох тисяч суму, виплачену йому на королівське доручення в Будищах із Військового скарбу, під тією умовою, щоб п. Войнаровський не сподівався й не домагався вже більше маєтку...». Козацтво просило королівського суду не допустити, щоб А. Войнаровський вивіз скарб за кордон, чим він міг би «зарядити скрутному військовому положенню в цій завірюсі». Племянник І. Мазепа мав повернути увесь скарб, в тому числі діамантове перо у 20 тисяч імперіалів, векселі на позику короля і княгині Г. Дольської, ілїрійського

вельможі Сави, списи, оздоблені дорогоцінним камінням, золотом та сріблом, соболі – повернути все те перед виборами гетьмана, «щоб заспокоєна батьківщина не вимагала в майбутньому від нас рахунку з змарнованого військового скарбу». Інакше, – підкреслювала старшина, – вибори нового гетьмана неможливі: «Як бо може він без нерву війни – грошей користуватися правом свого уряду й устоятися на ньому, полагоджувати військові справи, вести переговори, зовсім наново поставити військо, зокрема, компанійське, й привернути генералів, урядовців, канцелярію й інших заслужених осіб, утримувати двір і виконувати інші справи загального добра?». Великі видатки потрібні були для одних лише переговорів з ханом, грошової допомоги вимагало військо, старшина, урядовці, що жили із «випрошеної милостині». Тому наприкінці цього розділу Меморандуму його автори наступним чином звернулись до Карла XII: «...хай зволить святий Королівський Маєстат згідно із цим покірним проханням Війська Запорізького вимірити належну кожному справедливість, яка велить віддати кожному те, що його».

Третій розділ Меморандуму присвячений врегулюванню політичних відносин між Військом Запорізьким та Швецією із врахуванням їхнього військово-політичного союзу часів гетьмана Б. Хмельницького та шведського короля Карла X. У розділі викладено положення угоди, яку новообраний гетьман мав укласти із Карлом XII. Король повинен був знову на ім'я нового гетьмана дати підтвердження, що буде воювати, поки український «...народ не вернеться до колишньої своєї свободи». Згідно з цією угодою, Швеція також мала взяти на себе зобов'язання вести війну з Російською державою до повного звільнення українських земель у кордонах, визначених Зборівським договором Криму з Польщею 1649 року. В очікуваному післявоєнному мирному договорі між Швецією та Росією козацька старшина просила, «...щоб тоді не виключено нашого державного інтересу з договорів і ненарушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького й потверджені мировим договором». А після звільнення українських земель старшина у письмовій формі вимагала від шведської сторони гарантувати незалежність та територіальну цілісність України: «Нарешті, хай зволить святий Королівський Маєстат у тому самому прилюдному письмі забезпечити нас, щоб сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою або яким-небудь способом і знівечити права на волю».

Четвертий розділ є коротким та у дипломатичній формі доводить до відома Карла XII позитивне ставлення козацької старшини до майбутнього «...збройного союзу святого Королівського Маєстату з Високою Оттоманською Портою». При цьому автори Меморандуму вимагали гарантування у майбутньому договорі Швеції з Османською імперією інтересів України –

«...щоб до договору про цей союз включено, як додаток у ласкавому меморіалі святого Королівського Маєстату, справи цілості Війська Запорізького й руського народу».

П'ятий та останній розділ Меморандуму П. Орлика та лідерів козацької старшини до шведського короля Карла XII включає лише один пункт високого морального навантаження: як благочестивий жест щодо пам'яті про І. Мазепу, вони просили дозволу перепоховати його останки у стародавньому Ясському монастирі Голія. «Боліємо над неславним похороном ясновельможного гетьмана Мазепи, що ті дорогі тлінні останки, геройська душа в яких наповнила увесь світ славними вчинками, прийняла марна земля цього простого села [Варниці поблизу Бендер. – Т.Р.]. Тому Військо Запорізьке звертається до святого Королівського Маєстату з проханням змоги поховати тлінні останки свого гетьмана влучніше в славнішому місті, зокрема в Яссах, у так званому монастирі Голія».

Тут необхідно привернути увагу читача до того, що пропозиція П. Орлика перепоховати останки українського гетьмана саме у цьому монастирі була не випадковою. Ця культова споруда заснована у 1575 році [52] високопосадовцем канцелярії господаря Молдови та знаним боярином українського походження Іваном Голим [53] – родичем колишнього старости Хотинської фортеці Єремії Голого [54]. Сам П. Орлик після розквартирування у Яссах у серпні 1709 і до 2011 року, а також у 1722, 1739–1742 роках неодноразово ходив на службу до цієї престижної тоді й сьогодні культової споруди міста (*фото 14*). Забігаючи наперед, зазначимо, що проведені автором цього дослідження у Яссах зустрічі з румунськими вченими-фахівцями з питань того історичного періоду, зокрема з доктором історії, професором І. Капрошу, можуть певною мірою послужити підставою вважати, що після смерті у 1742 році тіло першого українського гетьмана в еміграції було поховано саме в цьому монастирі. Але про це поговоримо у відповідному розділі цього дослідження.

Повертаючись до оцінки «Покірного меморіалу Запорізького Війська до Святого Королівського Маєстату Швеції», слід підкреслити, що цей документ є дуже важливим для розуміння державотворчої діяльності П. Орлика, розпочатої у Бендерах. У ньому вперше і дуже чітко були зафіксовані основні напрямки та політичні плани подальшої діяльності майбутнього гетьмана. Тому він заслуговує на особливу увагу біографів П. Орлика.

2. Бендерська комісія з питань приналежності спадщини І. Мазепи, її невідповідні результати для П. Орлика та Запорізького Війська

Поява «Покірного меморіалу Запорізького Війська до Святого Королівського Маєстату Швеції» спровокувала в середовищі української еміграції у Бендерах та Яссах гостру громадську дискусію політичного, юридичного, матеріального та морального характеру щодо подальшої належності величезної матеріально-фінансової спадщини І. Мазепи. Зокрема, порушення у Меморандумі П. Орлика та лідерів козацької старшини питання про гетьманську майнову спадщину викликало появу трьох інших документів.

Так, 22–25 жовтня 1709 року українська еліта на чолі з П. Орликом мала можливість ознайомитися та обговорювати «Відповіді на витяг із меморіалу Запорізького Війська» А. Войнаровського.

30 жовтня того ж року козацька старшина подала «Відповідь Запорозького Війська на неоправдану доповідь пана Войнаровського щодо другого пункту покірного меморіалу цього ж Війська до Святого Королівського Маєстату», написану особисто П. Орликом.

А 9 листопада 1709 року А. Войнаровський вніс до королівської канцелярії «Репліку на відповідь старшини Запорізького Війська», що стала предметом особливої уваги з боку козацької старшини, яка прислуховувалась до думки Генерального писаря.

Короткий проміжок часу, впродовж якого відбувався обмін зазначеними вище документами, та їх назви яскраво свідчать про гостре протистояння, яке існувало наприкінці осені 1709 року у Бендерах між двома угрупованнями української політичної та військової еліти – прибічниками П. Орлика, з одного боку, та А. Войнаровського – з іншого. Визначальним у цій суперечці було питання про те, чи були гетьманові скарби його приватною власністю або надбанням Війська Запорозького. Якщо приватною, то А. Войнаровський мав на них повне право як законний спадкоємець І. Мазепи, а якщо вони були б власністю Війська, то ними мали розпоряджатися новообраний гетьман і генеральна старшина. По суті, це було характерне для таких випадків емігрантське протистояння між співвітчизниками, коли у скрутній ситуації шукають винуватого, часто вдаючись до свідомої комбінації набутого роками шляхетного виховання з одноментними егоїстичними інтересами.

У цій специфічній ситуації власні інтереси переслідував і сам Карл XII. Будучи далеко від батьківщини і залишаючись без достатніх матеріальних

та фінансових ресурсів, він із заздрістю слідкував за ходом подій навколо згаданої вище величезної матеріально-фінансової спадщини І. Мазепи. Король був вимушений позичати грошей у місцевих турецьких, єврейських, вірменських, молдовських і грецьких купців та банкірів, аби забезпечити матеріальне становище свого оточення та супроводжуючого війська. Турецька адміністрація постачала щоденно продуктів харчування та провіанту для коней на суму 500 тисяч талерів, але цього виявилось недостатньо для потреб численної еміграції. За таких обставин А. Войнаровський – цей «жадний до життя, може трохи легкодушний» небіж гетьмана, як назвав його А. Енсен, – пообіцяв королеві продовжувати започатковану І. Мазепою практику позичання йому великих коштів. І, справді, молодий племінник продовжив цю справу старого гетьмана: восени 1709 року А. Войнаровський позичив Карлу XII 40 тисяч талерів, навесні 1710 року – 100 тисяч, а взимку 1711 року – 60 тисяч. Як зазначає О. Субтельний, загальна сума позики І. Мазепи та А. Войнаровського шведському королеві перевищила 300 тисяч рейхсталерів [55].

Але А. Войнаровський робив це не без особистої користі. Так, шведський король швидко погодився на створення спеціальної судової комісії на чолі з польським генералом Станіславом Понятовським, який був не лише ад'ютантом, але й приятелем шведського короля. До складу Комісії увійшли також державний секретар королівства Швеції Генріх Густав Мюллерн, королівський камергер Кастеній Клінгенстірн та радник шведської канцелярії фон Кохен. Комісія засідала 28–30 листопада 1709 року саме в таборі короля під Бендерами, звідки отримала і відповідну назву.

Документи Бендерської комісії свого часу були знайдені у Польській народній бібліотеці та опубліковані М. Возняком [56]. Він, зокрема, повідомляє про те, що у 1709 році козацька старшина в Бендерах склала такий реєстр витрат і дотацій І. Мазепи: «позолочення бані Печерської церкви – 20 500 дукатів; мур довкола Печерського монастиря і церков тощо – мільйон; великий дзвін і дзвіниця до Печерського монастиря – 73 000 золотих; великий срібний свічник для Печерської церкви – 2 000 імперіалів; золота чаша й така ж оправа Євангелії для неї – 2 400 дукатів; золота митра для неї – 3 000 дукатів, поминувши прикраси й пожертви для неї; позолочення бані митрополичого собору в Києві – 5 000 дукатів; золота чаша для нього – 500 дукатів, віднова його – 50 000 золотих; церква Київської Колегії з гімназіями й інше – понад 20 0000 золотих; церква Святого Миколая Київського з монастирем тощо – 100 000 золотих; віднова церкви монастиря Святого Кирила за Києвом – понад 10 000 золотих; вівтар у Межигірському монастирі – 10 000 золотих; фундамент новозбудованого єпископського собору в Переяславі з монастирем тощо – понад 30 0000 золотих; церква в Глухові – 20 000 золотих; рефектар Густинського монастиря –

10 000 золотих; рефектар Мгарського монастиря – понад 8 000 золотих, церква Святої Трійці в Батурині – понад 20 000 золотих; незакінчена церква Святого Миколи в Батурині – 4000 золотих; монастирська церква в Дігтярах – 15 000 золотих; монастирі Бахмацький, Каменський, Любецький, Думницький з церквами тощо – невідомо скільки, але йдеться про значні кошти; віднова кафедрального монастиря в Чернігові – 10 000 золотих; завершення будови церкви Святої Трійці там само – 10 000 золотих; Макошинський монастир із церквою Святого Миколи – понад 20 000 золотих; срібна рака з п'ятьма срібними свічниками на мощі Святої Варвари у Київському Золотоверхо-Михайлівському монастирі – 4 000 імперіалів... Дерев'яні церкви: Чернігівська Святого Івана Євангеліста, з вівтарем тощо – понад 5 000 золотих; дві Батуринські – Воскресенська й Покрови Богородиці з приналежностями – понад 15 000 золотих; в селі Прачі – понад 15 000 золотих; Святого Івана Хрестителя в Рильську, де були мастки І. Мазепи, – 2000 золотих» [57].

Але до цього переліку козацька старшина не включила відомі їй щедрі пожертви І. Мазепи зазначеним та іншим монастирям і церквам, духовенству, освітнім та благодійним інституціям тощо. Наприклад, на утримання Густинського монастиря гетьман щороку давав по 500 золотих, на київських бурсаків – 1000 золотих. «На запис Печерському монастиреві» було дано І. Мазепою 180 000 імперіалів, які були сконфісковані російськими властями у 1708 році [58].

В актах Бендерської комісії 1709 року також були занотовані уривкові відомості про дотації І. Мазепи для Православної Церкви поза межами України-Гетьманщини, зокрема: «на віднову монастиря Святого Сави у Батурині гетьман дав архимандритові, пізнішому Патріархові Єрусалимському Хрисанфу (1707–1731 рр.), який ще архимандритом побував у Батурині в 1701 році 50 000 золотих, а на завершення будови цього ж монастиря й до православних церков Палестини вислав тому ж Патріархові 30 000 дукатів; чаша з чистого золота, лампа та срібний вівтар для Божого Гробу – 20 000 золотих; ...Євангеліє арабською мовою, передане Антіохійському Патріарху, – 3 000 золотих і для нього 3 000 золотих» [59].

П. Орлику та козацькій старшині у Бендерах також було відомо про те, що срібний вівтар високомистецької роботи з ім'ям І. Мазепи і його гербом зберігалися в Єрусалимі, а згадане вище Євангеліє арабською мовою, видане коштом гетьмана у типографії, подарованій валаським господарем К. Бринкованом арабським християнам у сирійському місті Алеппо 1708 року [60], продовжувало служити їм і на той час.

Крім цього, за даними М. Возняка, старшина згадувала про щедрі пожертви І. Мазепи «на милостиню монастирям, церквам, митрополитам, архієпископам, єпископам, архимандритам й іншим духовним із Греції,

Палестини, Молдавії, Валахії, Сербії, Болгарії...». Багато допомагав гетьман також Православній Церкві на терені Речі Посполитої. Зокрема, він офірував для церкви у Вільні вівтар на 10 000 золотих і дав, як «підмогу православ'ю на руки Луцького єпископа Жабокрицького 3 000 золотих» [61].

Це були лише ті витрати та дотації, що про них було відомо П. Орлику та старшині і що збереглися в їх пам'яті. Звісно, було багато фінансових операцій, які залишилися відомими лише І. Мазепі. Тому не випадковим було те, що, поруч із визначенням статусу та спадкоємності згаданого вище величезного скарбу, який із собою привіз гетьман до Бендер, головним питанням розгляду Бендерською комісією стала майново-фінансова проблема. Дебати в Комісії із самого початку розкрили правову колізію, пов'язану з тим, що в Україні тих часів ще не відрізняли приватну частину власності гетьмана та громадську скарбницю козацтва. Гетьмани усіх часів цілковито контролювали та володіли і тим, й іншим. Тому під час засідання Комісії, коли старшина звинувачувала І. Мазепу в свідомому об'єднанні своєї приватної власності зі скарбницею козацького війська, А. Войнаровський справедливо відповідав, що в цьому не було нічого нового, оскільки так само чинили і всі попередні гетьмани. Цілковито можливо, що саме в ході гострої фінансової суперечки з А. Войнаровським козацька старшина зрозуміла всю сутність і складність цієї проблеми й намагалася позбутися її через кілька місяців в процесі розробки «Бендерської конституції» 1710 року.

Вивчення документів Бендерської комісії довело, що еміграційний уряд зіткнувся з проблемою правової неврегульованості українського державотворення у попередній період, недостатності для цього безумовних правових звичаїв, необхідності створення нових конституційних актів.

Під час своєї діяльності Комісія долучила до розслідування в частині визначення правового статусу спадщини І. Мазепи цілий ряд очевидців, проте врешті-решт пріоритет надала свідченням І. Бистрицького, колишнього управителя маєтків гетьмана, його найближчого родича А. Войнаровського та інших зацікавлених або підкуплених осіб, які розповіли так, як було вигідно племіннику гетьмана, тобто що Мазепині скарби були його приватною власністю. Пізніше І. Бистрицький написав листа Карлові XII, в якому засвідчив, що подав за обіцяні А. Войнаровським 100 дукатів неправдиві зізнання. Але було вже запізно. За особистою допомогою генерала С. Понятовського, голови Комісії, А. Войнаровський виграв судову справу, і Карл XII визнав його єдиним спадкоємцем спадщини І. Мазепи. Пізніше, у 1719 році, П. Орлик писав до шведської королеви Ульрики Елеонори: «Войнаровський, наперекір праву і звичаям, мав в своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці і допомозі своїх приятелів, яких він

з'єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояка протестувала проти цього мовчання» [62]. Таким чином, скарби І. Мазепи дістав А. Войнаровський, і в значній мірі тим була визначена подальша доля української політичної та військової еміграції, яка залишилася без жодних фінансових засобів. Проте у найскрутніше становище потрапляв майбутній гетьман в екзилі, якого козаки мали ще обрати. Звісно, що володіння гетьманською владою в умовах еміграції вимагало значних коштів, насамперед, на утримання боєздатності козацького війська, представницькі витрати, підтримку дипломатичних зв'язків, роботу серед турків і татар, що без фінансової підтримки були приречені на безрезультатність.

Гадаємо, читачеві буде цікаво дізнатися про подальшу долю А. Войнаровського, котрий в обмін на перелічені вище величезні статки відмовився від гетьманської булави. Перша думка, яка має право вкоренитися у пам'яті тих, хто з інтересом слідкує за його наступними роками життя, небезпідставно може бути такою: на жаль, отримані ним кошти не були належним чином використані на справу визвольної боротьби українського народу і з часом були майже повністю розтрачені А. Войнаровським під час його еміграції до Польщі та Німеччини. Для цього можуть бути певні підстави фінансово-матеріального характеру. Але неповні з моральної точки зору тому, що А. Войнаровський залишився з мазепинцями у Бендерах до 1714 року, а по суті – до кінця свого життя. У 1709–1710 роках він був безпосереднім кандидатом у гетьмани України, у 1711–1712 роках їздив до Криму та Стамбулу в українських справах. У 1715 році, перебуваючи з іншими впливовими українськими емігрантами у Відні, вів активні переговори з представниками європейських держав з цього ж питання, що зайвий раз привернуло увагу російської сторони. Зрештою, коли його заарештували у Гамбурзі 1716 року в результаті ретельно спланованої царськими службами операції та переправили до Петербурга, де він сім років провів у в'язниці Петропавлівської фортеці, він особисто не виказав жодної таємниці щодо шляхетної мазепинської справи. Згодом був відправлений до Сибіру на «вольное житие», де й помер 1742 року, тобто того ж року, що і П. Орлик. Але не можна забувати те, що у своєму заповіті А. Войнаровський беззастережно виділив 10 тис. талерів монастиреві Святого Георгія у м. Галац на поминання душі І. Мазепи, тіло якого було перепоховане там у березні 1710 року за безпосередньої участі племінника гетьмана.

Слід також зазначити, що під час роботи Бендерської комісії виникли й інші правові колізії. Одна з них – чи міг Кіш Запорізької Січі, який на той час у Бендерах представляв найбільшу частину української військової еміграції – понад 4 тисяч запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком, бути повноправною стороною у процесі про гетьманське майно. А. Войнаровський був проти, вважаючи Вольності Війська Запорізько-

го низового окремим політичним організмом, що не підлягав владі гетьмана. Козацька старшина, навпаки, наполягала на історичному та правовому зв'язку між Запорізькою Січчю та Гетьманством.

Під час дебатів старшина також засудила тенденції набуття гетьманською владою авторитарних рис, виступила за її обмеження у фінансовій та кадровій сферах, виборність усіх посад тощо.

Таким чином, оцінюючи роботу Бендерської комісії, слід підкреслити, що вона мала і позитивний результат. Правотворчість, реалізована в документах, що розглядалися Комісією, з одного боку, розкрила існуючі правові колізії у відносинах між гетьманом та козацтвом, а з іншого – стала важливим етапом у процесі розвитку української політичної та правової думки, сприяла ревізії основ держави і права Гетьманщини, була однією з головних передумов появи у 1710 році «Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорізького». Робота Комісії свідчила про спробу української політичної та військової еліти в еміграції відновити самодостатність політико-правового процесу у Війську Запорізькому, поставити питання про ревізію основ його державності та права, зокрема визначити новий статус та моделі організації влади, а також необхідність розробки та прийняття нових конституційних актів. Попри всі її недоліки, діяльність Бендерської комісії стала своєрідним містком між попереднім розвитком правової теорії та практики у Війську Запорізькому та наступною Конституцією П. Орлика 1710 року, а також важливою віхою у підготовці П. Орликом усіх наступних документів державницького значення.

3. Діяльність української політичної та військової еміграції у листопаді 1709 - квітні 1710 року та обрання П. Орлика гетьманом України

Як правило, вітчизняні та зарубіжні дослідники поспіхом переходять через важливий період з точки зору кристалізації політичної та правової думки української еміграції, організації її внутрішнього життя, який охоплює грудень 1709 – квітень 1710 років. Достатньо поверхово висвітлюючи багатогранну з правової, політичної та господарської точок зору роботу Бендерської комісії, вони зупиняються на висвітленні яскравої події, присвяченої схваленню Конституції та обранню П. Орлика гетьманом України 5 квітня 1710 року.

Проте з кінця 1709 року і до обрання П. Орлика гетьманом навесні 1710 року всередині української еміграції у Бендерах та їх околицях

відбувались непрості процеси, пов'язані з визначенням майбутнього політичного та правового статусу еміграції, її союзників, вирішенням питання щодо перепоховання останків тіла І. Мазепи у достойному місці тощо.

Після безапеляційного вироку Бендерської комісії щодо належності спадщини І. Мазепи А. Войнаровському та позитивного схвалення такого рішення Карлом XI головним питанням для української військової та політичної еміграції наприкінці 1709 й у перші місяці 1710 років став пошук кандидатури Мазепиного наступника. Ця відповідальна діяльність відбувалась у непростих умовах. Специфічні компоненти ситуації складались, насамперед, з шляхетних, державницьких підходів до цього питання П. Орлика, суто меркантильних інтересів А. Войнаровського, хитрої тактики Карла XII, нових поглядів козацької старшини на знівельований відсутністю матеріальних ресурсів статус майбутнього гетьмана та позиції присутнього в Бендерах достатньо потужного Запорізького Війська. Крім цього, вся ця робота велась на тлі призначення Петром I гетьмана І. Скоропадського в Україні, що на початковому етапі, хоч і в незначній частині еміграції, викликало сумні думки щодо необхідності обрання і гетьмана в екзилі.

Ситуація ускладнювалась і розширеною самої еліти української еміграції, яка на той час поділялася на три групи.

До першої з них належали представники старшого покоління емігрантів, які з самого початку успішно працювали ще з І. Мазепою. До цієї групи, зокрема, входили:

1. Генеральний обозний Іван Ломиковський, народився у 1645 році на Волині, державний та військовий діяч ще часів М. Ханенка та І. Самойловича, багаторічний співробітник І. Мазепи, який у Бендерах перебував вже на схилі свого довгого життя. Помер у 1714 році та похований, як і П. Орлик та багато його прибічників, у Яссах. У 1711 році написав заповіт, який, при всіх зусиллях С. Павленка розкрити його сутність, заслуговує на додаткову увагу біографів І. Ломиковського та дослідників української еміграції в Молдові на початку XVIII-го століття в цілому.

2. Полковник Прилуцький Дмитро Горленко, народився 1660 року, вихованець Києво-Могилянської колегії, дуже близький до І. Мазепи, його родич, діяч з великим адміністративним та військовим досвідом. Був полковником з 1692 року. Представник мазепинського покоління старшини, яке посідало визначне місце в українській політиці, починаючи з 1690-х років. У вересні 1700 року Д. Горленко через одруження його сина Андрія з Марією, донькою Данила Апостола – майбутнього відомого миргородського полковника та гетьмана України молдовського походження – безпосередньо поєднався з найкращими традиціями Молдови, що суттєво йому допомогло інтегруватися в життя міста Ясси з моменту переїзду на

постійне проживання до столиці цього Придунайського князівства у серпні 1709 року. При всьому тому, що Д. Горленко наприкінці 1714 року повернувся до України, звідки його заслали до Росії, П. Орлик у свій лист до С. Яворського включив доволі похвальні слова на адресу цього Прилуцького полковника за його попередню діяльність, що свідчить про особливу увагу гетьмана в екзилі до свого колишнього колеги [63].

3. Член Генерального Суду Клим Довгополий, генеральний суддя, запропонований на цю посаду в 1710 році особисто П. Орликом. Разом із Д. Горленком та І. Максимовичем за дорученням П. Орлика їздив до Криму, де 23 січня 1711 року уклав відповідну союзницьку угоду. Пізніше їздив до Туреччини, де уклав два вигідних для П. Орлика договори. Був з гетьманом в еміграції, у тому числі перебуваючи з ним у Бухаресті наприкінці 1714 року, і до своєї смерті у 1719 році у Стокгольмі, де і був похований.

Однак, попри їхню політичну вагомість та колишній адміністративно-військовий авторитет, усі вони були постатями минулого, а роль тієї генерації історично була завершена.

До другої групи еліти української еміграції у Бендерах, Яссах та інших населених пунктах розквартирування її представників належало молоде покоління старшини. Це були вже люди мазепинської доби, переважно шляхетні вихованці Києво-Могилянської академії, діячі, готові перейняти на себе провідну роль у впровадженні української державної політики. Центральною фігурою у цій групі був П. Орлик, якому присвячено це дослідження.

Але, крім нього, до цієї категорії входили такі важливі постаті:

1. Генеральний бунчужний Федір Мирович, племінник дружини Д. Горленка. У 1710 році П. Орлик призначив його генеральним осавулом. Жив у Молдові (1709–1714 рр.), а після перетину наприкінці 1714 року території сучасної Румунії з півдня до півночі, опинився у Швеції (1715–1719 рр.), Польщі (1719–1754 рр.) та у Криму (1754–1758 рр.). За завданням П. Орлика та його сина Григора аж до своєї смерті у різних державах займався українськими справами. Наприклад, у 1753 році він з Бахчисарая інформував Г. Орлика про те, що Україна і надалі готова до виступу, як за часів І. Мазепи. Пізніше, під час зустрічі у Бахчисарая з представниками запорізьких козаків І. Орловським та О. Черевком, він повідомив про те, що українську справу на той час підтримували прусський, французький та шведські королі. Помер у Криму 1758 року, там і був похований.

2. Полтавський наказний полковник Григорій Герцик, швагро П. Орлика, вихованець Києво-Могилянської колегії. В еміграційному уряді П. Орлика, після Ф. Мировича, тривалий час посідав посаду генерального осавула (1711–1719 рр.). З міста Бендер Г. Герцик, разом з обозним полтавського полку Д. Дмітрієвичем, їздив за дорученням П. Орлика до

запорожців, донських козаків, кубанського султана, казанських татар, а також до Туреччини з метою встановлення з ними вигідних для України політичних та військових контактів. Це є красномовним підтвердженням активної дипломатичної діяльності П. Орлика під час перебування у Бендерах. 1715 року разом з П. Орликом, перетинаючи всю територію сучасної Румунії з півдня до півночі, прибув до Стокгольма, де знаходився до 1719 року. Звідти був відправлений П. Орликом до Варшави з дорученням передати його кореспонденцію польським сенаторам, а потім увійти у контакти із запорожцями та кримським ханом. На жаль, через хворобу не зміг поїхати на Запоріжжя. Згодом, за наказом російського посла князя С. Долгорукого його схопили у Варшаві, вивезли до Росії. 1721 року, після катувань і допитів, Г. Герцика ув'язнили в Петропавлівський фортеці. З 1728 року мешкав під наглядом у Москві, без права в'їзду в Україну. У щоденнику П. Орлика за 1729 рік є повідомлення про те, що Г. Герцик зайнявся шляхетною справою – лікуванням людей, вмюючи зцілювати навіть сліпих. Помер 1735 року в Москві, де і був похований.

3. Військовий канцелярист Іван Максимович (з відомого роду Максимовичів), вихованець Києво-Могилянської колегії. Завдяки дідові та батькові, вірній службі І. Мазепі, до Полтавської битви І. Максимович володів у Гетьманщині великими маєтностями. Зокрема, акти Бендерської комісії підтвердили, що він залишив в Україні майно на десятки тисяч золотих [64]. П. Орлик у Бендерах призначив у 1710 році І. Максимовича замість себе на відповідальну посаду генерального писаря. На його доручення разом із Д. Горленком та К. Довгополим у 1711 році їздив до Криму для укладення союзницького договору з Кримським ханством [65]. Отримавши відповідальне завдання гетьмана в еміграції, І. Максимович того ж року брав участь у дипломатичній місії гетьмана до Стамбула. На відміну від інших представників близького оточення П. Орлика, у 1714 році не виїхав з ним до Швеції. Отримавши певні гарантії стосовно власного життя від царських властей, він у 1715 році повернувся в Україну, де його заарештували та відправили на заслання до Москви. Там помер у 1732 році.

4. Генеральний бунчужний починаючи з 1710 року, а з 1730 року – генеральний писар П. Орлика Федір Нахимовський – вихованець Києво-Могилянської колегії, один з найактивніших борців за вільну Україну, близький соратник гетьмана впродовж усього періоду еміграції, а пізніше – і його сина Григора. Неодноразово виконував дипломатичні доручення П. Орлика, зокрема складав важливі таємні депеші. Проживаючи у Молдові, Швеції, Польщі, активно боровся за українську справу. У 1753 році Г. Орлик з пошаною писав про Ф. Нахимовського: «Йому довіряли в найтаємніших місіях, і мій батько користувався ним у найделікатніших справах» [66].

5. Генеральний хорунжий в уряді П. Орлика в Бендерах Іван Герцик, брат Григорія Герцика, – вихованець Києво-Могилянської колегії. Як генеральний хорунжий їздив з листами П. Орлика до Стамбула з метою укладення військово-політичного союзу. У 1714 році виїхав разом із гетьманом в еміграції через всю територію сучасної Румунії та Центральної Європи до Швеції. У червні 1721 року у своєму листі він повідомляв П. Орлику про свої наміри залишити Швецію. У 1722 році вони зустрілися у Кракові, перед тим як гетьман в еміграції виїхав до Салоників (сьогоднішня Греція), перетинаючи всю тодішню Молдову з півночі у Вашківцях, нинішнього Вижницького району Чернівецької області, через Хотин, Ясси і до міста Галац на півдні сучасної Румунії.

6. Другий генеральний суддя в уряді П. Орлика в Стокгольмі – Федір Третяк. У 1709 році разом з гетьманом емігрував до Бендер, а в 1714 році супроводжував П. Орлика до Швеції, перетинаючи всю територію сучасної Румунії від півдня до півночі.

7. Значний військовий товариш Григорій Бутович – зять згаданого вище Прилуцького полковника Дмитра Горленка. Також слідував за гетьманом до Бендер, а пізніше разом із П. Орликом та Д. Горленком перебував у Яссах. На відміну від більшої частини старшини, у 1715 році не виїхав до Швеції, а повернувся в Україну, де був схоплений царськими переслідувачами емігрантів та засланий до Росії. Помер у 1717 році.

8. Опанас Герцик – наймолодший брат Григорія Герцика, при П. Орликові в Яссах був «для науки» [67]. Разом із гетьманом у 1714 році емігрував до Швеції, пізніше служив у польському війську.

9. Павло Горленко – молодший син Прилуцького полковника Дмитра Горленка, з яким був у Бендерах та Яссах, де прожив п'ять років. Наприкінці 1714 року разом з батьком повернувся до України, прийняв чернечий постриг, отримавши ім'я Пахомій. У 1715–1717 роках вивчав філософію у Києво-Могилянській академії. Пізніше був ієромонахом у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Помер у 1736 році [68].

10. Володимир, Ілля та Михайло Ломиковські – сини генерального обозного Івана Ломиковського. Пробили разом з П. Орликом в Яссах до 1714 року. Наприкінці літа 1714 року Ілля разом із Михайлом повернулися з Ясс до України, після чого у 1716 році обидва були заслані до Москви. Незабаром вони повернулися до України, але за часів правління Петра II, у 1727 році їх, як прибічників П. Орлика, знову репресували та заслали на примусове проживання в Москві, де у 1728 році помер Ілля, а 1729 року – і Михайло.

Всього у 1709 році в оточенні П. Орлика у Молдові опинились близько 50 старшин (*фото 15*), більшість яких вважали себе його щирими і послідовними прибічниками. Усі вони в Бендерах та Яссах формували цвіт

української еміграції, тією чи іншою мірою сприяючи процесу консолідації політичної думки та організації влади в Бендерах наприкінці 1709 – на початку 1710 років.

Третю групу української еліти на той час формували лідери запорізьких козаків на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком – людиною з великим політичним та військовим досвідом, активним соратником П. Орлика під час роботи останнього над Конституцією у грудні 1709 – квітні 1710 років. Як відомо, багатотисячний загін Запорізького Війська у червні 1709 року підтримав І. Мазепу під Полтавою, незабаром запорожці займалися спорядженням швидкої переправи прибічників гетьмана та шведського війська через Дніпро. Саме досвідчений запорожець уміло провів за нічними зірками біженців по безмежному українському степу до Молдови, де у 1709–1710 роках перебували від 4 до 5 тисяч представників Запорізького Війська під керівництвом К. Гордієнка. Це була єдина реальна військова сила, на яку міг розраховувати П. Орлик у його подальших намірах щодо визволення України (*фото 16*). Отаман вирішив залишитися поруч з П. Орликом, допомагав у складанні тексту Конституції, погодженні її основних положень з основною частиною Запорозького Війська. К. Гордієнко перебув у Бендерах до літа 1710 року і лише після обрання П. Орлика гетьманом та самоорганізації життя в еміграції повернувся до Кам'янської Січі [69], звідки продовжував підтримувати контакти з новообраним гетьманом та готуватися до майбутнього спільного походу в Україну. Таким чином, спільна еміграційна доля значною мірою усунула давні суперечності, які сильно давалися взнаки за часів І. Мазепи, між лідерами Запорозького Війська та еміграційною гетьманською старшиною. Таким чином, були закладені основи конструктивного співробітництва між усіма присутніми в еміграції гілками політичних та військових сил: гетьманатом, як вищою владою Української держави того часу; козацькою старшиною, як її провідною верствою, та Запорізьким Військом, як її головною військовою силою.

При всьому цьому емігранти не поспішали обирати нового гетьмана. За рік, що минув, в Україні відбулися серйозні політичні зміни. Петро І ще у листопаді 1708 року призначив наступним гетьманом І. Скоропадського, якого козацька старшина та запорожці в еміграції вирішили не визнавати. Ними було схвалено рішення чекати перемоги Карла XII над Петром І, повернення в Україну і проведення законних виборів гетьмана. Проте час минав, нічого не змінювалося, а діяти було конче необхідно. Тому питання про вибори нового гетьмана нарешті було гостро поставлене в таборі українських емігрантів під Бендерами.

Переважна більшість представників зазначених вище трьох політично-військових угруповань 6 грудня 1709 року провели у Бендерах першу

нараду [70] з метою невідкладного вирішення головної проблеми – обрання нового гетьмана, а також визначення планів щодо подальшого вимушеного перебування в Молдові, підготовки майбутнього військового походу в Україну тощо.

Але крім згаданих вище суто українських суб'єктів розвитку політичного життя в еміграції, існував і важливий зовнішній чинник: позиція Карла XII, політичного протектора України. Щодо кандидатури у гетьмани, то спочатку шведський король зі згаданих вище фінансових міркувань відверто робив ставку на А. Войнаровського.

Як відомо, такої думки при житті дотримувався й І. Мазепа, який тримав власного племінника біля себе та поступово готував його до передачі влади. Його законним чином вважали спадкоємцем гетьмана. Невипадково А. Войнаровський періодично, на тимчасових засадах, замінював І. Мазепу під час його відряджень. Племінник виховувався при дворі дядька, навчався на гроші І. Мазепа в Німеччині, був у складі гетьманського війська, пішов за дядьком у вигнання. На відміну від інших представників близького оточення І. Мазепа, А. Войнаровський був поруч з ним протягом всього періоду життя гетьмана в Бендерах. При всьому цьому донині для дослідників залишається нез'ясованим, чи висловив перед своєю смертю І. Мазепа відповідні рекомендації щодо кандидатури нового гетьмана. Про це міг би знати лише А. Войнаровський, що додавало навколо його кандидатури багато невідомого та інтриг. Відоме рішення Бендерської комісії на його користь мало би збільшити його власні шанси стати головним кандидатом у гетьмани.

Після оприлюднення згаданого рішення комісії серед українських емігрантів нібито розповсюджувалися чутки про те, що і козаки стали вимагати, щоб саме А. Войнаровський і став новим гетьманом, оскільки при ньому опинився увесь скарб І. Мазепа. Але це, на нашу думку, могло би бути лише одномоментним виявом індивідуальних емоцій певної частини старшини тому, що весь ганебний судовий процес за спадщину І. Мазепа на тривалий час розірвав стосунки між його племінником та українською еміграцією. До того ж, у 1709 році А. Войнаровському не було й тридцяти, і генеральна старшина справедливо вважала його занадто молодим та недосвідченим для відповідальної посади гетьмана, а шведи – ще і легковажним. Сам А. Войнаровський не мав жодного бажання отримати гетьманську булаву та заявляв, що нічим не зобов'язаний Україні. Крім цього, він обіцяв П. Орлику, якщо той погодиться стати гетьманом, виплатити 3 тисяч дукатів, а запорозькому отаману К. Гордієнку 200 дукатів за підтримку козацтвом такого вибору [71]. Пізніше П. Орлик писав, що А. Войнаровський своєю відмовою штовхнув його в безодню, яка означала для нього та його родини повне матеріальне зубожіння.

Іншим кандидатом у гетьмани фігурував прилуцький полковник Д. Горленко. Але він не мав необхідної популярності і підтримки серед запорізьких козаків, тому його шанси бути обраним були незначними.

За таких обставин вибір козацької старшини та Карла XII остаточно зупинився на кандидатурі П. Орлика. Він користувався заслуженим авторитетом як серед старшини, так і в основної маси емігрантів, відзначався неабияким розумом, широкими знаннями й дипломатичним досвідом. Король згадав про жовтневий Меморандум козацької старшини, в якому вона прохала якомога швидше визначити відповідну особу з королівського боку, оповісти Запорізькому Війську про час і місце вибору нового гетьмана.

П. Орлик спочатку не погоджувався приймати гетьманство без політичних та військових гарантій майбутньої свободи України, а також належного фінансового забезпечення перебування в еміграції. Для П. Орлика перейняти в складних бендерських умовах гетьманську булаву означало не лише перебрати певні представницькі функції української сторони в європейському дипломатичному житті та військових планах і діях, але й звалити на свої плечі весь тягар повсякденних турбот, пов'язаних із організаційним, матеріальним і технічним утриманням свого оточення та війська. У 1719 році він пояснював: «Не маючи публічних фондів для ведення справ, вкладав у те власні гроші» [72]. Не випадково в «Мемуарі» до французького короля (1741 р.) його син Григорій-Петро, повертаючись до подій 1709–1710 років, зазначав: «Мій батько не хотів прийняти гетьманського уряду, поки безпечність і правда його нації не будуть гарантовані» [73].

Але через настійливі наполягання шведського короля змушений був в кінцевому підсумку погодитись. Карл XII викликав П. Орлика з Ясс до Бендер, вміло граючи на патріотичних почуттях генерального писаря щодо перспектив боротьби за українську державність. Безперечно, при цьому король мав власні інтереси щодо необхідності швидкого обрання нового гетьмана. Опинившись в ізоляції в Бендерах, пригнічений поразкою під Полтавою, Карл XII мріяв про обов'язковий реванш і виношував плани нового успішного військового наступу на російського царя. Своїм союзником у реалізації цих масштабних задумів він бачив Туреччину і розумів, що під вмілим керівництвом і запорожці могли б стати потужною силою в майбутній військовій кампанії.

Зі свого боку, усвідомлюючи ситуацію, що склалась у Бендерах і боячись втратити прихильність та підтримку шведського короля, П. Орлик нарешті погодився на гетьманство. Зіграв свою роль і високий моральний обов'язок до кінця свого життя бути вірним шляхетній справі, розпочатій І. Мазепою. Генеральний писар стояв дуже близько за родом своєї праці

до гетьмана, користувався його довірою й повагою, найкраще знав думки та наміри покійного. Ризикуючи своїм життям, родиною, П. Орлик залишався вірним ідеї І. Мазепи про незалежність України і назавжди зберіг свою відданість гетьману під час найтяжчих випробувань і найтрагічніших подій в особистому житті впродовж усього періоду еміграції. Але в 1709 році П. Орлик погодився на гетьманство за умови, що Карл XII мав офіційно заявити про свої зобов'язання щодо майбутнього України. Зокрема, П. Орлик вимагав від короля гарантії, що той не помириться з Петром I, поки Україна не буде звільнена й не повернеться до своїх давніх вольностей, з чим король, переслідуючи свої інтереси, досить швидко погодився.

Водночас П. Орлик розумів, що досягти будь-яких позитивних результатів у тогочасних реаліях неможливо без вироблення власної політичної доктрини, чітко накресленої програми дій як на найближчу, так і більш віддалену перспективу. Як зазначалось вище, вперше основні постулати його майбутньої політичної програми були оприлюднені в жовтні 1709 року у відомому Меморандумі до короля Швеції. Після відкриття реальної перспективи стати гетьманом, П. Орлик, разом із старшиною, приступив до розробки документу ще більш значимого з політичної та правової точок зору, – Бендерської конституції, яка увіковічнила його ім'я не лише в історії України (*фото 17 і 18*). На його боці були характерні для нього риси – величезна працездатність, талановитість, широта політичного мислення, тверезість розрахунку, відчуття політичного пульсу відповідного історичного моменту, вміння вправно маніпулювати суспільними настроями та використовувати зовнішні чинники для досягнення поставлених перед собою цілей тощо.

Починаючи роботу над новим програмним документом, П. Орлик керувався, насамперед, існуючими історичними реаліями. Наприклад, свідомо ідучи у майбутній Конституції на суттєві обмеження прав гетьмана, при цьому вже знаючи, що ця посада незабаром належатиме йому, він мав перед собою нещодавній негативний приклад автократичної влади І. Мазепи, який далеко не завжди користувався авторитетом як з боку старшини, так і народу. Виваженість такого підходу підкреслює один із найглибших дослідників Бендерської конституції О. Кресін. Він зазначає, що автори Конституції вважали «за доцільне встановити новий порядок здійснення законодавчої влади» через те, що «деякі гетьмани незаконно привласнили собі автократичні повноваження», а це «мало наслідком порушення політичної системи, прав і вольностей населення, збільшення податкового тиску, корупцію, зневажання управлінських кадрів тощо» [74]. У свою чергу, Д. Бовуа зазначав, що П. Орлик «за взірць» при вибудові своєї політичної програми у Бендерах взяв «єдину європейську систему, що протистояла абсолютизму» [75].

Цінним у роботі над Бендерською конституцією, як і в інших важливих випадках спілкуванням з оточенням, було вміння П. Орлика зацікавити співрозмовника запропонованими ідеями, пропозиціями та планами. Про свою першу зустріч з П. Орликом, яка відбулася 11 березня 1710 р. у Бендерах, залишив враження французький посол у Туреччині Дезаєр, який повідомляв до Парижа, що новий запорозький лідер – «людина з розумом і зовсім молодий». Він казав, «що певний у визволенні України... та прохав протекції для своєї нації...» [76]. Практично, це був початок ознайомлення французів з українським питанням, яке до середини XVIII століття посідатиме важливу роль у зовнішній політиці Парижа як чинник протистояння російській експансії на захід.

Зрозумілим є те, що без урахування П. Орликом швидкої зміни поточної панорами українських реалій початку XVIII століття, атмосфери, що панувала на той час в середовищі еміграції, традицій європейської політичної культури, а також інтересів, що домінували у міжнародному просторі регіону та континенті в цілому, підготувати Конституцію європейського рівня йому було б непосильно. Він також усвідомлював всю складність її імплементації, оскільки спочатку треба було звільнити Україну, що не можна було тоді зробити без допомоги Швеції, Туреччини та інших країн.

Крім проблем політичного, правового та матеріально-фінансового характеру, взимку 1709–1710 років невирішеним для П. Орлика залишалось ще одне питання – перепоховання тіла покійного І. Мазепи у більш пристойному та безпечному місці, ніж у селі Варниця під Бендерами. Слід нагадати, що генеральний писар та переважна частина старшини українського козацтва одразу після поховання тіла І. Мазепи у Варниці на початку жовтня 1709 року почали активно обговорювати необхідність перенесення останків гетьмана до міста Ясси.

Підґрунтям цих планів були декілька серйозних аргументів, серед яких П. Орлик, зокрема, наводить той факт, що для такої величної постаті, як І. Мазепа, скромне місце його поховання у селі Варниця не відповідає ролі гетьмана в історії визвольної боротьби українського народу.

Другим аргументом на користь можливого перепоховання І. Мазепи у Яссах було те, що у тодішній столиці Молдови, як зазначалося вище, за умов прихильного ставлення молдовського господаря М. Раковіце, сконцентрувалася майже вся українська військово-політична еліта в еміграції. Там же перебувала вся гетьманська канцелярія, що означало би більшу увагу для вшанування покійного гетьмана з боку українців-емігрантів.

Третім, та, можливо, найголовнішим, було те, що зберігалася реальна загроза пограбування могили І. Мазепи у селі Варниця – чи то татарами або просто злочинцями у пошуках коштовностей, чи то агентами царя,

які не облишали планів заволодіти тілом «зрадника». Безперечно, все це враховували прибічники перевезення тлінних останків І. Мазепи до міста Ясси. Безперечно, там І. Мазепа міг би мати більш ошатну могилу, ніж у Варниці.

Слід окремо підкреслити, що, попри визнаний всіма авторитет шведського короля, без попереднього позитивного вирішення цього питання з молдовським господарем, а також турецьким султаном, про перепоховання І. Мазепи не могло бути і мови. Тому П. Орлик, А. Войнаровський та розквартирована тоді у столиці Молдови українська козацька старшина порушили це питання і перед Стамбулом, вдало обґрунтовуючи свою позицію як небезпекою пограбування могили у селі Варниця та ймовірністю викрадення останків українського гетьмана з метою їх відправлення до Москви, так і необхідністю перепоховання І. Мазепи у більш престижному місці, наводячи як аргумент згадане вище бажання самого гетьмана бути похованим у церкві Гробу Господнього в Єрусалимі, благодійником якої він виступав за свого життя.

Слід зазначити, що Стамбул видав П. Орлику та А. Войнаровському спеціальний дозвіл (фірман) для перепоховання останків І. Мазепи у церкві Гробу Господнього в Єрусалимі. Про це був поінформований новий господар Молдови Ніколай Маврокордат (6 листопада 1709 – 23 листопада 1710 рр.), який пізніше разом з генеральним писарем та А. Войнаровським вніс певні корективи у директиви Стамбула, про ймовірні причини чого йтиметься нижче.

Тим часом процедуру перепоховання тіла українського гетьмана прискорив прикрий та несподіваний збіг обставин: його могила у Варниці була розрита, можливо, татарами або злочинцями, які шукали коштовності. За іншими джерелами, до спроби пограбування були причетні тодішні таємні царські агенти, які мали б виконати поставлене перед ними завдання – доставити тіло І. Мазепи до Москви. У будь-якому разі, могилу гетьмана у Варниці довелося впорядковувати по-новому, що можна вважати другим перепохованням, після чого біля неї перебувала постійна варта козаків.

На думку деяких дослідників, цей випадок зумовив появу в П. Орлика цікавого таємного плану: за його поданням у березні 1710 року прихильники покійного гетьмана стали навмисне поширювати чутки про те, що тіло І. Мазепи буде перепоховане у Яссах, посилаючись на наведені вище аргументи, у тому числі згоду Карла XII.

Насправді ж після виходу похоронної процесії з Варниці «десь по дорозі вона різко повернула на південь, опинившись у Галацах» [2]. Такий несподіваний поворот подій, зрозумілий лише авторам задуму, протягом майже трьохсот років вводив в оману декілька поколінь істориків, які

по-різному висловлювалися щодо місця поховання І. Мазепи. Так, Д. Бантиш-Каменський, як впливає з його роботи «История Малой России», вчетверте перевиданої у 1903 році у Києві, зазначав, що І. Мазепа був похований у Варниці, а пізніше його труну перевезли до Ясс і там влаштували урочистий похорон.

На варіант Д. Бантиш-Каменського спирається у своїй роботі «История Малороссии» і такий авторитетний дослідник, як М. Маркевич. У свою чергу, М. Костомаров у 80-х роках ХІХ століття, вже маючи опубліковані у 1883 році на сторінках «Киевской старины» результати допиту відомого прибічника І. Мазепи, полтавського наказного полковника Григорія Герцика, також не зміг остаточно відмовитися від версії поховання тіла гетьмана в Яссах. Тому він писав, зокрема, що «його тіло, відспіване у сільській церкві в присутності шведського короля, було відвезене й поховане в старовинному монастирі св. Георгія, розташованому на березі Дунаю, поблизу Галаца, потім перевезене до Ясс». Як було доведено пізніше, в частині Ясс це твердження не відповідало дійсності.

І лише звернення до першоджерел дозволило з певністю стверджувати, що після Варниці останки І. Мазепи були поховані у церкві святого Георгія, раніше відомій як Єрусалимська церква, у місті Галац.

Першим і найважливішим таким джерелом є літопис згаданого вище Н. Костіна, який, попри те що переплутав дату перепоховання з днем поховання гетьмана у Варниці, точно вказав, що «звідти перевезли тіло до Галаца та поховали у монастирі святого Георгія». «Після врочистого богослужіння у Варниці, під час якого Орлик виголосив надгробне слово, Григорій Орлик із одним волохом та двома челядниками Войнаровського відвезли тіло гетьмана до Галаца, де його поховали у монастирі св. Юрія». Як бачимо, навіть дослідники ХХ століття не вбачали різниці між часом поховання останків І. Мазепи у Варниці у 1709 році та їх перепоховання у Галаці у 1710 році. Тому, на наше переконання, внести цілковиту ясність може лише посилення на першоджерела.

Головним з них є свідчення спадкоємця гетьмана – А. Войнаровського, котрий у складеному в 1716 році заповіті (копія якого зберігається у шведському королівському архіві) писав, що у зв'язку з необхідністю перепоховання І. Мазепи не лише розпорядився, щоб двоє його підлеглих супроводжували тіло гетьмана до міста Галац, але й виділив значну суму коштів для покриття витрат на проведення відповідних робіт зі спорудження гробниці та церемонії, а також на оплату традиційної церковної служби за упокой душі на тривалий час. А. Войнаровський заповів, як зазначалось вище, тисячу талерів «монастирю Галаца у Валахії, де поховано, за його словами, тіло його ексцеленсії, запорізького гетьмана Мазепи, мого покійного дядька по матері». Задля цього існувала домовленість П. Орлика та

А. Войнаровського з митрополитом та місцевим церковним кліром, який взяв на себе зобов'язання систематично споминати ім'я Івана Мазепи під час наступних служб у церкві святого Георгія.

Другим безцінним джерелом на користь підтвердження факту перепоховання тіла І. Мазепи у місті Галац є документально зафіксовані свідчення учасника та очевидця тих подій – полтавського наказного полковника Г. Герцика, який був разом з П. Орликом в Молдові, а пізніше був заарештований царськими агентами у Варшаві. На допиті у Москві у 1721 році, зокрема зазначив таке: «Гетьман помер у Бендерах, та після його смерті Пилип Орлик наказав йому супроводити тіло покійника до Галаца, де тамошній митрополит відправив похорон».

Оскільки з моменту перепоховання тіла І. Мазепи 18 березня 1710 року у церкві святого Георгія доля цієї споруди назавжди – до її знищення у 1962 році – виявилася пов'язаною з біографією українського гетьмана та історією перебування П. Орлика в Молдові, вбачаємо за доцільне детальніше зупинитися на історії цього культового центру. Так, за даними румунських дослідників, фортифікаційна споруда на високому березі Дунаю – на місці давньої переправи через цю могутню ріку, одночасно з аналогічною фортецею, розташованою приблизно у 150 метрах вище за течією, були побудовані генуезцями-торговцями в оборонних цілях ще до виникнення придунайських князівств, а за іншими – місцевими боярами або торговцями.

У будь-якому разі достеменно відомо, що спорудження цих культових комплексів, на відміну від більшості інших церков, не фінансувалося господарями країни. У 1447 та 1465 роках обидві споруди [друга збереглася до наших днів і відома у Галаці як церква Пречистої Діви. – *Т. Р.*] були добудовані та перетворені на культові споруди, зберігши при цьому сліди колишніх фортифікацій, зокрема замуrowані бійниці в їх верхніх частинах (*фото 19*). Відомо, що церква святого Георгія у місті Галац від початку підпорядковувалася храму Гробу Господнього в Єрусалимі, звідки і паралельна назва – Єрусалимська церква. Вона була однією з шести церков середньовічної Молдови, яка мала такий статус, проте, на відміну від інших, користувалася певними привілеями. Зокрема, до державної казни в Яссах ця церква сплачувала найменші податки, оскільки головні її доходи, згідно з розпорядженням молдовського господаря від 12 вересня 1704 року, мали надходити до Єрусалима «для шанування нашої країни». Саме цей стабільний зв'язок з храмом Гробу Господнього мав вирішальну роль у похованні останків І. Мазепи в Галаці.

Узагальнюючи наявні короткі письмові повідомлення з цього питання та комбінуючи їх з результатами досліджень автора на місці подій, можна спробувати дати відповідь на одне з ключових запитань, пов'язаних

з посмертною долею І. Мазепи, а саме: чому тлінні останки гетьмана так і не були доведені до храму Гробу Господнього в Єрусалимі, де вони мали бути поховані згідно з усним заповітом самого І. Мазепи? Як зазначалося вище, для цього існували певні сприятливі передумови: видано спеціальний дозвіл султана на перепоховання в Єрусалимі, А. Войнаровський одержав таку спадщину покійного гетьмана, що з фінансуванням транспортування його тіла до кінцевої точки не мало б бути жодних складнощів та, нарешті, з огляду на безпеку, яку міг би забезпечити Єрусалим, – це було ідеальне місце для вічного спокою душі великого сина українського народу. Все це прекрасно розуміли і П. Орлик, і А. Войнаровський, і решта прибічників виконання заповіту І. Мазепи. Тому організатори операції перевезення тіла до Єрусалима на чолі з П. Орликом обрали придунайське місто-порт Галац як транзитну точку для подальшого слідування водним шляхом до Середземного моря і далі – до святих місць Близького Сходу.

Проте в процесі реалізації цього неординарного плану, зокрема внаслідок недосконалих технічних можливостей, у тому ж Галаці виникли неочікувані складнощі. Сучасний румунський дослідник цього питання К. Келдерару у своїй доповіді на Міжнародному семінарі, який відбувся у листопаді 2007 року у м. Галац за участю автора, лапідарно зазначив: «Оскільки перетнути Дунай виявилось неможливо, А. Войнаровський із дозволу господаря Молдови Ніколая Маврокордата вирішив перепоховати Мазепу втретє у церкві у Галацах, яка підпорядковувалася храму Гробу Господнього в Єрусалимі». Як виявилось, причиною призупинення похоронної ходи останків православного гетьмана до святих місць стала відмова капітанів турецьких кораблів (мабуть, виходячи з міркувань, пов'язаних з їх мусульманським віросповіданням), які на той час були єдиними в Галацькому порту, прийняти на борт їх суден незвичний вантаж, який треба було доправити до середземноморських берегів Близького Сходу.

Організувати ж відповідний похід суходолом, перетинаючи фактично всю територію Османської імперії з півночі на південь через суцільний мусульманський простір уявлялося неможливим як з безпекової, так і з технічної точки зору, а особливо з огляду на кліматичні умови – наближався час швидкого весняного потепління. Саме тому козацькою старшиною на чолі з П. Орликом було ухвалено єдино можливе за тих обставин рішення – перепоховати останки І. Мазепи в Єрусалимській церкві у м. Галац, і тим самим хоча б у символічній формі виконати заповіт покійного гетьмана.

Слід зазначити, що на той час церква святого Георгія була однією з небагатьох кам'яних православних культових споруд у цьому місті-порту на Дунаї. Розміщення на високому дунайському березі надавало їй ве-

личності в очах усіх мешканців та відвідувачів цього міста (*фото 20*). Це була дещо незвичайна для молдовських церков XVII–XVIII століть споруда, оскільки над колишньою фортецею добудували дерев'яну вежу-дзвіницю. Притвор, також побудований пізніше у стилі бароко, мав два поверхи і фасад з вікнами-бійницями, що характерно для багатьох архітектурних комплексів того часу. В цілому ж церква святого Георгія була визначною культовою спорудою тогочасного Галаца.

Окрім цього, місце розташування церкви у сприйнятті українців-емігрантів, які супроводжували тіло покійного гетьмана, нагадувало високі кручі Дніпра, що певною мірою мало б компенсувати неможливість його поховання на Батьківщині. Влучними видаються спогади та міркування доктора В. Трепке, який відвідав м. Галац у 1932 році і зокрема написав: «Монастир святого Георгія, оточений високим парканом з дерева, стоїть на крутому й високому березі Дунаю; з широкого... подвір'я, яке простягається до самої кручі берега, під яким розкинулася пароплавна пристань... розгортається чудовий, майже безмежний краєвид на Дунай, який, як і безліч століть тому, «тихо, тихо воду несе», ховаючи в своїх глибинах силу-силенну таємниць людської, зокрема, слов'янської, а з нею й української історії. За Дунаєм тягнеться зелений, почасти вкритий сивиною простір придунайських лук, простягаючись аж до сиво-блакитно-туманих відног Балкан, що замикають розлогий краєвид. Подорожній, захоплений величиною і красою пейзажу, мимоволі переноситься думкою до берегів Дніпра з безмежними до нього прилеглими луками, які губляться, майорючи на горизонті, нагадуючи інколи якісь гірські масиви. Обираючи місце для могили гетьмана І. Мазепи, його прибічники не випадково зупинилися на монастирі святого Георгія з його таким своєрідним розташуванням. Той, кому не довелося спочивати над рідним Дніпром, мав лежати принаймні там, де краєвид нагадував батьківщину, звідки тихим плином старий Дунай мав приносити мовчазні звістки про долю гетьмана ген-ген далеко через Чорне море аж до України».

Через 75 років автор цієї роботи, відвідуючи це ж місце, побачив сивий Дунай таким же мовчазним та могутнім, що так нагадує рідний Дніпро (*фото 21*). Проте він і надалі зберігає не до кінця розкриту таємницю точного місця поховання І. Мазепи, хоча сучасному дослідникові відомо про галацький період історичної долі гетьмана та його оточення на чолі з П. Орликом набагато більше, ніж нашим попередникам.

Проводячи паралель між перебуванням у Галаці В. Трепке у 1932 році та черговими відвідинами цього затишного міста на Дунаї у 2007 році, хочеться навести ще одне спільне спостереження, пов'язане зі збереженням історичної пам'яті про І. Мазепу. Тоді українському політичному емігрантові в Румунії стало відомо, що «під час служби Божої у цій церкві

ім'я гетьмана Івана Мазепи поминають у числі ктиторів. Але з якого часу, з якого розпорядження – це встановити не вдалося», – підсумував В. Трепке. Через 75 років автор цих рядків зустрівся з відвідувачами церкви святого Георгія до її руйнації у 1962 році. Серед них був і 78-річний професор Галацького університету «Нижній Дунай» М. Брудіу, котрий докладно розповів таке: у 1946 році, коли йому було 16 років, до церкви святого Георгія, яку він відвідував з дитинства, оскільки сім'я проживала поруч, завітав на велике свято тогочасний митрополит Молдови. В його присутності настоятель церкви під час проповіді окремо пом'янув І. Мазепу як глибоко віруючого християнина, котрий з великою пошаною був похований у цьому культовому приміщенні.

Спогади літнього професора та його стаття «Галацький динаміт», надрукована у місцевій газеті «Dialog» № 2 за 1990 рік, тобто одразу після відомих подій у Румунії 1989 р., коли вже можна було говорити правду про події минулого, присвячена останньому періоду існування церкви святого Георгія та її зникненню з архітектурної карти міста, спонукали нас до додаткових пошуків місця поховання І. Мазепи та з'ясування долі його могили. Особливо болючою виявилася звістка, зафіксована професором М. Брудіу в особистому листі, надісланому ним авторові 22 грудня 2007 року, а саме: «Знищення церкви святого Георгія у Галаці відбулося 28 жовтня 1962 року. Разом з нею зникло і місце поховання Мазепи».

Ось чому з метою додаткового з'ясування історії цієї споруди, а головне – долі гетьманської могили та ролі мазепинців в її збереженні, було опрацьовано широкий пласт першоджерел, спогадів очевидців, наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, публікацій засобів масової інформації, внаслідок чого вдалося зібрати та систематизувати значний об'єм матеріалів і виявити нові відомості про галацьку епопею перепоховань останків І. Мазепи, яка тривала протягом майже двох з половиною століть.

Перше, що, на наш погляд, потрібно відзначити: ні П. Орлик, ні супровідна група українців-емігрантів, ні місцеві священнослужителі у березні 1710 р. не були готові до належного та невідкладного перепоховання тіла гетьмана усередині церкви святого Георгія, навіть після відповідного дозволу господаря та згоди митрополита Молдови. У цьому контексті зауважимо, що проведення тривалих і невдалих переговорів супровідної групи з капітанами турецьких суден, зв'язки через П. Орлика з далекими Яссами, підготовка власне цегляного склепу у приміщенні церкви потребували чимало часу, що вимагало вирішити питання про тимчасове збереження труни з тілом І. Мазепи. Тому, очевидно, за згодою місцевої церковної влади, було вирішено до завершення всіх підготовчих робіт труну та відповідні речі занести до сусідньої, тієї ж канонічної юрисдикції церкви Пречистої Діви, відкритої для віруючих.

Прилеглою вулицею, яка аркою з'єднувала дві церкви-сестри та до 1988 року називалася Мазепиною, у березні 1710 року пройшла відповідна процесія. Це не могли не зауважити місцеві мешканці та відвідувачі м. Галац, які щодня торгували на базарі, що розміщувався у низині на майдані між двома церквами-фортецями, або долали саме у цьому місці Дунай можливими тоді шляхами. Таке скупчення великої кількості місцевих та заїжджих людей робило їх свідками подій та носіями звісток про те, що відбувалося у двох зазначених вище церквах. Окрім цього, надгробна плита з непростим для карбування у камені зображенням гетьманського герба, одноголового орла та відповідним написом могла бути виготовлена у майстернях церкви Пречистої Діви або певний час зберігатися біля її стін на виду. Мабуть, цим пояснюється той факт, що у певної частини мешканців міста Галац тривалий час і, фактично, до наших днів церква Пречистої Діви пов'язується з ім'ям І. Мазепи, де його нібито і поховано. Цьому, безперечно, сприяло зникнення з архітектурної карти міста церкви святого Георгія, що в багатогранній народній пам'яті породжує певні відхилення від достовірної інформації.

У будь-якому разі, можна погодитися із думкою В. Трепке про те, що «церква Пречистої Діви є одним з монументів, хоч і не безпосередньо пов'язаним з ім'ям І. Мазепи, проте для нас, українців, вона становить історичну пам'ятку».

Повертаючись до першоджерел, доцільно звернутися до відповідних повідомлень сучасників подій, які, у тій чи іншій формі, хоч і дисперсно, зафіксували найважливіші аспекти, пов'язані з ім'ям І. Мазепи на території придунайських князівств. Серед них слід виокремити повідомлення молдовських літописців про перепоховання тіла українського гетьмана у церкві святого Георгія, про російсько-турецьку війну 1711 року та її наслідки для подальшої історичної долі тлінних останків і пам'яті про українського гетьмана та відповідних дій мазепинців на чолі з П. Орликом, а також польського посланника, який, прямуючи до Стамбула, завітав і до Галаца. Зокрема, згаданий вище Н. Костін коротко, але достатньо влучно з огляду на інформацію про анафему Російської Православної церкви на адресу І. Мазепи, зафіксував у своєму літописові таке: «...тіло перенесли до Галаца і поховали у монастирі св. Георгія, але й там він не знайшов спокою. Кажуть, що турки викопали домовину під час заколоту за господаря Думитрашку Воде (Кантемир), коли мешканці Галаца були підкорені, і викинули кістки гетьмана на березі Дунаю, і навіть після смерті не прийняла його земля».

Більш повну інформацію вміщує анонімний автор молдовського «Літопису родини Гика», який писав: «...після того, як Думитрашку Воде залишив Ясси, а генерал Ренн – Бреїлу, татари почали захоплювати нижню

частину країни. Деякі з них, об'єднавшись із турками-лазами, без згоди великого візира напали на місто Галац, підкорили всіх мешканців, ув'язнили їх у монастирі св. Георгія, забравши всі речі, знайдені там. Попри те, що ця місцевість неодноразово потерпала від нападів, ніколи такого рабства та руїни місто Галац не знало, оскільки татари не лише підкорили християн та пограбували майно монастирів, але й розкопали навіть могили, підозрюючи, що люди поховали там свої речі. Тоді ж вони відкрили і могилу гетьмана Мазепи, розташовану у монастирі св. Георгія, та викинули його останки на берег Дунаю».

Безперечно, ці уривки з історії початку XVIII століття потребують певних уточнень та коментарів. Насамперед слід зазначити, що йдеться про невдачу для царя Петра I російсько-турецьку війну 1711 року, в якій, зрозуміло, була задіяна і підпорядкована Османській імперії Молдова.

Проте призначений 23 листопада 1710 року господар цієї країни Д. Кантемир (1710–1711 рр.) зробив несподіваний військово-політичний хід: лише через півроку після початку війни уклав з Петром I таємну угоду про співробітництво (м. Луцьк, 13 квітня 1711 р.), а 18 липня 1711 року, напередодні вирішальної для цієї війни битви біля села Стенілешть на Пруті, що знаходиться у нинішньому румунському повіті Васлуй (іноді плутають із назвою села Стелінешть, нині Новоселицького району Чернівецької області), він залишив столицю Молдови і перейшов з військом та оточенням на бік Петра I. Проте ні цей несподіваний для турків союз, ні присутність частини царських військ на чолі з російським генералом Ренном у м. Бреїла, що за 22 км у південно-західному напрямі від Галаца, з огляду на катастрофічну нестачу війська не врятували Петра I та Д. Кантемира, що і стало однією з причин їх поразки. У цьому контексті лише зазначимо, що союзні російсько-молдовські сили налічували трохи більше 38 тис. осіб, тоді як турецько-татарсько-українські – 190 тисяч.

Згаданий вище жест молдовського господаря викликав жорстку реакцію з боку турків та їх союзників – татар, що мало негативні наслідки і для могили І. Мазепи.

Проте треба бути свідомими того, що доля останків українського гетьмана була би не кращою у разі перемоги російського царя й окупації Галаца підрозділами генерала Ренна, як це планувалося ініціаторами форсованого рейду до берегів Дунаю. На рівні необізнаного історика-аматора певний час можна було почути показові вигадки, наприклад, про те, що під час Прутського походу цар Петро I власноруч гатив по надмогильній плиті І. Мазепи і розбив її на друзки.

Факт наруги, скоєної татарами і турками влітку 1711 році над місцем поховання українського гетьмана, також зафіксував у своїх записах польський місіонер Франциск Госцецький, який у жовтні 1712 р. супроводжу-

вав посла польського короля, мазовецького воєводу Станіслава Хоментовського на шляху до Стамбула. Їхній маршрут проліг через м. Галац, що було важливою переправною точкою через Дунай з давніх часів. Від ігумена монастиря святого Георгія вони також дізналися про описаний вище випадок з могилою Мазепи.

За твердженнями І. Борщака та Р. Мартеля, довідавшись про це страшне святотатство над могилою свого вождя, мазепинці під керівництвом П. Орлика «почали негайно шукати за тілом Мазепи, а віднайшовши його, поклали знову у давню труну, яку відновили: тільки розбитої долівки не направили, залишаючи її у такому самому стані на спомин злочину».

У зв'язку з цим сучасний румунський дослідник К. Келдерару зазначає, що після відходу татар і турків з Галаца останки І. Мазепи були повернуті до церкви святого Георгія і вчетверте перепоховані.

Слід зазначити, що після цього впродовж достатньо тривалого часу – за наявними даними, аж до 1835 року – місце поховання І. Мазепи ніким не було потривожене. Одним з підтверджень цього може бути і запис у щоденнику П. Орлика, коли він 1722 року вже як гетьман України відвідав Галац, мандруючи до Туреччини, і 10 червня зробив у своєму «Діяруші» відповідний запис, про що ми розповімо нижче.

Проведена наприкінці 1709 – на початку 1710 років П. Орликом робота з впорядкування місця поховання І. Мазепи та плідне співробітництво з козацькою старшиною під час розробки ним тексту Конституції, погодження її змісту з його прибічниками в Україні, встановлення міжнародних контактів значно зміцнили авторитет на той час ще генерального писаря як на Батьківщині, так і за її межами. Тому з наближенням часу обрання нового гетьмана ніхто з його оточення не сумнівався у правильності визначення саме кандидатури П. Орлика на цій відповідальній посаді.

5 квітня 1710 року під Бендерами, у селі Варниця, на загальній козацькій Раді під головуванням К. Гордієнка, за безпосередньої участі трьох зазначених вище політичних та військових сил – старшини, козацтва, яке пішло за І. Мазепою, та еміграційної частини Запорізького Війська, разом з посланцями від запорожців Олешької Січі, П. Орлика одноголосно було обрано гетьманом України в екзилі. «...Усі, цілком одностайно, разом із старшинами та урядниками, що були послані від Війська Запорізького, розташованого на Січі, за давнім звичаєм і за стародавніми законами обрали вільним голосуванням на гетьманство пана Пилипа Орлика, гідного гетьманської посади і здатного з Божою поміччю при підтримці його священної королівської величності короля Швеції, глибоко розуміючи стан речей і маючи досвід, взяти на себе у загрозливих і тривожних обставинах теперішнього часу цей тяжкий і небезпечний гетьманський тягар, перейнятися пильною турботою про потреби батьківщини, обмірковувати,

керувати й вирішувати те, що потребуватиме вирішення» [78]. Таким чином гетьманом була обрана постать, яка найбільш повно відповідала українським інтересам того складного часу.

Того ж дня було вибрано і новий склад старшини: генеральним обозним залишився І. Ломиковський, генеральним суддею став К. Довгополий, генеральним писарем обрали Г. Герчика, а Ф. Мировича – генеральним осавулом. Це, фактично, був український уряд в еміграції, з яким П. Орлик чимало років достатньо плідно попрацював в інтересах української справи.

У рішенні Ради зазначалося: «По давним обычаям и правам войсковым избрали мы себе вольными единогласными голосами за гетмана его милости пана Филиппа Орлика достойного тоей гетманской чести и могучого при помощи Божьей и протекции найяснейшего королевского величества шведского, высоким своим разумом и искусством уряд тот гетманский, под сее время трудное, тяжкий, двигати, управляти и о интересах отчизны малороссийской рыдати и радети» [79].

У тому рішенні переплелися розуміння старшиною та запорожцями тієї складної ситуації, в якій опинилася українська політична та військова еміграція в Бендерах, популярність, якою користувався в її колах П. Орлик як досвідчений урядовець, а також як прибічник І. Мазепи, який найкраще міг продовжувати традиції державотворчої політики свого попередника.

П. Орлик склав присягу на «милость, верность и печаливое ку отчизне Малороссийской [гетьман особисто використовував в українських текстах термін «Малоросія», що, по суті, вже було фіксуванням початку російського впливу на менталітет українських лідерів, а в латинських, як мало бути – «Україна». – *Т. Р.*], матце нашей, о добре оной посполитом, о целости публичной, о расширенью прав и вольностей войсковых старанье, сколько сил, разума и способов станет, мети; жадных факций с посторонними панствами и народами и внутрь в отчизне на зруйнованье и якое ж, колвекою зошкოდженье, не строити» [80].

Церемонія обрання пройшла цілком вільно, без присутності та тиску зі сторони будь-якої зовнішньої політичної сили.

На Раді був відсутній навіть Карл XII. Він лише пізніше, 10 травня того ж року, затвердив рішення ради у документі під назвою «*Diploma assecuratorium pro Duce et Exercitus Zaporoviensis*» («Гарантований диплом Гетьману та Війську Запорізькому»), в якому зобов'язався і надалі допомагати українцям у їхній справедливій боротьбі проти Москви й боротися за права, привілеї та свободи українського народу й Запорізького Війська [81]. Як протектор України, шведський король виступив гарантом незалежності України та недоторканості її кордонів, які за конституцією включали Лівобережжя та Правобережжя. Карл XII зобов'язувався не складати зброї доти, доки Україна не буде звільнена від московського па-

нування, й не укласти миру з царем, не здобувши попереднього відновлення незалежності України.

Гетьманом України П. Орлика незабаром визнав також і турецький султан.

Такими були перші кроки на шляху становлення вперше в історії української державності в умовах еміграції, що мало непересічне значення для підтримки визвольної боротьби українського народу за самостійність. Відомий український історик-емігрант О. Оглоблин свого часу зазначив, що обрання П. Орлика було вдалим для української справи. «Бо відтоді до самого скону... гетьман Пилип Орлик, чужинець родом, віддав усю свою працю, весь свій блискучий талант, усе життя своє й долю своєї родини для добра української нації і української визвольної справи і перед лицем цілого світу передав ідею і дух Мазепи наступним поколінням українства» [82].

Визнання Швецією та Туреччиною першого Українського уряду в еміграції на чолі з П. Орликом стало, водночас, першим етапом встановлення новообраним гетьманом контактів на міжнародній арені, зокрема з часом, з такими країнами як Франція, Англія, Голландія, Німеччина та іншими державами, що було надзвичайно важливо для подальшої боротьби за відновлення незалежності України.

4. Бендерська Конституція 1710 року — апогей політичної та правової думки П. Орлика в еміграції

Пилип Орлик увійшов в історію, насамперед, як автор першої у світі демократичної конституції. При всьому тому, що над текстом Бендерської конституції працювала і козацька старшина, а її зміст погоджували зі запорожцями Олешької Січі та прибічниками незалежності в Україні, що свідчить про демократичний підхід до підготовки цього унікального документу, П. Орлику належить не лише роль координатора розробки кінцевого варіанту Конституції 1710 року, але й авторство багатьох її статей.

Перший Президент Незалежної України Леонід Кравчук так характеризував цю історичну постать: «Єдиний з гетьманів малоросійських, хто науково, юридично та політично обґрунтував державницькі принципи існування України. Його Конституція – приклад грамотного та життєздатного на багато століть державотворюючого документу» [83].

На думку автора цього дослідження, Конституцію П. Орлика слід вважати першим українським конституційним актом, що відображав політико-правові ідеї української козацької старшини початку XVIII століття,

спрямовані на захист її соціальних і правових інтересів та участь в управлінні державними справами. Вона була конкретно і відкритою конституційною відповіддю старшини на попереднє автократичне гетьманування І. Мазепи, відвертим засудженням його внутрішньої політики.

Водночас, Бендерську конституцію не можна вважати класичною конституцією в сучасному розумінні при всьому тому, що цей договірно-законодавчий акт містить окремі положення конституційного значення і для сучасності. Тому об'єктивна історико-правова оцінка цього першого вітчизняного конституційного акту, визначення його ролі і впливу на подальший розвиток української політично-правової думки заслуговує на окрему увагу.

Безпрецедентною складовою церемонії обрання П. Орлика гетьманом у Бендерах було те, що вперше в історії української державності він укладав зі своїми виборцями офіційну угоду, де були чітко зазначені умови, на яких новий козацький лідер отримував гетьманську булаву. Повна назва укладеної угоди в перекладі з латині («*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eundem Exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo duce corroborata, anno Domini 1710, aprilis 5, ad Benderam*») українською мовою звучить, як «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорізького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорізького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорізьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах». Текст угоди, або Конституції, був оприлюднений та схвалений одночасно латинською та староукраїнською мовами.

Україномовний оригінал Конституції було віднайдено у Російському державному архіві давніх актів співробітниками Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) у жовтні 2008 року. Віднайдений комплекс документів включає оригінальний текст Конституції, складений староукраїнською мовою, а також оригінальний підтверджувальний диплом Карла XII на обрання П. Орлика гетьманом. Автентичність цих документів підтверджується власноручним підписом гетьмана П. Орлика та печаткою Війська Запорізького на рожевому воску з червоною стрічкою, а також власноручним підписом шведського короля Карла XII на підтверджувальному дипломі і місцем, де раніше була королівська печатка, що, на жаль, не збереглася. Текст Конституції був опублікований у жовтні 2010 року в часописі «Архіви України», № 3-4 [84]. Шлях цих документів

з Бендер через Україну і до Москви був складним і тривав 90 років. Україномовний оригінал Конституції, скоріш за все, був вивезений з Бендер кошовим отаманом К. Гордієнком, котрий, як зазначалось вище, був одним зі соратників П. Орлика під час роботи над Бендерською конституцією. Під час свого повернення влітку 1710 року до Олешької Січі він міг би взяти україномовний оригінал Конституції для переконання запорожців у необхідності імплементації в Україні та дотримання норм, визначених у цьому документі. Понад 80 років цей оригінал зберігався у Запорізькому Війську та лише після втрати будь-яких надій на відродження самостійності він, разом з іншими важливими документами, був переданий на зберігання до Росії.

Аналіз змісту Конституції доводить, що за нею проглядалися політичні погляди та інтереси не лише П. Орлика, старшини та емігрантів у Бендерах та Яссах, але й багатьох їхніх прибічників, що залишилися на той час в Україні. Конституція складається з дуже різних за своїм обсягом, змістом і значенням 16 статей, які стосувалися в основному кола питань щодо практичної політики гетьмана та його взаємин зі старшиною, Запорізьким Військом та козацтвом Гетьманщини. Головний зміст Конституції складала домовленість між гетьманом П. Орликом і його соратниками-козаками з шведським королем Карлом XII, на підставі чого Україна входила під шведську протекцію, а її мешканці мали б керуватися положеннями Конституції у повсякденному житті. Конституція фактично проголошувала в Україні незалежну республіку, зберігаючи тільки протекторат шведського короля замість колишнього підданства царю, що було великим кроком уперед порівняно із вищим досягненням української політичної думки XVII століття у Гадяцькому трактаті. П. Орлик брав на себе зобов'язання щодо обмеження гетьманської влади, посилення козацького демократизму в керівництві, зменшення соціального гноблення міщан і селян, захисту привілеїв козацького стану, збереження особливого положення запорізьких козаків, боротьби за політичне відокремлення України від Росії, визнання основною релігією в державі православ'я з підпорядкуванням константинопольському, а не московському, патріарху, відродження державних кордонів часів розквіту Гетьманщини тощо. Це було найкращим доказом того, що Конституція 1710 року була призначена для її імплементації в Україні.

За своєю формою Бендерська конституція була написана за зразком польських угод, які шляхта того часу укладала зі своїми виборними королями. У цьому випадку дали про себе знати традиції польської школи виховання та збереження їх ще достатньо сильного впливу на менталітет української політичної еліти початку XVIII-го століття.

Бендерська конституція починається зі стислого огляду історії народу козацького, давнього та відважного [85]. Зазначається, що свого часу цей

народ «підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діями, яких не лише сусідні народи, а й сама Східна (Візантійська) Імперія на морі й на суші боялась настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умирити цей народ, поєднався з ним міцним союзом». Тут особливо відчувається академічний стиль П. Орлика як носія глибоких знань з минулого українського народу.

У вступі також пояснюються причини того, що Україна розірвала відносини з царською Росією та перейшла під шведську протекцію. Зокрема підкреслюється, що коли український народ визволився з-під польського панування, він, як рівний до рівного, прилучився до Росії, заключивши з нею на Переяславській раді у 1654 році угоду, якою мали регулюватись відносини двох самостійних держав. Вступаючи в союз із московцями, український народ сподівався «на те, що вони, будучи самі такого ж обряду, як і ми, дотримуватимуться своїх зобов'язань відповідно до прийнятих пактів і конституцій, скріплених присягою, і що він назавжди збереже Військо Запорізьке і вільний народ Руський під його покровительством при непорушних правах, законів та вольностей».

Проте після смерті Б. Хмельницького Московське царство воліло, «дошукуючись багатьох засобів і способів позбавити Військо Запорізьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї». Тоді гетьман І. Мазепа, бажаючи «не тільки побачити на власні очі нашу батьківщину, а також Військо Запорізьке неушкодженими, але й залишити їх процвітаючими, з помноженими і розширеними вольностями», прийняв протекторат Карла XII, який мав допомогти йому так, як Карл X свого часу допоміг Б. Хмельницькому.

Однак кончина І. Мазепи не дала можливості довести цю справу до кінця. За таких обставин Військо Запорізьке ухвалило рішення і надалі боротися за самостійність України.

Вступна частина Конституції завершується схваленням важливого попереджувального рішення політичного характеру, покликаного запобігти виникненню самодержавної влади гетьмана над українським народом, як часто це бувало раніше. З цією метою і укладалася ця угода «з паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом, і ухвалили, щоб не тільки Його Ясновельможність у щасливі дні свого Гетьманату стежив за виконаннями пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувалися також і наступні Гетьмани Війська Запорізького». Це ще раз підкреслювало, що згадана угода не була тимчасовим документом, а стосувалася всіх наступних гетьманів України і мала конституційний характер. Без сумніву, цю угоду із повним

правом можна віднести до найбільш визначних пам'яток української політично-правової думки XVIII-го століття.

Вивченню Бендерської конституції, її оцінці з історичної, політичної та правової точок зору присвятили свої цінні наукові праці чимало вітчизняних та зарубіжних дослідників. Чільне місце серед них посідають фундаментальні дослідження академіка Національної академії наук України В.А. Смолія [86]. У хронологічному порядку слід назвати видані або перевидані роботи В. Різниченка [87], Б. Крупницького [88], О. Оглоблина [89], М. Грушевського [90], І. Крип'якевича [91], Д. Яворницького [92], Л. Мельника [93], І. Кресін та О. Кресіна [94], О. Апанович [95], А. Слюсаренка та М. Томенка [96], О. Субтельного [97], О. Прицака [98], В. Замлинського [99], В. Ульяновського [100], М. Костомарова [101], П. Музиченка [102], О. Струкевича [103], М. Василенка [104], Ю. Фігурного [105], Т. Чухліба [106], С. Павленка [107], В. Матях [108] та інших.

Проте для класифікації та систематизації статей Конституції П. Орлика за змістом, більш легкого освоєння їх контенту найбільш підходящою видається запропонована О. Субтельним модель [109]. Вона складається з чотирьох логічно складених категорій усіх 16-ти статей Конституції. Проте, на наше переконання, змістова частина кожної категорії потребує суттєвих доповнень, насамперед, з огляду на виявлений у 2008 році оригінальний текст Бендерської конституції українською мовою та, особливо, на необхідність його коментування з точки зору сучасної візії відповідних подій та оцінок. Тому, в принципі, погоджуючись із запропонованою О. Субтельним моделлю, пропонуємо дотримуватися такої загальовизначної схеми:

Перша категорія статей Конституції П. Орлика (I–III) охоплює коло базових питань, що стосувались України в цілому – релігію та зовнішню політику. Так, у першій статті обґрунтовувався домінуючий характер православ'я в Україні та, у цьому контексті, оновлювалась пам'ять про те, що український народ свого часу перейняв християнську православну віру напряду «від Константинопольського Апостольського престолу» [110]. Тим самим закладалася гідна для врахування ідея щодо необхідності перепідпорядкування Української Православної Церкви Константинопольському патріарху.

П. Орлику як глибоко віруючій православній людині ця концепція щодо нового статусу Української Православної Церкви була близькою та усвідомленою. Пам'ять про насильницьке підпорядкування Київського митрополита Московському патріарху в 1680 році, всього 30 років тому, ще не була втрачена українцями, особливо схильним до консерватизму духовенством, з яким новообраний гетьман підтримував стабільні відносини. Віданістю православ'ю пояснюється і мотивація Визвольної війни

українського народу 1648–1654 років проти Польщі. У цьому зв'язку в названій статті, зокрема, відзначається: «Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорізьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи Православну Віру, яку всіляко пригноблювали польські влади і принадували до об'єднання з Римською Церквою». Таким чином обґрунтовується і головна причина укладення на Переяславській раді у 1654 році союзу між Україною та Росією: «Військом Запорізьким і народом Руським не з якої іншої причини віддався під захист Московського Царства добровільно прийнявши його зверхність, а лише задля союзу Православної Віри». Ця ж стаття відкривала перспективу розвитку православної церкви в Україні на той час, підкреслюючи, що новообраний «Яснотельможний Гетьман, коли наша батьківщина буде звільнена від московського ярма, мусить сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу».

Важливою з історичної, політичної, правової та військової точок зору є друга стаття Конституції П. Орлика. Насамперед тому, що на підставі чинної тоді міжнародної договірно-правової бази Української держави в цій статті робилася спроба окреслити кордони тогочасної України: «нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства... навечно встановлених та підтверджених силою договорів». По-друге, тому, що у другій статті чітко визначались обов'язки шведського короля як «опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі». По-третє, через те, що вперше на правовій основі порушувалось питання щодо повернення в Україну насильно засланих до Росії мешканців України та отримання нею військових репарацій: «щоб було передбачено як повернення після закінчення війни на свободу наших полонених, що перебувають у Московському Царстві, так і справедливе відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні збройною силою».

Третя стаття є логічним продовженням другої й також присвячена зовнішньополітичній проблематиці, але з особливим акцентом на відносини України з Кримським ханством, «з яким не раз Військо Запорізьке вступало у збройний союз і об'єднаними силами виступало на захист своєї батьківщини і своїх вольностей». На перспективу новообраному гетьману надавалося завдання «через послів перед Найяснішим Ханом про відновлення давнього братерства з Кримським Ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби». Проте не можна не зазначити, що та-

кий підхід П. Орлика до впевненого співробітництва з кримськими татарами у майбутньому виявився помилковим, про що свідчить зрада татарських союзників під час спільного військового походу в Україну у 1711–1712 роках.

Отож, ці дві статті обґрунтовано можна вважати такими, що багато в чому визначали, хоча і не завжди правильно, основи зовнішньої політики Української держави того часу.

Друга категорія статей Конституції П. Орлика (IV–V) стосується відносин з основною військовою силою України того часу – Запорізьким Військом. Така підвищена увага до цього питання пояснювалась і присутністю в Бендерах, починаючи з літа 1709 року, понад 4-х тисяч запорожців на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком, і його безпосередньою участю в розробці тексту Конституції.

У четвертій статті, зокрема, зазначається, що під час майбутніх переговорів з царською Росією новобраний гетьман мав «...подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорізького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська, і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобод...». Така вимога випливала з того, що протягом останніх десятиліть XVII століття російська адміністрація, під приводом необхідності протистояння нападам з боку кримських татар, побудувала уздовж Дніпра та річки Самара цілу низку фортифікаційних укріплень. Насправді вони давали можливість контролювати ситуацію у нижній частині Дніпра та значно обмежували попередні свободи Війська Запорізького, оскільки ставали «...перешкодою у рибних ловах та полюванні згаданому Війську Запорізькому і завдавали йому збитків, кривди та несправедливого гноблення». Тому запорожці вимагали виведення царських військ із цих земель.

П'ята стаття присвячена вирішенню двох важливих питань для Війська Запорізького. Одне було пов'язано з необхідністю гарантування гетьманом запорожцям права на вільне володіння величезною частиною території Південної України. Загаданий запорожцями простір охоплював «частину течії Дніпра, починаючи від Переволочної аж до місць, розташованих нижче Переволочанської переправи, саме місто Переволочну з укріпленнями Келебердою, річку Ворсклу з млинами, що знаходяться у Полтавському полку, а також Козацьку фортецю з усіма прилеглими (землями)... Особливо ж річки в Дикому Полі, протоки і всі відомі місця аж до Очакова повинні перебувати у користуванні і володінні нікого іншого, окрім Війська Запорізького». У такий спосіб запорожці закріплювали за собою фактичну автономію над зазначеною територією, чого вони не отримували від жодного з попередніх гетьманів. Інше питання, відображене у п'ятій статті

Конституції, стосувалось важливої проблеми козацтва соціально-гуманітарного характеру. Йшлося «...про повернення Низовому Війську Запорізькому міста Трахтемирова з усіма прилеглими землями і з переправою, що є тут же, через Дніпро». Підвищений інтерес запорожців до Трахтемирова пояснювався тим, що у цьому місті з давніх часів існував шпиталь для поранених в боях та хворих і старих козаків. Станом на 1710 рік місто не належало запорожцям. У випадку його повернення зусиллями новообраного гетьмана запорожці зобов'язувались відновити цей специфічний вид соціальної служби: «А шпиталь у ньому для козаків, обтяжених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами, слід спорудити за громадський кошт, щоб їм не довелося турбуватися ні про харчування, ні про одяг».

Третя категорія статей Конституції П. Орлика (VI–IX) стосується статусу гетьманської влади. Так, найбільша з них – шоста – нагадує про те, що «...у Війську Запорізькому у давні часи за старим правом вольностей...» існував «прекрасний порядок» відвертого, демократичного обговорення державних справ на загальних радах, під час яких право висловлювати власну думку у присутності гетьмана мали і старшина, і козаки. «Але коли деякі Гетьмани Війська Запорізького узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність, вони на власний розсуд встановили такий закон: «Я так хочу, я так велю». Через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності Гетьманського правління на батьківщині і в Війську Запорізькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постойів, зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків». Тому державні справи в Україні мали би підпорядковуватися обмеженій владі гетьмана. Це було викликано, з одного боку, безконтрольною діяльністю попередників П. Орлика, а з іншого – прагненням старшини до розширення своєї ролі в управлінні державними справами. Ще Конотопські статті 1672 року обмежували владу гетьмана, але І. Самойлович їх не дотримувався, а старшина постійно скаржилася на нього. Після арешту І. Самойловича у 1687 році, в Коломацьких статтях від 25 липня того ж року І. Мазепи 11-м пунктом вводилися гарантії проти єдиновладдя гетьмана. Проте цього було недостатньо через те, що сам І. Мазепа часто порушував ці статті. Більш того, як прямий докір І. Мазепі за підготовку протягом тривалого часу військово-політичного союзу з Карлом XII, наводилося таке положення: «...якщо буде помічене щодо Ясновельможного Гетьмана щось супротивне справедливості й таке, що відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям і небезпечне для батьківщини, тоді Старшина, Полковники і Радники можуть скористатися повною свободою голосу, щоб чи приватним чином, чи коли (цього) вимагатиме надзвичайна й без-

вихідна необхідність, публічно на раді висловити докір Його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини». Тому ця ідея була розвинута і детально викладена в шостій статті Конституції 1710 року. В ній чітко зафіксовано, що визначальну роль в управлінні державними справами в Україні мала відігравати Рада [за сучасними визначеннями – парламент. – *Т. Р.*], до якої входили: генеральна старшина, полковники, «декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів» та посланці від Запорозжя. Рада повинна була збиратися тричі на рік: «за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збиратимуться у Гетьманській Резиденції. Перша – на свято Різдва Христового, друга – на свято Великодня, третя – на Покрову Найблагодословеннішої Богорівної». Це означало отримання старшиною права на встановлення повного контролю над діяльністю гетьмана та критики, у разі потреби, його неправильних дій. Без попереднього рішення і згоди (ради) «нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися». Водночас, що було дуже важливим, передбачались і умови надання гетьману надзвичайних повноважень – якщо «виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні яких-небудь невідкладних справ, тоді Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати такі справи», але таки – «за порадою Генеральної Старшини». Термінові справи вирішувалися на малих радах гетьмана з генеральною старшиною, яка, знову, у разі потреби, фіксувала за собою право винести гетьманові навіть догану за неправильний вчинок, і він не повинен був ображатися чи мститися. Це, на нашу думку, є найкращим доказом прозорості та демократичності положень Конституції 1710 року. На малих радах також визначався порядок ведення дипломатичних справ і затверджувалася дипломатична пошта. У свою чергу, на місцях мали бути свої ради, які б управляли адміністративними одиницями разом з полковниками і контролювали їх дії. Підводячи підсумок, слід зазначити, що у політичному сенсі шоста стаття була найважливішою в Конституції 1710 року, оскільки дозволяла старшині контролювати діяльність гетьманів подібно до того, як польська шляхта контролювала своїх королів.

Сьома стаття Бендерської конституції, яка складається з однієї, хоча і довгої фрази, визначає статус «Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом». У ній декларується, що гетьман не уповноважений самостійно карати злочинців – це право генерального військового суду. Це є прямим доказом того, як у політико-правовій думці козацько-гетьманської доби формувався базовий принцип балансування влади – розподіл на її законодавчу, виконавчу та судову складові. Таким чином, Конституція П. Орлика визнавала непорушність трьох складових

чинників правового суспільства, а саме – єдність і взаємодію законодавчої (генеральної ради), виконавчої (гетьманської, обмеженої законом у своїх діях) і судової влади, підзвітної й контрольованої, водночас, незалежної від гетьмана.

Восьма стаття Конституції 1710 року, також коротка за обсягом, але важлива за сутністю, врегульовує взаємовідносини між гетьманом та старшиною у важливій частині з точки зору оперативності та достеменності доведення до відома українського лідера невідкладних державних справ: «І (подібні) донесення не повинні прийматися через посередництво наближених особистих слуг Гетьмана, котрих не слід залучати до участі в будь-яких законодавчих, управлінських і військових справах, відсторонивши їх від посольств, а ще більше – від громадських (доручень)». Тут фіксувалися справедливе побоювання старшини і перевірена практикою ситуація, коли мілкі за їх спроможністю сприйняття головних цінностей і часто егоїстично налаштовані чиновники з наближення гетьмана могли б подавати здобуту для нього цінну інформацію з тих чи інших важливих державних справ через їх суб'єктивну призму, на свій лад спотворюючи її контент та, відповідним чином, впливаючи на остаточне рішення.

Дев'ята стаття стосувалася врегулювання найбільш болючого питання української еміграції початку XVIII-го століття – права новообраного гетьмана розпоряджатися військовим скарбом. Тут були враховані результати описаного вище жовтневого 1709 року рішення Бендерської комісії щодо належності величезної матеріально-фінансової спадщини І. Мазепи, яка, як відомо, не спрацювала на користь державницьких інтересів України. Враховуючи цей фактор, пропонувалося, щоби «при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана». Обиралися також полкові підскарбії (по два в полку), які збирали податки. Гетьман здійснював загальний нагляд за діяльністю адміністрації, не мав допускати зловживань і несправедливості. Йому, як і полковникам, за власну роботу в інтересах держави визначалася певна частка загальних прибутків суспільства.

Четверта й остання категорія статей Конституції П. Орлика (X–XVI) розкриває правові норми, які свого часу були спрямовані на подолання попередніх та недопущення нових соціально-економічних зловживань в Україні того часу. Ці сім статей містили конкретні положення щодо порядку викорінювання зловживань, затвердження володінь та повинностей, вольності козацьких вдів, сиріт, дружин, прав і привілеїв Києва та інших міст, мита на ярмарках, свободу торгівлі тощо.

У десятій статті, зокрема, зазначалось, що гетьман «...повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог... Гетьман повинен заборонити ці зловживання, що так поширилися, й, уникаючи їх сам, гідним наслідування прикладом, і викорінюючи». Заборонялася практика купівлі посад, оскільки «усі тягарі і здирство нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи заслуг, але ненаситно прагнучи до власного збагачення». Для ліквідації такої корупційної практики, гетьман зобов'язувався слідкувати за тим, щоб усі посади були виборними: «...завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою...».

Одинадцята стаття складається з лише однієї, але дуже важливої для тих часів за своїм соціальним контентом фрази: «...вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і господарства жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків».

Дванадцята стаття врегульовує комплекс норм щодо порядку несення «громадських повинностей» мешканцями міст і сіл, не допускаючи звільнення «купців від несення публічних повинностей», а також необхідність проведення ревізії «усіх видів публічних і приватних володінь», якими користується або захопила старшина.

Тринадцята стаття – єдина в Конституції П. Орлика, яка визначає статус Києва та міст України. В ній передбачалось, «...щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися Гетьманською владою».

Чотирнадцята стаття, з огляду на свавілля з боку деяких представників влади, попереджала, що переїжджі гетьманські слуги, особи військові, крім тих, хто їхав у публічних справах і мали на це гетьманську подорожню, не мали права вимагати у міщан і селян підводи, корми, напої та провідників. Ця стаття є цікавою тим, що вперше врегулювала статус поштових гінців: «Для розвезення ж листів, за прикладом і звичаєм зарубіжних країн, Ясновельможний Гетьман мусить встановити у підпорядкованих йому полках державних гінців за казенний кошт...».

П'ятнадцята стаття передбачала скасування ненависних народів державних монополій, оренди та відкупів, інших обтяжливих для селян і міщан повинностей, наприклад, розквартирування в їхніх домах компанійців

та сердюків. Генеральна рада мала знайти інші кошти на утримання найманого війська.

І, нарешті, остання стаття Бендерської конституції зобов'язувала гетьмана уважно слідкувати за тим, щоб ринкові податківці збирали «...ринковий податок лише від тих, хто йому підлягає, а не від бідних людей, які прибувають на ринок, щоб продати чи купити дешеву річ для хатніх потреб».

Церемонія утвердження П. Орлика новим гетьманом України завершилась тим, що того ж дня, 5 квітня 1710 року, П. Орлик склав таку присягу: «Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорізького, присягою Господом Богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв (нашої) вітчизни за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами від усього Війська Запорізького, що перебуває під рукою його священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції, які додаються тут і одноголосно узгоджені в даному Акті виборів між мною і Військом Запорізьким, прирівнюючись закону й орієнтуючись у всіх пунктах, частинах, періодах і клаузулах з вірною любов'ю і належною турботою на благо України, нашої батьківщини і спільної Матері, державну недоторканність якої я (зобов'язуюсь) боронити, а також якнайширше дотримуватися законів і вольностей Війська Запорізького усіма стараннями і зусиллями, на які лише я здатний. (Теж присягаю), що не буду вступати в жодні союзи з іноземними державами і народами, а всередині батьківщини – у будь-які змови, які б переслідували намір зруйнувати її чи нанести їй шкоду, а таємні підбурювання ззовні, небезпечні для законів і вольностей батьківщини, будуть завжди відкриватися перед Генеральною Старшиною, Полковниками і особами, яких це стосуватиметься по уряду. Теж присягаю і зобов'язуюся виказувати пошану достойним і добре заслуженим перед батьківщиною особам, а також усім козакам обох станів, вищого й нижчого, які заслужили добре ставлення, а для співучасників злочину буду застосовувати покарання згідно з артикулами права. Так мені хай допоможе Господь, немеркнуче Євангеліє і безвинна мука Христова. І це все моїм власноручним підписом і державною печаткою скріплюю і підтверджую».

Такою є історія схвалення першої в світі конституції. І хоча Конституція П. Орлика, в силу складних історичних обставин, була імплементована частково, не на всій території України і лише до 1714 року, вона, проникнута демократичним духом, вперше встановлювала, говорячи сучасною мовою, парламентсько-президентську форму правління та визна-

чала перспективи впровадження реформ в українському суспільстві того часу. Конституція 1710 року залишається однією з найвидатніших політично-правових пам'яток у світовій та вітчизняній історії.

З формальної точки зору процес становлення П. Орлика гетьманом завершився 10 травня 1710 року, коли Карл XII як протектор України видав згадуваний вище «Гарантований диплом Гетьману та Війську Запорізькому». На честь новообраного і затвердженого королем гетьмана Карл XII влаштував офіційний прийом, на якому П. Орлик виголосив промову по-латині, що було зразком красномовства і свідчення його намірів продовжувати лінію І. Мазепи: «Чи мені... рівнятися з Іваном Мазепою, якому по славі та популярності не було рівної людини у нашій Вітчизні. Чи мені, який не має ніяких заслуг, винести на раменах, подібно Атланту, що виносив падаюче небо, тягар правління Україною, мені, недостойному такої честі і навіть, скажу більше, такого тягара? Чи мені, недосвідченому аргонавтові для такої великої і могутньої влади, в наш жорстокий вік направити розхитаний вихрами і бурями український корабель до благословених островів? Чи мені, подібно Тезею, блукаючи по кручених шляхах, вивести із лабіринту страшеного рабства гарну Аріадну – нашу Отчизну, яку стереже московський дракон, і повернути її колишню волю?». Гетьман висловлював сподівання, що король-протектор захистить Україну й проведе її розбитий човен «по бурхливих хвилях до Миса Доброї Надії» [111], тобто до отримання нею самостійності.

5. Бендери — центр зовнішньополітичної, дипломатичної та військової діяльності П. Орлика у 1710—1714 роках

А) Політичні та дипломатичні відносини української еміграції з Кримським ханством

Отримавши гетьманську булаву та заручившись підтримкою Карла XII, П. Орлик невідкладно приступив до здійснення заповітної цілі щодо відвоювання самостійності України, що, по суті, було продовженням справи його попередника – І. Мазепи.

З цією метою він задумав широкий стратегічний план звільнення України, вступивши в союз із кримськими татарами та Османською Портою, заручившись військовою допомогою з боку Швеції, Польщі, донських козаків, кубанських татар та політичною підтримкою Франції.

Про свої наміри розпочати активні політичні, дипломатичні та військові контакти на Сході, зокрема з Османською Портою, П. Орлик повідомив у Бендерах у березні 1710 року, коли, як зазначалось вище, мав розмову з французьким послом Дезаєром.

Для цього існували достатньо сприятливі передумови.

По-перше, це принципова згода турецького султана Ахмета III (правив у 1703–1730 рр.) на подальше перебування українських емігрантів на чолі з П. Орликом у Бендерах, Яссах та околицях. З наближенням російської військової загрози до турецьких кордонів султан планував використати український чинник для здійснення політичного тиску на Петра I під час майбутніх переговорів між Стамбулом та Москвою. П. Орлик мав офіційне запрошення від султана відвідати Стамбул, проте, за порадою Карла XII, утримався від поїздки до турецької столиці 1710 році.

По-друге – це дозвіл султана на поселення частини козаків-біженців на Дунаї та заснування там їхнього коша. Про це мало відомо в історії розселення українських козаків на Дунаї. Як правило, пишуть про розсунування царицею Катериною II у 1775 році Запорозької Січі та масовим переселенням козацтва до Дельти Дунаю, тривалий пошук місця остаточного поселення та заснування ними у 1813 році Дунаєвської Січі у селі Верхній Дунаєць. Насправді, цей процес розпочався, фактично, на сто років раніше. Осаулу кошового отамана Даміан Щербина свідчив, що через дев'ять днів після оголошення фірману султана козаки рушили в дорогу, а «Пилип Орлик залишився в Бендері при сераскирі, щоб улегшити собі відносини з ним, зі Стамбулом і з кримським ханом» [112].

По-третє – вигідна для П. Орлика антицарська позиція кримського хана Девлет-Гірея, який спонукав турецького султана до невідкладних військових дій разом з козаками проти розміщених на той час в Україні царських військ. П. Орлик особисто познайомився з Девлет-Гіреєм під час перебування хана в Бендерах у квітні 1710 року. Через півроку, в жовтні, кримський хан, прямуючи до Стамбулу, знову опинився у Бендерах, де мав багатопланову зустріч з П. Орликом. Головною темою їх розмови була спільна підготовка до війни проти Петра I та залучення до цього Туреччини. Після цього український гетьман розпочав листування з кримським ханом. У своєму першому листі до хана П. Орлик писав, що зустріч у Бендерах принесла йому «велику радість, як і думка про свободу, що виникла після розмови» [113]. 19 листопада 1710 року Туреччина оголосила Росії війну. Таким чином, для української еміграції з'явився унікальний політично-військовий шанс долучитися до військових дій та розпочати безпосередню боротьбу за визволення країни. Важливою складовою підготовки до бойових дій мали би бути спільні дії козаків-емігрантів П. Орлика та його прибічників з України, з одного боку, а з іншого – кримських татар

Девлет-Гірея. Тому на початку грудня 1710 року з Бендер до Криму виїхала надзвичайна українська делегація на чолі з прилуцьким полковником Д. Горленком. Її учасниками також були генеральний суддя К. Довгополий і генеральний писар І. Максимович. Українська делегація виконала свою місію й підготувала до підписання договір про встановлення союзу між П. Орликом та Девлет-Гіреєм.

По-четверте, – підтримка планів П. Орлика донськими козаками, кубанськими та казанськими татарами і башкирами, серед яких український гетьман розгорнув активну дипломатичну діяльність з метою організації широкої антимосковської коаліції. Делегація донських козаків побувала в Бендерах ще в липні 1710 року і повезла листа до кубанського султана Іслам-Гірея, який був сином кримського хана Девлет-Гірея. Незабаром з міста Бендери, Г. Герцик, разом з обозним полтавського полку Д. Дмитрієвичем, їздив на доручення П. Орлика до запорожців, донських козаків, кубанського султана, казанських татар з метою встановлення з ними вигідних для України політичних та військових контактів. Пізніше Г. Герцик писав П. Орлику про те, що в Азові до антицарського виступу готові полонені шведи, дончаки і бунтарі-стрільці.

По-п'яте – той факт, що наміри П. Орлика підтримувалися французькою дипломатією та урядами інших європейських країн, керівництво яких непокоїла російська експансія на південно-західному напрямі.

Всі ці зовнішні чинники надавали П. Орлику реальний шанс для започаткування успішних бойових дій за визволення України.

Проте наприкінці 1710 року, згідно зі шведськими списками для отримання провіанту, в розпорядженні гетьмана було всього 5 039 козацької піхоти і кінноти, до того, погано озброєних та неповністю оснащених, через зазначені вище причини фінансового та соціально-економічного характеру. Усвідомлюючи, що такого потенціалу недостатньо для успішного ведення бойових дій, П. Орлик вирішив прискорити оформлення союзного договору з кримським ханом Девлет-Гіреєм. Для цього він особисто розробив проект договору під назвою «Головні пункти для переговорів про договір з ханом та Кримською державою». Цей проект включав 23 статті, що стали директивами для учасників перемовин у Бахчисарай.

Перша з них мала для П. Орлика принципове значення та фіксувала його прагнення при встановленні нових військово-політичних відносин з кримським ханом надалі зберегти протекторат Карла XII над Україною «... без будь-яких обмежень і шкоди для незмінної дружби та військового союзу з Кримською державою» [114]. Пропонуючи таку статтю, П. Орлик, скоріш за все, переслідував потрійну мету: по-перше, зберегти документально зафіксований у 1708 та 1710 роках протекторат шведського короля над Україною; по-друге, наприкінці 1710 року в Бендерах він ще вірив, що

за допомогою Карла XII українські емігранти зможуть досягти своєї мети щодо звільнення України та повернутися на Батьківщину; по-третє, гетьман таким чином упереджував можливу надмірну залежність України від Кримського ханства після підписання союзного договору.

Головною була стаття II, яка пропонувала «...подальше підтвердження статей, укладених із Богданом Хмельницьким», тобто покласти в основу майбутнього договору з Девлет-Гіреєм перевірений часом договір 1648 року між гетьманом Б. Хмельницьким та кримським ханом того часу Іслам-Гіреєм III.

Військові аспекти регулювала стаття III проекту договору, яка передбачала непорушність військового союзу з кримськими татарами, організацію «...спільного захисту від усіх ворогів обох держав» не лише «під час війни...», а раз і назавжди». У цьому контексті стаття XVI фіксувала положення про те, що «у військових справах повинен бути спільно підготовлений план дій...».

Статті IV, V, VI, XII, XV, XXI та XXIII стосувались надання гетьманській державі комплексу політичних гарантій з боку Кримського ханства, що означало: забезпечення її суверенітету («Хан і вся Кримська держава... не можуть ані тепер, ані будь-коли у майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України...»); невтручання у внутрішні справи України та збереження принципу вільних виборів гетьмана («...ні Хан, ні Кримська держава не можуть жодним чином намагатися усунути Гетьмана»); відмова від юрисдикції над тими козаками, які вчинили проти татар правопорушення («...Хан і Кримська держава не можуть заявляти права на довільне покарання козаків, які вчинили злочини. Цих слід передати військовому суду [Війська Запорізького]»); визнання непорушності кордонів України («Кордони нашої вітчизни по обидва боки Дніпра... Хан і Кримська держава зберігатимуть згідно з давніми умовами»); неможливість укладення миру з ворогом без згоди гетьмана та Війська Запорізького («Хан і Кримська держава не можуть... укласти договір із москалями, не ознайомивши й не діставши попередньої згоди Гетьмана та Війська Запорізького»).

Проте П. Орлик залишав за собою право врегульовувати ступінь невтручання Кримського ханства у внутрішні справи України. Так, у статті VII проекту договору переговорникам надавалась така настанова: «якщо в мирний час в Україні виникнуть внутрішні заворушення... і якщо Гетьман не зможе їх придушити, то Хан і Кримська держава повинні, на перший поклик, прислати допомогу для придушення цих заворушень». Під час війни договірних сторін з царською Росією хан мав надати «в розпорядження Гетьманові та для його захисту деяку кількість татарського війська...».

Наступна категорія статей – XIII, XIV та XVIII – була присвячена фіксуванню в договорі низки економічних гарантій Війську Запорізькому з боку Кримського ханства. Зокрема зазначалось, що після звільнення від царських військ території, що раніше належала запорожцям, «...ці звільнені терени залишаються у тому самому володінні [Війська Запорізького], і ні татари, ні турки не можуть ними володіти»; уточнювалось також, що «Славний Дніпро від гирла Бугу до Чорного моря й від Очакова до Самари, разом із притоками та прилеглими поселеннями, належатиме, згідно з давнім звичаєм, законами та привілеями, козакам Низового Війська Запорізького без будь-яких обмежень», а татари і турки не зможуть ними заволодіти; врегулювалось і питання статусу торговців у межах Кримського ханства: «Українські купці не повинні зазнавати в Кримській державі жодних утисків. Вони мають платити таке саме мито, як татари й турки».

Статті VIII та IX передбачали делікатні для переговорів з татарами норми, спрямовані на недопущення традиційного для них грабунку українських територій, взяття в полон її мирних мешканців (ясиру) та знищення православних церков: «татари не мають права захоплювати в полон невинних мешканців України... Вони не можуть спалювати їхні житла й грабувати їх під будь-яким приводом, чи то таємно, чи то відкрито... Святим церквам не тільки в Україні, але й у московських поселеннях, так званих слободах, татари не можуть завдавати шкоди, ані піддавати спаленню чи оскверненню».

Новою у пропозиціях П. Орлика була стаття XX проекту договору, яка передбачала, що «донські козаки мають пристати до українських козаків і прийняти владу Гетьмана. Вони повинні мати такі ж самі права й привілеї, як нащадки того самого народу». На думку академіка Б. Сушинського, це було цілком природним. Адже за тих часів і українці, і татари сприймали донське козацтво як одне з відгалужень українського, вважаючи, що засновниками його були українські козаки [115].

Перед тим, як відправити делегацію переговорників до Бахчисараю з цим проектом договору з Кримським ханством, П. Орлик ознайомив Карла XII зі змістом цього документу, чим вкотре на практиці довів, що визнає його протекторат.

1 грудня 1710 року король Швеції Карл XII у своїй похідній резиденції під Бендерами провів військову нараду за участю головних гравців театру майбутніх військових дій – гетьмана України П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея та Й. Потоцького, який представляв «опозиційного» польського короля С. Лешинського. Обговорювалася поточна військово-політична ситуація, у тому числі перспективи укладення українсько-татарського договору. Також узгоджувався план дій на Правобережній Україні, що складало лише одну частину далекосяжної стратегії Карла XII. Він ще

виношував плани спільних дій Півночі та Півдня, тобто Швеції й Туреччини, проти Петра І. Шведська армія, на думку короля, могла б виступити з Померанії, де вона зосереджувалася, до Польщі. Правобережна Україна в стратегії Карла XII мала виконувати лише роль плацдарму для об'єднання цих сил проти царської Росії. П. Орлик, який прагнув визволення всієї Правобережної, Лівобережної та Слобідської України з центром у Києві, був вимушений коритися королю-протектору. Власні інтереси переслідували і польські генерали С. Потоцький та Й. Понятовський, які не бажали унезалежнення України. У свою чергу, кримський хан вимагав від П. Орлика участі запорожців в його операціях. Таким чином, нарада виявила, що тактичні підходи та стратегічні цілі союзників були досить різні. Це призвело до відособлення військових з'єднань, кожне з яких мало свого командира, але єдиного командування військовими діями на території України взимку танавесні 1711 року, як показала практика, не було.

Після погодження всіх деталей переговорів з П. Орликом українська делегація підписала «Договір між Кримською державою та Запорізьким Військом і народом Малоросії, укладений для вічної дружби, братерства та нерозривного військового союзу. (Укладений біля Кайра [брід у пониззі Дніпра] року від нашого спасіння 1711-го, січня 23-го)».

П. Орлик прийняв підписаний договір і призначив свого постійного посланника при ханському дворі.

Українська версія договору до наших днів не збереглася. Аналіз же його тексту у перекладі з татарської мови [116] доводить, що не всі сформульовані П. Орликом пропозиції були прийняті Девлет-Гіреєм.

Насамперед, йдеться про положення стосовно визнання ним статусу шведського короля як протектора України. Це пояснювалось, як підтвердилося пізніше, намірами Кримського хана самому стати зверхником українського козацтва. Так, він навіть Договір між Кримською державою та Запорізьким Військом і народом Малоросії вважав правовою підставою для реалізації своїх планів стосовно поширення власного сюзеренітету над Україною.

Девлет-Гірей також категорично відхилив пропозицію П. Орлика щодо прийняття донськими козаками влади українського гетьмана. Кримський хан вбачав у цьому реальну військово-політичну загрозу для власних інтересів: об'єднання потенціалу українських та донських козаків могло б привести до появи на просторах Північного Причорномор'я та Приазов'я нової військово-політичної сили, що могла порівнятися з царською Росією того часу.

Водночас, в остаточному тексті українсько-татарського договору від 23 січня 1711 року у тій чи іншій формі знайшли відображення пропозиції П. Орлика щодо можливості визнання татарами чинності договору, укладе-

ного ними свого часу з Б. Хмельницьким, невтручання у внутрішні справи України, збереження за козаками їх прав вільно проживати на власних давніх землях, рибалити й полювати в своїх традиційних місцях, вільно відправляти їхні релігійні обряди. Було також зафіксовано, що татари під жодним приводом не мали б завдавати шкоди козакам, їхнім родинам, власності, церквам та каплицям. Визнавалась чинність договору як під час війни з царською Росією, так і після її звершення. З цієї точки зору договір кримським ханом можна було вважати до певної міри перемогою дипломатії П. Орлика.

Новим у договорі були положення про те, що у випадку виникнення потреби козаки мали б надавати Криму підкріплення і допомогу.

Проте не чітко зафіксованими в документі виявились чимало інших гетьманських пропозицій, що пізніше дало татарам можливість відійти від виконання взятих на себе зобов'язань.

По суті, договір П. Орлика з кримським ханом був виконаний лише у частині спільного походу за визволення України на початку 1712 року.

Б) П. Орлик — головний організатор спільного зимового походу союзних військ в Україну у січні—квітні 1711 року

Наявність українсько-кримського договору та його схвалення турецьким султаном відкривали реальну перспективу започаткування війни за визволення України. У січні 1711 року розпочався спільний похід союзних сил проти царських військ, розташованих в Україні. У поході взяли участь українське козацтво, мешканці Правобережної та частково Лівобережної України, Туреччина, Кримське ханство, Швеція та частина польського війська. Шведський король брав на себе зобов'язання вести війну доти, поки Україна не буде звільнена від царського панування, а турки і татари обіцяли свою допомогу. Кримський хан мав увійти на територію Росії й прямувати на Вороніж, щоб зруйнувати розміщену там корабельну флотилію, а його син — кубанський султан — повинен був звільнити місто-фортецю Азов. Усі ці операції, за задумом Карла XII, мали б сприяти швидкому просуванню шведської армії із Померанії в Польщу, що розв'язало б руки полякам, які орієнтувалися на С. Лещинського.

Початку спільного зимового походу в Україну передувала чітко спланована і скоординована П. Орликом пропагандистська акція, спрямована на максимальне залучення населення Правобережжя та Лівобережжя на бік союзників. За допомогою своїх емісарів, розісланих з Бендер та Ясс по всій Україні під виглядом бандуристів і старців, гетьман розповсюджував свої універсали. До них слід додати модні на той час маніфести

та прості листи, надіслані впродовж грудня 1710 – січня 1711 років Карлом XII, Й. Потоцьким і навіть султаном Буджацької орди Мехмет-Гіреєм – другим сином кримського хана. Цими зверненнями підживлювались антицарські настрої серед населення України, яке закликали приєднатися до військових дій проти Петра I.

П. Орлик надіслав окремого листа і до призначеного Петром I гетьмана І. Скоропадського, свого колишнього старшого друга, пропонуючи йому разом виступити проти царя та обіцяючи при цьому, передати йому гетьманську владу: «Коли Вас зупиняє теперішній мій титул, що я ношу, то будьте певні, що для загального добра я поступлюся ним задля Вас, як старішого, сподіваючись, що й Ви не захочете мене губити. Не йміть віри тим, що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блисуча Порта, Його Величність король шведський і хан кримський уже межі собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність, але була б назавше самостійною державою» [117].

Незважаючи на те, що згадані універсали, маніфести та листи, як правило, швидко перехвачувались прибічниками царської Росії та публічно знищувались, по великому рахунку вони виконали свою роль: на момент вступу союзників у межі України переважна частина її мешканців була готова підтримати П. Орлика, що позитивно вплинуло на виконання гетьманом своєї шляхетної місії як визволителя Батьківщини.

12 січня 1711 року першими вирушили у похід у північний напрям за порожці разом з 50-тисячною кримською ордою. Розташована на річці Самара фортеця Новосергіївськ, яка підпорядковувалась царським військам, здалася добровільно і була передана татарам. Майже не зустрічаючи опору царських військ, кримський хан за сприяння запорожців, незабаром оволодів всією Слобожанщиною з центром у Харкові. Мешканці багатьох населених пунктів зустрічали визволителів з хлібом-сіллю.

Водночас 30-тисячна орда кубанських татар на чолі з Іслам-Гіреєм, за участі тисячі донських козаків, згідно з узгодженим планом спільних дій, почала похід в напрямку Азова, але з часом попрямувала понад Доном, дійшовши до містечка Ізюм.

У свою чергу, П. Орлик з понад 4-тисячним загоном запорожців К. Гордієнка та емігрантів-добровольців вступив з Бендер на Правобережну Україну 31 січня 1711 року. В українському війську було 40 шведських інструкторів.

Неподалік від Рашкова вони об'єдналися з 3-тисячним польським військом, сформованим із прибічників С. Лещинського, на чолі з Й. Потоцьким.

До них приєдналися майже 30 тисяч буджацьких татар під керівництвом султана Мехмет-Гірея та ногайців, які також вступили в межі Правобережжя з Причорномор'я.

Таким чином, під координацією П. Орлика з Бендер, розпочалася успішна реалізація плану спільних дій українських, татарських, польських та шведських військових сил, спрямованих на звільнення території України від царських військ. На початковому етапі зимового походу П. Орлику та союзникам без боїв здавалися міста Черкаси, Канів, Корсунь, Немирів, Мошни та інші. До прибулого з Бендер гетьмана потяглося населення Корсунського, Уманського, Торговицького, Кальницького, Богуславського та, частково, Білоцерківського полків. Рух на підтримку П. Орлика розпочався й на Лівобережній Україні.

Проте в ході бойових дій між баченням П. Орлика, з одного боку, та Карла XII та Й. Потоцького – з іншого, виникли суттєві розбіжності щодо подальшого розгортання спільної військової операції. Як зазначалося вище, кінцеві плани Карла XII полягали в спрямуванні походу на Захід, зокрема до Польщі. На цьому наполягав також зацікавлений у такому Й. Потоцький, який не втрачав надії, що польська коронна армія, коли він до неї наблизиться, приєднається до нього. Саме тому польський генерал наполягав на тому, щоб об'єднана українсько-польська армія йшла близьким до Польщі шляхом.

П. Орлик же прагнув на схід і його підтримали татари. Наприкінці лютого 1711 року за його вказівкою союзна армія пішла на схід. Таким чином, ворожнеча між польськими та козацькими керівниками поглибилася.

Незважаючи на ці небезпечні обставини, П. Орлик продовжив свій шлях до Звенигорода з метою звільнення всього Правобережжя аж до Дніпра. По дорозі між Немировом і Лисянкою були зайняті Михнівка, Ольківці, Кам'яний Брід, Ботарка. До П. Орлика перейшли всі правобережні полки, крім Білоцерківського та Чигиринського. Внаслідок цього армія гетьмана виросла до 12-ти тисяч чоловік. Під Лисянкою було розбито і взято в полон генерального осавула С. Бутовича, який, як і його призначений царем гетьман, воював на боці Петра І.

Окремо варто підкреслити, що П. Орлик доклав усіх зусиль, щоб війську, особливо татари, поводитися в Україні пристойно і не грабували мирних мешканців.

Все це створило сприятливі умови для організації П. Орликом у звільнених регіонах Правобережної України власної моделі державної та військової влади, в основу чого ставилась імплементація положень Конституції 1710 року. Не виключено, що саме починаючи з лютого 1711 року, в полкових і сотенних канцеляріях Правобережжя знімалися копії з Конституції П. Орлика й здійснювалися перші кроки на шляху до її втілення в життя [118]. На думку О. Пріцака, В. Замлинського, Л. Мельника та ряду інших дослідників, з 1711 по 1714 роки цей перший вітчизняний конституційний акт був розісланий для керівництва у полкові та курінні канцелярії

і мав правову силу в тих регіонах Правобережної України, в яких забезпечувався політичний та військовий контроль П. Орлика та його союзників. Таким чином, Конституція П. Орлика виявилася не лише пам'яткою суспільно-політичної думки України, оскільки до 1714 року вона знайшла свою апробацію на значній території України.

Аналізуючи весь життєвий шлях П. Орлика та порівнюючи різні етапи його багатогранної політичної, військової, дипломатичної, літературної та культурно-духовної діяльності, можна з упевненістю сказати, що на початку 1711 року гетьман був у зеніті свого успіху і той період знаменував найвищу точку його кар'єри. Тоді український гетьман був у центрі багатьох подій справжнього державного характеру. Продовжуючи користуватися високим авторитетом у колах української, шведської та польської еміграції в Бендерах та Яссах, із поверненням у першій половині 1711 року на терени України він швидко завоював довіру значної частини її мешканців вже як успішний гетьман. У такій же якості до нього із додатковою заздрістю став придивлятися ще молодий Карл XII, з підвищеною повагою поставився призначений у 1709 році новий господар Молдови Н. Маврокордат, ще зберігав свою прихильність до перспективного на той час українського гетьмана кримський хан та турецький султан, з ним рахувались у Польщі, Франції та в інших країнах Європи. Більше того, його почав побоюватися сам Петро I, констатуючи для себе, що на початку 1711 року за українським гетьманом пішла майже вся Правобережна Україна. І все це тому, що за П. Орликом стояла велика сила – непереможний український народ.

Тоді П. Орлик був як ніколи близький до здійснення головної мрії свого життя – об'єднання в єдину незалежну державу Правобережної, Лівобережної та Слобідської України. Але для досягнення цієї шляхетної мети гетьману необхідно було завершити звільнення правобережної частини України та перетворити після цього Київ на столицю возз'єднаної держави. Єдиною потужною перешкодою на цьому шляху була фортеця у Білій Церкві, що у 80 км на південь від Києва. Фортеця була розташована на скелястому березі річки Рось, добре укріплена, належним чином оснащена і забезпечена амуніцією та продовольством. Її гарнізон не був таким чисельним – її охороняли козаки полковника молдовського походження А. Танського та півтисячі царських солдат російського полковника Анненкова. Крім неї, лише декілька містечок Білоцерківського полку залишалося в царських руках.

П. Орлик оточив місто Біла Церква з усіх боків і 25 березня 1711 року приступив до її облоги.

На боці П. Орлика на той час перебувала значно потужніша військова сила, ніж чисельність гарнізону фортеці, – згідно з підсумковим рапортом

згаданого вище царського полковника Анненкова, військо союзників, яке планувало звільнити Білу Церкву, складалося з 10 тисяч козаків, 20 тисяч татар, 3 тисяч поляків [119] та згаданих вище 40 шведських консультантів. Водночас, за даними О. Апановича, лише чисельність правобережних, лівобережних і запорозьких козаків із кошовим отаманом складала 16 тисяч осіб [120]. Якщо врахувати таку чисельність війська, то безперечний успіх мав би бути за українським гетьманом.

Проте П. Орлик не мав пристосованої для облоги фортеці важкої артилерії. Це не врахували під час підготовки спільної операції і не обговорили під час згаданої вище наради головних фігурантів майбутнього театру військових дій на терені України, що відбулася у Бендерах 1 грудня 1710 року. Місто Біла Церква легко було взяте, але фортецю неможливо було відвоювати без осадних артилерійських гармат. В розпорядженні гетьмана були лише 6 гармат середнього калібру, які виявилися неспроможними з військово-технічної точки зору пробити міцні стіни фортеці у Білій Церкві. Спроба спільними силами запорожців і правобережних козаків узяти замок штурмом не мала успіху. Польська й татарська кіннота тут нічого не могла вдіяти. Через три дні невдалих спроб звільнити фортецю її облога була припинена.

Ми наполягаємо на усвідомленні значимості цього чинника через те, що саме під Білою Церквою у березні 1711 року розпочався спад авторитету та слави П. Орлика як загальнонаціонального українського лідера. Усі його наступні дії політичного та дипломатичного характеру, крім участі у військовій операції проти Петра I у липні 1711 року, були приречені мати лише дефенсивний характер.

Проте П. Орлик не ніс особисту відповідальність за невдачу під стінами фортеці у Білій Церкві. Насамперед, він став жертвою не вигідної для нього військово-політичної ситуації, що склалася навесні 1711 року. Саме тоді розпочався контрнаступ царських військ під проводом Б. Шереметьєва.

Далися взнаки суперечності в таборі союзників та відсутність єдиного командування з'єднаними військовими силами.

Вкотре в історії національно-визвольних змагань українського народу свою негативну роль відіграли татари як найфатальніші союзники, коли, всупереч укладеній із ханом угоді, їх загони вдалися до грабежів і насильств. Замість того, щоб продовжити наступ на Воронеж, від Харкова кримський хан повернув назад і в березні 1711 року вирушив до Криму. Мабуть, він побоювся протистояння з великим царським військом. До того ж, глибокий сніг знесилював коней, багато їх попадало, татари боялися також розливу річок. Набравши дорогою ясир до 12 тисяч мирних мешканців, Девлет-Гірей, ігноруючи взяті на себе зобов'язання щодо союзу з П. Орликом, фактично зірвав увесь план операції звільнення України.

Буджацькі татари і ногайці також покинули П. Орлика. Буджацька, Білгородська, Ногайська орди розпустили свої чамбули на всі боки і, набравши здобичі та ясиру, теж повернулися у Причорномор'я. Гетьман кинувся за ними, благаючи султана Мехмет-Гірея повернутися або дати йому хоч 10 тисяч татар для продовження війни. Але цього не сталося.

За таких несприятливих обставини гетьман відіслав шведському королеві-протектору запального листа про зраду татар, які спустошували Україну і дискредитували його акцію. «Яких тільки нечуваних звірств не робили тоді дикі татари! – з боєм писав П. Орлик. – Вони обдирали і спустошували церкви, одні з них обертались в кінські стайні, інші спалювали до попелу, а ще інші навмисне різними способами оскверняли: перекидували престоли церковні, топтали ногами святі дари, глумили над іконами, насилували недорослих дівчат, замордовували людей обох полів, вже раніш позбавлених мечем, огнем і грабежем всього свого майна. На всьому просторі від Дністра до Росі нахпали вони в ясир кілька тисяч духовних і світських людей, козаків, поспільства, жінок і дітей, і погнали в свої білгородські, буджацькі і ногайські оселі, спустошили вогнем і мечем весь край від Росі до Тетерева і до Дніпра, в полках Білоцерківському і Канівському знищили городи й містечки, а малих дітей, нездатних для того, щоб взяти їх в ясир, кидали в воду або розрублювали пополам. Пером важко описати нелюдські вчинки, котрі робив зі свома свавільним татарами син Дзяунбея в Германівці, незважаючи на оборонні універсали, котрі видавав я, київський воєвода і навіть сам султан. Його впустили в город на його прохання під приводом дружби, а він повергнув весь город з святими церквами розгрому й вогню, більш п'яťох тисяч корінної людності й жителів сусідніх сіл, що шукали в городі захисту, татари погнали в ясир, малолітніх дівчат насилували, а потім кидали в полум'я, що охопило весь город; до п'ятдесяти немовлят було одірвано під материнських грудей і кинуто в огонь, інших роздирали пополам, або, бравши за ніжки, розбивали головками об стіни. Незважаючи на всі мої заходи проти сього, за сі варварства винуватці не побирали кари; навпаки, коли я вимагав припинення татарського свавільства, султанів візир Муртаза-ага одповів, що татарам дано дозвіл обертати в попіл городи, містечки і села і брати ясир на просторі від Росі до Тетерева і Дніпра, позаяк сей край межує з Києвом і Білою Церквою і ставиться до нас вороже, разом з сими городами. Се неправда. Всі жителі сього краю показали себе вірними до мене і слухняними і за свою вірність прийняли від татар таке спустошення, що ледве чи одна людина лишилась на місці свого жителяства, котра була б ціла і чим-небудь не потерпіла. Під час своєї втечі назад татари, розсипавшись по трьох полках: Кальницькому, Уманському й Торговицькому, а відчасти по Брацлавському і Корсунському, вчинили таке ж саме зруйнування невинному на-

родові; все зруйновано, розграбовано, спалено, народ загнано в неволю, тільки город Умань зі своєю передмістям один остався оплакувати нещастя, що спіткало Україну. Досить того сказати, що в мене було більш 16000 козаків Війська Запорозького, окрім міщан в полках Чигиринським, Уманським, Торговицьким, Кальницьким, Корсунським, Богуславським, Канівським і кількисот в полку Білоцерківським, – тепер же ледве 3000 лишилось: не тільки міщани, але й козаки, що мали в своїх полках хати й сім'ї, дізнавшись про ворожі вчинки татар, розбіглись від мене в різні боки спасати своїх жінок і дітей, а ті, що при мені застаються, оплакують втрату своїх сімейств, братів і друзів» [121]. Насправді трагедія була набагато ширшою: від Дністра до Росії забрали в яsir тисячі духовних і світських людей, козаків, селян, міщан, у тому числі жінок і дітей.

Але максимальне, чого домогся тоді шведський король, зірка якого на військово-політичному небосхилі Європи почала меркнути, було те, що 31 липня 1711 року турецький султан видав наказ Бендерському сераскірові віднайти, зібрати й передати П. Орликову українських бранців. Частину з них звільнили, та симпатія народу до справи П. Орлика значною мірою була втрачена.

У свою чергу, поляки з Й. Потоцьким після невдалої операції під Білою Церквою покинули П. Орлика та попрямували на Полісся і Волинь.

Сам П. Орлик звільнив місто Фастів, вдвічі ближче до Києва, ніж Біла Церква. Але його армія швидко танула. Українські козаки, довідавшись про звірства турків і татар, кинулись рятувати свої родини. В результаті, як уже зазначалось вище, з 16 тисяч українського війська у П. Орлика залишилося лише 3 тисячі, з якими гетьман відійшов до Бендер, де опинився наприкінці квітня 1711 року [122].

Таким чином, зимовий похід П. Орлика 1711 року в Україну провалився. На те була низка причин: непорозуміння між союзниками, негідна поведінка і зрада татар, недостатня з військово-технічної точки зору підготовленість союзних військових сил та, безперечно, зростаюча на той час могутність царської Росії.

Карл XII, дізнавшись про крах військової операції на території України, вирішив усе ж провадити далі свій план війни на терені Польщі. 24 квітня 1711 року він попросив П. Орлика перейти у розпорядження Й. Потоцького. Проте його наміри вкотре не здійснилися, оскільки П. Орлик абсолютно обґрунтовано вважав неможливим підпорядкуватися польському генералові, який нещодавно покинув його під Білою Церквою.

Не врятував ситуацію і той факт, що на початку травня 1711 року кримський хан надіслав декілька тисяч буджацьких татар для нового походу П. Орлика в Україну, ніби виправдовуючись за зраду під Білою Церквою.

Оцінюючи зимовий похід П. Орлика 1711 року в Україну, треба відзначити і його позитивні сторони. Військові операції були настільки масштабними, що на українського гетьмана почали звертати прискіпливу увагу впливові урядові кола західноєвропейських країн. Починалась неусвідомлена ще П. Орликом епопея європеїзації української справи. Цьому сприяло і видання у 1711 році в Гамбурзі двох книг про його похід на Україну.

***В) Зміна політичної ситуації в регіоні
та орієнтація П. Орлика на Османську
імперію як єдину на той час військову силу,
спроможну сприяти звільненню України***

Безперечно, невдалий зимовий похід 1711 року в Україну був тяжким ударом по шляхетному плану П. Орлика щодо досягнення його головної мети – звільнення України та відновлення її існування як самостійної європейської держави. Проте замість панування П. Орлика в Україні, влітку 1711 року війська Петра I наближалися до кордонів Молдови з надією на легку перемогу над турками та українським гетьманом. П. Орлик тоді ще не міг знати, що у квітні 1711 року Петро I та Д. Кантемир уклали в Луцьку згадуваний нами раніше таємний союз, який мав зіграти виключно негативну роль для українського гетьмана в його боротьбі за звільнення України.

Але П. Орлик не підкорився ударам долі й після невдачі в Україні продовжував пошук шляхів визволення країни. Вигідною з військової точки зору нагодою у цьому плані став невдалий для Петра I Прутський похід у липні 1711 року, коли цар з 38-тисячним військом необережно далеко заглибився в тодішню Молдову [123]. Після підписання Луцького таємного договору між Петром I та Д. Кантемиром 1 червня того ж року передові загони російського царя підійшли до Ясс, а 24 червня у столицю Молдови увійшов сам Петро I [124]. Ця військова кампанія здійснювалася в рамках російсько-турецької війни 1710–1713 років, яка виявилась вкрай безрезультатною та стратегічно програвною для інтересів царської Росії. Але в кінцевому підсумку вона не призвела і до очікуваних П. Орликом результатів щодо звільнення України.

У зв'язку з просуванням Петра I на південь уточнимо одну важливу деталь, що стосувалась інтересів П. Орлика та української еміграції. Поява російських військ в Яссах змусила всіх українських емігрантів та членів їх сімей покинути тодішню молдовську столицю та переїхати до Бендер. Серед переселенців була і дружина П. Орлика Ганна з дітьми. Відтоді й до 1714 року єдиним центром перебування українців в еміграції стали Бендери.

Тим часом війська Петра I продовжували шлях по території Молдови. Данський посол в Росії Юст-Юль (1709–1711 рр.) писав у своїх спогадах про те, що під час просування царських військ вздовж Прута запоріжці К. Гордієнка за наказом П. Орлика неодноразово атакували військовий обоз Петра I і відібрали 700 підвод з хлібом та борошном, а також відрізували їм шлях у напрямку до найближчих річок [125].

Біля села Стенілешть російські війська оточили турки й татари. Разом з турецьким військом, що оточило Петра I, були і козаки. Як зазначає Т. Чухліб, 7 тисяч українських козаків під керівництвом К. Гордієнка відіграли досить суттєву роль у перемозі Османської імперії над Петром I у липні 1711 року на Пруті і таким чином відплатили йому за поразку під Полтавою у 1709 році [126].

Але самого П. Орлика не було в турецькому таборі. Його затримав шведський король, таким чином допустивши невиправдану тактичну помилку. За великим рахунком, під Стенілештями мали би бути і гетьман, і король, що по-іншому вирішило би питання щодо долі Петра I.

Незважаючи на це, гетьман тоді був дуже близький до досягнення своїх цілей: Петро I опинився в руках союзників українців – турків і заради порятунку свого життя погоджувався на все, що йому пропонували переможці. Але турки не довели справу до того, щоб узяти царя в полон. Вони передчасно погодились на укладення миру, якого просив у них московський цар. Як засвідчують окремі джерела, командуючий турецькими військами під час Прутської кампанії, великий візир Османської імперії Балтаджі Мегмед-паша за 850 кг золота погодився зняти облогу царських військ біля села Стенілешть та відпустив Петра I.

Мирні переговори розпочалися без участі П. Орлика. Дізнавшись про умови миру, гетьман, разом зі старшим сином Григором, поспішно прибув з Бендер до Ясс просити великого візира Балтаджі Мегмед-пашу не підписувати Прутського договору. П. Орлик вимагав обумовити в договорі, щоб царські війська й адміністрація покинули Україну, повернувши забране майно. Перешкодити укладенню договору йому не вдалось, але завдяки особистому втручання П. Орлик все ж таки наполіг на тому, щоб у мирний договір було включено положення про вирішення й української справи. Користуючись складним становищем Петра I, турки примусили його підписати договір, на підставі якого Росія зобов'язувалась надалі не втручатись в українські справи. Петро I зрікався Запорожжя та Правобережної України. Щодо Лівобережної України, то стаття про неї через те, що Петрові I вдалось у черговий раз підкупити турецького візира, була сформульована настільки двозначно, що цей пункт кожна сторона могла тлумачити по-своєму. П. Орлик доводив, що на основі цієї умови Москва зовсім зрікалася й Лівобережної, й Правобережної України, яка в цілому

мала стати незалежною й самостійною державою. Водночас, російський віце-канцлер у Стамбулі П. Шафіров зі свого боку доводив, що з договору не випливає, що цар відмовляється від Лівобережної України. У свою чергу, запорожці посилались на договір, складений між королем Швеції і кримським ханом, і робили висновок, що Україна має бути вільною.

Непорозуміння, що виникли між Росією та Туреччиною на ґрунті нечіткості договору, стали перешкодою до ратифікації Прутського мирного договору з обох сторін. Крім цього, ратифікація затягувалася ще й через невиконання царем умов про повернення турецькій стороні Азова та знищення Таганрозької фортеці. Російська сторона вимагала, щоб перед цим турки вислали з Бендер шведського короля, що означало б і ліквідацію української еміграції на чолі з П. Орликом.

За таких обставин гетьман вживав усіх заходів, щоб не допустити укладення миру Росії з Туреччиною на умовах, які би могли у майбутньому надавати Москві можливість пред'являти претензії щодо України. Саме цим пояснюється той факт, що 31 жовтня 1711 року П. Орлик особисто на чолі делегації провідних українських діячів в еміграції вирушив з Бендер до Стамбула для проведення прямих переговорів з турецьким султаном. Це викликало невдоволення шведського короля, який, вважаючи гетьмана своїм васалом, заборонив йому їхати до турецької столиці. Перед цим Карл XII заявив П. Орлику, зокрема, таке: «Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу батьківщину від московського ярма; очевидно, вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за яким вона [Україна] має повернутися до свого давнього стану» [127].

Але шведський король не знав про новітні наміри турецького султана. Розуміючи, що згадані вище обіцянки Петра I можуть залишатися невиконаними, як врешті-решт і сталося, Ахмет III повернувся до старої ідеї створення в Україні васальної козацької держави як географічного та військового буфера між Туреччиною та Росією. У другій половині 1711 року для цього, на думку турецького султана, настала сприятлива військово-політична ситуація: царська Росія була ослаблена, і Туреччина могла диктувати власні умови розбудови подальших відносин з нею. Саме тому турецька сторона стала виявляти підвищений інтерес до української проблеми, наполягаючи, у тому числі через кримського хана, на приїзді П. Орлика до Стамбулу.

Слід зазначити, що твердої думки щодо необхідності започаткування переговорів з Туреччиною дотримувалась і вся козацька старшина та запорожці у Бендерах, які на той час вважали Османську імперію єдиною військово-політичною силою, спроможною допомогти виграти битву з Росією за звільнення України.

Все це спонукало П. Орлика самому поїхати на переговори з високим візиром, щоб найкраще представляти та відстоювати позицію України з

найголовнішої проблеми – звільнення від царської залежності. Крім цього, слід врахувати і те, що український гетьман найкраще з усіх інших усвідомлював роль України як бастион протистояння наступу з північно-східного напрямку. Це прекрасно розуміли і в Стамбулі, тому не випадковим є той факт, що впродовж 1710–1713 років п'ять великих турецьких візирів, незалежно від їхніх внутрішньополітичних орієнтацій, суцільно підтримували українську справу.

Дізнавшись про виїзд П. Орлика до Туреччини, Карл XII невідкладно вислав йому навздогін загін своїх гвардійців на чолі з Г. Солданом, через якого передав попередження, що не матиме з українцями нових справ, якщо гетьман таки поїде до Стамбула. Між командами короля та гетьмана виникла гостра суперечка, але після тривалих дискусій було досягнуто компроміс: П. Орлик повернувся до Бендер, а українська делегація у складі прилуцького полковника Д. Горленка, генерального писаря І. Максимовича, генерального судді К. Довгополого, генерального осавула Г. Герцика і представника Запорозької Січі й Низового Козацького війська К. Гордієнка продовжила свій шлях до Стамбула. Незважаючи на те, що на момент розставання гетьмана з посланцями документально не було зафіксовано, хто мав керувати українською делегацією, очевидно, як випливає з тексту Орликових Настанов, відповідні повноваження були покладені на К. Гордієнка.

Пізніше гетьман неодноразово жалкував про допущену ним тоді велику політичну помилку, вмотивовану лише особистою відданістю шведському королю-протектору. Про це свідчать слова з листа, надісланого П. Орликом шведській королеві Ульріці Елеонорі у 1719 році: «Я був готовий зробити це [поїхати до Стамбула. – *Т. Р.*], але благословенної пам'яті покійний король затримав мене і наказав залишитися на його боці з моїми людьми. Я скорився королівському наказові, але мій непослух щодо візира та хана дуже їх роздратував» [128]. Через шість років гетьман зробив такий запис у своєму щоденнику: «Він [Карл XII. – *Т. Р.*] наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам» [129].

Г) Переговори П. Орлика з Османською імперією та укладення українсько-турецького договору 1712 року

Пилип Орлик, усвідомлюючи складність майбутніх українсько-турецьких переговорів, перед тим, як на початку листопада 1711 року повернутися до Бендер на вимогу Карла XII, озброїв членів української

делегатії спеціальною інструкцією. Її назва, хоч і довга, повністю розкриває суть цього важливого документа: «Настанови для високоповажних Дмитра Горленка, прилуцького полковника, Кліма Довгополого, генерального судді, Івана Максимовича, генерального писаря, Григора Герцика, генерального осавула – надзвичайних посланців Війська Запорозького до Найяснішої Порти Оттоманської у справі визволення нашої вітчизни, Малоросії, з обох боків Дніпра, від жахливого московського ярма, від імені славного гетьмана Пилипа Орлика й усього Війська Запорозького разом із високоповажним Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом Війська Запорозького Низового та всього руського народу. (Дані в містечку Баба, року Нашого Господа 1711-го, 3 листопада)». Для орієнтації шановного читача уточнимо, що йдеться про нинішній населений пункт Бабадаг у повіті Тулча, Румунія.

Повернемося до зафіксованої у третьому розділі цієї роботи думки деяких румунських дослідників про те, що П. Орлик, нібито, «передав туркам кореспонденцію Константина Бринковяну з Мазепою». Жодної інформації про це немає ні в мемуарах П. Орлика, ні в документах Карла XII, ні в спогадах Г. Солдана, а також у матеріалах допиту царським судом Г. Герцика. Якби така кореспонденція була, то в момент вимушеного повернення до Бендер П. Орлик мав дати комусь із членів української делегації відповідні інструкції, але, крім Настанов, вони нічого не отримали.

Настанови склались з 10-ти пунктів і представляли собою черговий солідний документ міждержавного значення, хоч і достатньо поспішно складений українським гетьманом. У них обумовлювалися принципи союзу з Портою та чітко визначалися суверенні засади майбутньої України. Від української делегації вимагалось порушити перед турецькою стороною такі важливі питання, як звільнення України на обох берегах Дніпра, її визнання незалежною від будь-якого зовнішнього господаря країною, без данини і васальності, з непорушністю кордонів, забезпечення невтручання у внутрішні справи держави, поваги до українських прав, свобод і законів.

Видані гетьманом Настанови у містечку Бабадаг, де його на півдорозі до Стамбула наздогнав посланець шведського короля, служили також членам української делегації як мандат з повноваженнями проводити переговори з турецькою стороною.

Перший пункт Настанов передбачав, крім «...вислови вдячності Високій Оттоманській Порті» [130] за підтримку України в її визвольній боротьбі, конкретне завдання для української делегації: просити турецьку сторону, щоб у її договорі з царською Росією «...Москва назавжди зреклася України з обох боків Дніпра та щоб у майбутньому вона ніколи не заявляла жодних прав панувати над нею».

Другий пункт фіксував наміри України укласти окремий договір з Росією та вміщував інструкцію українським посланцям просити Порту «...узяти на себе роль посередника та гаранта..., аби Україна відтепер і надалі завжди залишалась вільною від гніту».

У третьому П. Орлик звертався до Стамбула з проханням примусити Москву вивести з української землі «...свої війська» й випустити на волю всі особи, «незалежно від звання й походження, які були захоплені, заарештовані чи заслані до Сибіру та інших віддалених місць Московської держави», зокрема й посланців від Запорозької Січі, затриманих в Лебедині, й тих запорожців, яких найняли на роботи військову службу в Петербурзі, а потім затримали та заслали на каторжні роботи.

Нехай царські власті, – зазначалось у четвертому пункті Настанов, – випустять на волю жінок і дітей «...генеральної старшини, полковників, сотників, рядових козаків, а також простих людей», яких зимою 1710–1711 років Петро I, почувши про намір Порти оголосити йому війну, наказав відвести до Глухова, щоб залякати українців і таким чином зміцнити свою владу в Україні.

П'ятий пункт інструктував керівника та членів української делегації «...здобути підтримку Високої Порти в забезпеченні гарантій того, що...», виходячи з України, московське військо повинно було передати всі фортеці до влади гетьмана та, відступаючи, не повинно було робити українським мешканцям жодної шкоди. Вимагалось також, щоб сторонами переговорного процесу була визначена «...точна дата, коли Україна має бути повністю очищена від московського війська».

Важливим був шостий, хоч і найкоротший пункт, який вимагав від Порти гарантії кордонів, «що виділяють Україну від Москви та Польщі».

Згідно зі сьомим пунктом, царські власті мали повернути «... без жодної шкоди для України» всі гармати та боеприпаси, котрі вони позабирали з Батурина, Запорізької Січі, «з Білої Церкви та з інших українських фортець».

У наступному пункті висловлювалося побажання до турецької сторони, щоб царською Росією були повернуті всі втрати, «яких ми зазнали в наших маєтках, у нашій рухомій та нерухомій власності внаслідок поразки в недавній війні».

Найцікавішим був дев'ятий пункт – найбільший за обсягом з Настанов П. Орлика. Його квінтесенцією була пряма вказівка українській делегації отримати від Османської імперії гарантійний документ щодо забезпечення нею всеохоплюючої безпеки України, аналогічно до того, що П. Орликові в 1710 році видав Карл XII. Гетьман навіть написав проект турецького гарантійного документу, що складався з одинадцяти положень, які, по суті, відображали концепцію П. Орлика щодо безпеки України, яку мала

гарантувати Туреччина. Згідно з ним, Україна на обох берегах Дніпра із Запорізьким Військом визнавалася навічно незалежною країною, з невтручанням Порти у внутрішні справи України, з непорушністю українських кордонів, вольностей, законів та привілеїв. Туреччині мало бути заборонено будувати «...в Україні нових укріплень для власних потреб». Гетьман України мав і надалі обиратися вільними голосами, без права його зміщення султаном. Він зберігав за собою право вільно приймати зарубіжних посланців. «Право відправляти власну релігію не повинно зазнавати будь-яких утисків. Має бути тільки одна релігія, і вона повинна спиратися на давні догмати Східної Православної Церкви. В духовних справах Українська Церква має підлягати патріархові в Константинополі». У цьому контексті не можна не помітити, що в цій частині інструкції позиція П. Орлика була цілком логічною: у разі підписання політичного договору з Туреччиною доцільно було, щоб Українська православна церква підпорядковувалася Константинопольському, а не Московському, патріархові. У цьому ж пункті Настанов зазначалось, що козаки пониззя Дніпра мали б зберігати усі їхні попередні права на вільне рибальство та мисливство на всіх ріках, річках і урочищах. Українським купцям мало б надаватися право торгувати по всій Османській імперії нарівні з турками. Завершувалась ця стаття висловлюванням побажання «...одержати такий привілей-гарантію, щоб його можна було розповсюдити в Україні через маніфести Преславного Гетьмана й, таким чином, протистояти аргументам і тискові Москви».

І, нарешті, десятий пункт чітко фіксував, що Україна зберігає шведський протекторат, що, у баченні П. Орлика, мало би сприяти зміцненню дружніх відносин України, Швеції, Туреччини та Кримського ханства насамперед у спільному протистоянні експансії Росії. Виходячи з принципової важливості цього положення, гетьман наполягав на тому, щоби «...просити Високу Порту приєднати цю статтю до привілею».

Таким чином, Настанови П. Орлика охоплювали всі можливі питання, що стосувались інтересів України на той час. В них відчувався особистий креативний внесок гетьмана в складний переговорний процес із Туреччиною. Вони були проникнуті відповідальністю за майбутні стосунки України з Туреччиною та Росією. Вивчаючи їх, можна перекоонатися, наскільки детально вони були складені, і це є додатковим підтвердженням дипломатичної майстерності та перспективності візії українського лідера відносин з цими двома великими на той час державами. Читаючи Настанови, складається враження, що під час переговорів П. Орлик сам був поруч, орієнтуючи українських посланців з того чи іншого питання.

Українську делегацію зустріли в Стамбулі доброзичливо, але переговори турецькою стороною велися паралельно і з українською, і з російською делегаціями, інтереси яких були протилежними. Петра I представ-

ляли впливові на той час російські дипломати П. Шафіров та Б. Шереметьєв. Їх головною метою було цілком переглянути зміст Прутського договору на користь інтересів царської Росії. На відміну від української делегації, представники Москви були озброєні не лише чіткими інструкціями, але й добре оснащені з фінансової точки зору.

Реально оцінивши ситуацію, козаки звернулися за допомогою до згаданого вище посла Франції в Стамбулі Дезаєра, наполягаючи, «щоб Порта вимагала від Москви відмови від всяких претензій на Україну; козаки прохали, щоб їм була повернута Україна обох берегів... Козацькі послі особливо настоювали на амністії і визволенні українців, засланих в Московщину і щоб московіти, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм, не руйнували України» [131]. В разі нової війни з Росією вони просили, щоб татари йшли у її володіння, а не на Україну, «де останнього разу вони так поводитися, що стали ненависні всьому населенню» [132]. Для того, щоб активно протидіяти провокаційним чуткам, що їх навмисно поширював російський посол в Стамбулі П. Шафіров, зокрема нібито Туреччина хоче захопити Україну і перетворити церкви в мечеті, було поставлено вимогу негайно оголосити, що вся Україна – незалежна і перебуває лише під захистом та протекцією Порти, а з нею, як з татарами і Швецією, має вічний союз. П. Шафірова та Б. Шереметьєва непокоїло і те, що українські посланці добре знали про жакливі наслідки політики царської Росії щодо України та, у свою чергу, могли напряду поінформувати про це учасників переговорів з боку Туреччини. Недарма вони вважали, що з появою української делегації в Стамбулі шанси царських представників на проведення успішних для них переговорів значно скоротились.

Цьому сприяла і добре налагоджена кореспонденція між П. Орликом, який продовжував знаходитися в Бендерах, та членами української делегації у Стамбулі. Крім наданих у м. Бабадаг Настанов, гетьман зажадав від Д. Горленка періодичного інформування про хід переговорів та про політичну й військову атмосферу в столиці Османської імперії. Саме тому керівник українських переговорників 27 лютого 1712 року надіслав П. Орликові через довіреного гінця листа, в якому повідомляв про те, що «...вже Москва всю Україну віддає, тільки просить нас про Київ, через те ми потім надумали було не стояти за Київ, а тепер, зрозумівши, як Україні Київ потрібен, будемо старатися, щоб і Київ при вас був» [132]. Цей короткий вислів Д. Горленка дуже влучно відображав, використовуючи сучасні терміни, геополітичне значення Києва як неперевершеного політичного, економічного, культурного та духовного центру України, відносно якого царська Росія нарощувала власні інтереси. Усвідомлював це і П. Орлик, який, користуючись отриманою від Д. Горленка кореспонденцією, наприкінці 1712 року надіслав з Бендер великому візиреві в Стамбулі листа, в якому

прямо писав про те, що «...ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не можуть, бо яка користь від голови без тіла чи з тіла без голови?» [6]. Про особливе ставлення П. Орлика до столиці України, де він провів першу частину свого дорослого життя, з великою ностальгією, але зі знанням справи, свідчить надана ним для турецького візира наступна її характеристика: «Що може бути дорожче й прекрасніше для політичного й церковного становища України, ніж її столиця, Київ, де сяє джерело й початок нашої релігії, де з великою пишнотою зберігаються святі місця, куди сходиться люд з усієї України, щоб дати шлюбну обітницю й виконати релігійні обов'язки, де вони загартовуються у вивченні нашої православної віри, де наші клірики встановлюють святі закони, де роксоланська (українська) молодь здобуває освіту» [135].

Внаслідок блискуче проведеної дипломатичної та кулуарної роботи, українська делегація спромоглася переконати турецьких партнерів на переговорах у правоті української концепції. Як доказ на кожному етапі переговорів та під час різного рівня зустрічей з високими представниками турецької сторони українськими переговорниками вміло наводилися численні аргументи, зокрема факт масової підтримки з боку населення України зимового виступу П. Орлика на початку 1712 року. К. Гордієнко також педалював на відомі на той час плани царської Росії щодо підпорядкування їй не лише України, але й кримських татар та остаточне і повне закріплення на північному узбережжі Чорного моря. Останні дві позиції особливим чином зачіпали тодішні стратегічні інтереси Стамбула. Як наслідок, високий візир прийняв пропозиції П. Орлика щодо Прутського договору й висунув Росії, яка на той час умисно ще не виконала його умови, ультиматум з чотирьох пунктів: Росія виводить свої війська з Польщі; Москва відмовляється від України; Петро I віддає туркам Азов і руйнує прикордонну фортецю Таганрог; російський цар укладає з Карлом XII перемир'я на три роки і визнає за Стамбулом право вільно відпустити шведського короля з Туреччини будь-коли та будь-яким шляхом. У випадку невиконання цих умов Порта загрожувала Росії проголошенням нової війни.

Слід зазначити, що рішуча позиція турецького султана багато в чому занепокоїла Петра I. Тому, в свою чергу, він наказав виконати вимоги Стамбула щодо Азова і Таганрога, а також розпочати вивід царських військ із Польщі та Правобережної України. Це зайвий раз підтверджувало міцне переконання П. Орлика в тому, що Османська імперія, включаючи потенціал Кримського ханства, могла на той час без особливих зусиль допомогти Україні стати самостійною державою.

Проте Росія жодним чином не хотіла втрачати Україну й таки досягла своєї мети. Оскільки бажаного П. Орликом турецько-російського договору станом на кінець зими 1712 року ще не було підписано, то царська ди-

пломатія використала на переговорах з турецькими партнерами неодноразово перевірений метод – величезні гроші, які Москва видала на підкуп великого візира, муфтія та інших впливових турецьких осіб, котрі брали участь у переговорах. Збереження влади над Україною коштувало цареві Петру I сто тисяч червінців [136]. Але про це ні П. Орлик, будучи в Бендерах, ні члени української делегації у Стамбулі на той момент ще не знали.

Тому виданий 5 березня 1712 року в Стамбулі документ, природно, очікувався українською елітою на чолі з гетьманом як доказ їхнього права бути господарем у своїй країні, як найвища їхня мета, що на той час, здавалась, була близькою до реалізації.

Але цей «Привілей турецького імператора, що надавав гетьманові запорожців Пилипові Орликові володіння Україною з цього боку Дніпра» [7], внаслідок зазначеного вище традиційного підходу царської дипломатії у складних для російських інтересів обставинах, за своїм змістом та політичною спрямованістю був далеким від підготовленого П. Орликом проекту згаданого гарантійного листа для турецького султана. Тобто представники Петра I в Стамбулі вкотре зробили свій негативний внесок, який достатньо швидко звів нанівець усі конструктивні заходи української делегації, коли, за умовами розгромного для Росії Прутського миру 1711 року, визволення України могло б стати реальністю.

Поява такого невідгідного для інтересів України документа стала можливою, з одного боку, через тотальну підкупність тодішніх високих представників турецької влади, а з іншого – через те, що український лідер не міг би собі дозволити, насамперед, в силу своєї шляхетності, зрештою, і через відсутність на той час відповідних фінансових ресурсів, вчинити аналогічно до царських учасників переговорів у Стамбулі взимку 1712 року.

Підтвердженням принципової невідгідності для українських інтересів «Привілею...» був той факт, що і в його назві, і в тексті зазначалось, що турецький султан та кримський хан бажали «...знову доручити Україну з цього боку Дніпра [тобто, лише Правобережну Україну. – *Т. Р.*] нинішньому Гетьманові Пилипові Орликові, щоб там, як раніше, козаки жили з покоління в покоління» [138]. Більше того, в турецькому гарантійному листі чітко зазначалось, що «...Київ, розміщений на цьому боці Дніпра, та прилеглі землі й міста мають бути поза його юрисдикцією».

Також було зафіксовано, що Лівобережна Україна залишалась у «володінні» Петра I.

Водночас, українські козаки повинні були «надавати військову допомогу... імперії в її боротьбі проти будь-якого ворога». А головне – «що вони вічно залишаться під... заступництвом» Порти.

У цьому контексті слід уточнити, що наданий турецьким султаном «Привілей...» автоматично набував чинності і для кримського хана, що,

фактично, означало встановлення подвійної влади над гетьманом та українськими козаками.

Позиція Порти була неочікуваною. Будучи звиклим із власною традиційною підкупністю, Стамбул спробував діяти аналогічними методами і стосовно українського гетьмана: разом із офіційним «Привілеєм...» турецький посланник привіз П. Орлику до Бендер вісім гаманців, повних золота, та це не врятувало ситуацію: шляхетний гетьман був непідкупним.

Але ситуація стала тяжким ударом для П. Орлика та його прибічників. Щоб виправити стан речей, 10 березня 1712 року гетьман листом звернувся до турецького візира з проханням, аби той сприяв звільненню Петром І всієї України, насамперед, Києва.

Проте Стамбул не відреагував на звернення гетьмана.

Більш того, 5 квітня 1712 року Порта підписала не вигідний для П. Орлика договір з Московією. Султан гарантував цареві володіння Лівобережною Україною і Києвом з його околицями. У новому протестному листі до турецького візира гетьман писав: «Від Правобережної України московіт давно вже відмовився, прирікши її залишатися пустелею, і якщо нам тепер віддають лише цю пустелю, а Лівобережну, заселену, залишають під московським пануванням, то що ж це тоді за визволення? Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорізьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького зі зброєю військ Його Величності шведського короля і разом з Його Величністю пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і перед усім Лівобережну, як більш залюднену. Що могло цього гетьмана, уже старого, бездітного, багатого, любов'ю й милостями й довірою московською шанованого, — що могло спонукати його всім цим пожертвувати, як не бажання здобути волю вітчизні своїй? Він знехтував всім, що було йому найдорожчого на світі, знехтував і самим життям, аби піднести свою вітчизну і визволити її з-під московського ярма» [139].

Водночас, влада П. Орлика над Правобережною Україною, декларована султанським «Привілеєм...», по суті була ефемерною, оскільки Польща не поступалася своїми володіннями. Все це примусило гетьмана кардинально змінити тактику боротьби за звільнення України та шукати інших впливових союзників не лише з військової, але й з політичної точки зору. Такими, у баченні П. Орлика, мали б стати західноєвропейські держави, які переслідували власні інтереси у Причорноморському регіоні, де Україні належала важлива геополітична роль.

❖ ————— ❖

**Г) Політична переорієнтація П. Орлика
на європейські держави. «Маніфест
до європейських урядів» і «Вивід
прав України» 1712 року як прояв
дипломатичної майстерності гетьмана.
Початок європеїзації українського питання**

Як масштабний державний діяч, вмілий політик і досвідчений дипломат, П. Орлик усвідомлював, що Україна могла розраховувати на міжнародну допомогу лише в тому випадку, якщо українська справа буде добре популяризована в Європі та європейські політичні круги будуть нею зацікавлені. Тому, з урахуванням зазначених вище обставин, П. Орлик звернувся з «Маніфестом до європейських урядів», щоб пояснити їм сутність української проблеми. Цей документ написаний гетьманом французькою та латинською мовами в квітні 1712 року, відразу після підписання турецько-російського договору. Він був розісланий усім керівникам впливових західноєвропейських держав, які з інтересом сприйняли унікальний сигнал про недостатньо відому їм тоді ще Україну.

Гетьман вважав за необхідне пояснити європейським лідерам головну причину, яка призвела у 1711 – на початку 1712 років до його орієнтації на союз з Туреччиною. Це – прагнення домогтися звільнення України. Тому «Маніфест» починався словами: «Вважаємо ми потрібним поінформувати королів, володарів, республіки й інші християнські держави про мотиви, котрі привели нас в турецьку державу й підняти сьогодні зброю проти московського царя» [140]. У супровідному листі до короля Англії П. Орлик писав, що договір зі султаном «спричинить до європейської рівноваги, ослабить могутність Московської держави». А у самому тексті «Маніфесту» гетьман уточнював щодо союзу України з Туреччиною: «Ні амбіції, ні навіть щирість, котру маємо до нашої дорогої Батьківщини, не могли присилувати нас зробити щось противне тому, що ми не можемо робити, як християнська нація. Султан склав з нами урочистий трактат союзу, трактат настільки почесний і корисний для християнської нації, що міністри Порти заявили, що не знайшли в своїй історії й їх реєстрах нічого подібного».

У своєму зверненні до європейських лідерів П. Орлик, із характерним для нього вмінням робити історичні ракурси, спочатку представив загальну картину відносин України і Росії, починаючи від Б. Хмельницького до І. Мазепи. «Усім відомо, що безсмертної пам'яті найясніший гетьман Богдан Хмельницький власною волею, не буди ніким до того примушений, прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи

урочисту угоду, московський цар Олексій Михайлович клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ. Усім відомо, що по смерті блаженної пам'яті найславнішого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, вдавшись до найрізноманітніших способів, порушила закони та вольності козацької нації, підтверджені самим московським царем: він хотів обернути у рабство вільний народ руський. Усім відомо, що Петро, цар московський, прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію, і порушити наші закони та вольності, і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке. Тоді блаженної пам'яті найясніший гетьман Іван Мазепа, із наміром оборонити права своєї Вітчизни та зберегти Військо Запорозьке, увійшов під протекцію найяснішого короля шведського. Він у цьому наслідував приклад свого попередника, блаженної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, який уклав із найяснішим королем шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма, що від нього терпів тоді народ руський» [141].

Констатуючи, що він як гетьман продовжує розпочату І. Мазепою боротьбу за звільнення України, П. Орлик підкреслював природне «...право [українського народу. – *Т. Р.*] визволятись від пригнічення» [142].

Він також інформував європейських правителів про значення та умови визнання шведського короля як протектора української справи. У цьому зв'язку П. Орлик писав, що король Швеції «...запевнив нас, що не має бажання завоювати й приєднати до своєї держави Україну, але лише обнови цю державу в старій її конституції, щоб покласти бар'єр між Оттоманською державою і володіннями московського царя, сусідство з якими є приводом для великих і кривавих війн між Туреччиною і Московією».

Квінтесенцією «Маніфесту» стало обґрунтування гетьманом права українського народу на боротьбу за визволення та створення самостійної держави. У цьому контексті П. Орлик, зокрема, писав: «Ми не можемо дивитись холоднокровно на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав у так багатьох випадках, ми однак не будемо діяти з почуття помсти, але ми керуємося виключно мотивом справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету... Який би успіх не мала наша акція, який би не був здобуток зброї, яку ми підняли справедливо, ми матимемо утіху, що працювали навіть з небезпекою нашому життю для слави й величності нашої батьківщини», «козацької нації, що... прагне лише того, щоб добитись своєї волі».

Не можна не підкреслити влучність, з якою П. Орлик за допомогою «Маніфесту» вмонтував українську справу в загальноєвропейський контекст міжнародних відносин того часу. Він писав, що лише «...коли козацька нація буде оновлена в своїх правах», буде можливим досягнення

миру на континенті. Ці слова чітко відповідали суті започаткованої гетьманом активної політичної та дипломатичної діяльності на європейському просторі. «Маніфест», безперечно, сприяв закріпленню в європейській дипломатичній думці ролі України в складній архітектурі відносин між головними гравцями на політичному та військовому полі Європи другої декади XVIII століття. Він вкотре нагадував старому континенту про існування «козацької нації» та її особливу роль для європейських народів. У цьому плані «Маніфест» чітко відображає геополітичну ідею головного представника мазепинської еміграції, а саме – бачення України як держави, що своїм існуванням мала забезпечити зв'язок між східною та західною цивілізаціями, захищати західноєвропейський простір від подвійної загрози зі сходу. Насамперед, від ісламської експансії. Невипадково П. Орлик запевнив усіх європейських християн у тому, що ні амбітність, ні щирість, яку він мав до Батьківщини, не могли його примусити поступитися цінностями християнства. А, по-друге, він, як ніхто інший, маючи багатий досвід дипломатичного, політичного спілкування та військового протистояння з царською Росією, усвідомлював роль України у приборканні просування стратегічних інтересів Петра I щодо Чорного моря, протоків Босфор і Дарданелли і до Середземного моря та Балкан в цілому.

Маніфестом П. Орлик підкреслював, що всьому світові мали би стати відомими правота намірів і справедливість мотивів боротьби українського народу за визволення і що це святе змагання заслуговує міжнародної підтримки. «Ми не відмовимося від посередництва безсторонніх держав для урегулювання кордонів й інших труднощів, які можуть трапитися», – підводячи підсумки та вбачаючи перспективи, писав у «Маніфесті» П. Орлик.

Іншим важливим документом державницького характеру, розробленим П. Орликом у 1712 році в Бендерах, був політичний трактат «Причини виходу України з-під московського протекторату». Його назва розкриває суть документа. Гетьман навів три головні причини прагнення України відновити незалежність, але в цілому цей трактат заслуговує на додаткову увагу дослідників.

Третім цінним документом, який повною мірою відображав політичну думку гетьмана, був «Вивід прав України», або відома «Дедукція» 1712 року. Цей документ П. Орлик підготував до міжнародної конференції, що відбулась того ж року в голландському місті Утрехт та завершилась у 1713 році підписанням Утрехтського мирного договору, що поклав кінець війні в Європі за іспанську спадщину. Він написаний французькою мовою самим гетьманом і був виявлений українським істориком І. Борщаком в архіві замку Дектевіль в 20-х роках минулого століття. Основна мета «Дедукції» – показати існування в Європі суверенної, вільної, єдиної та соборної

України. Звертаючись до прикладів з європейської історії, гетьман послідовно обґрунтовував право українців на власну державу. Зокрема, він тоді писав, що впродовж XVII-го століття «... можна було бачити, як у цілім цісарстві Італії, Лютрінгії, Померанії, Швеції і в багатьох інших місцях визнали мирові трактати повну суверенність князівств, на які держави виставляли свої права з різних титулів, а часом просто по причині завоювання. Україна знаходиться майже в такому самому становищі...». Крім цього, П. Орлик у короткій формі представив історію взаємовідносин України з царською Росією. Гетьман також доводив, що козаки, як і кожен народ, «мають право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матимуть на це слушний час». На його думку, цей час настав у 1708 році, коли гетьман І. Мазепа з допомогою шведського короля знову повернув Україні те, що їй належало. Далі були наведені основні статті двостороннього міжнародного договору 1708 року Мазепа і Карла XII, які підкреслювали міждержавний характер документа, а не особисті амбіції, як дехто стверджував, І. Мазепа. Шість статей договору збереглися лише в «Дедукції» П. Орлика, бо шведський міністр Піпер спалив під Полтавою дипломатичні документи. На думку П. Орлика, договір 1708 року забезпечував суверенність України, гарантовану військовою силою Швеції. Автор «Дедукції» сподівався, що європейські держави допоможуть йому відвоювати незалежність Батьківщини. Як досвідчений дипломат, П. Орлик окреслив аргументи особливої зацікавленості Європи у відновленні прав України. Він звертався до міжнародного права, яке «вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам», виходячи з обов'язків християнства, справедливості й гуманізму. «Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали і проголосили стани України... Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених лише тому, що повірили в союз». В протилежному випадку, український народ був би змушений піддатися під турецьке панування. Він також писав, що відродження незалежної Української держави сприятиме захисту європейської свободи від загрози зі сходу. П. Орлик закликав європейських правителів допомогти Україні здобути незалежність.

Таким чином, «Дедукція» П. Орлика – це не лише важливий документ, який сигналізував європейським державам про важливість української справи, але й визначна пам'ятка української політичної та правової думки. «Дедукція» П. Орлика є третім значним документом після Конституції 1710 та «Маніфесту» 1712 року, завдяки яким ім'я гетьмана вписане в історію європейської суспільно-політичної думки початку XVIII-го

століття. Політичні ідеали Пилипа Орлика ґрунтувалися на принципах християнства, справедливості та гуманізму, мали прогресивний характер, відповідали принципам розвитку європейської цивілізації.

На жаль, ці звернення українського гетьмана не до кінця були почуті в європейських столицях. Незважаючи на усі зусилля, П. Орлику так і не вдалося створити коаліцію європейських держав для визволення України. По-перше, царські дипломати зробили усе, щоб дискредитувати П. Орлика. Наприклад, коли П. Орлик представляв українську справу правителям Європи, Петро I всіляко намагався знівельовати його авторитет в Україні та за її межами. Зокрема, 8 квітня 1712 року, тобто відразу після виходу «Маніфесту до європейських урядів» П. Орлика, царем було видано альтернативний Маніфест про гетьмана «боговідступника і зрадника» та його викляття. По-друге, європейські держави клопоталися переважно про власні інтереси і не завжди зважали на прохання П. Орлика.

Але зазначені вище документи поклали початок процесу європеїзації українського питання, яке тривалий час фігурувало одним з головних в канцеляріях найвпливовіших держав Європи. Енергійна, вперта та невтомна праця П. Орлика не могла залишитися безрезультатною. Насамперед, вона започаткувала процес налагодження стабільних зв'язків України з Європою, що пережив тривалий шлях безсумнівних успіхів, залишаючись актуальним і для сьогоденної Незалежної України.

Д) Політичні, дипломатичні та військові зусилля П. Орлика, спрямовані на звільнення України. Завершення Бендерського періоду державницької діяльності першого українського гетьмана в еміграції

Після особистої зневіри в неможливості отримання невідкладної підтримки для реалізації шляхетної української справи з боку європейських держав, П. Орлик знову повернувся до ідеї використання потенціалу регіонального чинника задля досягнення його заповітної мрії – завоювання незалежності України. За таких обставин П. Орлик у другій половині 1713 року занурився в активну міжнародну політично-дипломатичну діяльність з метою створення та консолідації нової, вигідної для державних інтересів України міжнародної ситуації. У цьому контексті він вирішив максимально задіяти, насамперед, власні сильні, відпрацьовані з часом політичні та дипломатичні можливості.

Щоправда, незабаром під впливом реальних складних обставин, які склались на той час у регіоні Північного Причорномор'я, гетьман був змушений дати згоду на партнерство у повторних військових операціях за участі кримських татар на території Правобережної України, не будучи до цього готовим, у першу чергу, з людської та матеріально-технічної точок зору. Достатньо зазначити, що у розпорядженні гетьмана перебували не більше п'яти тисяч вояків. Крім цього, давався знати прямий наслідок вимушеної для нього ситуації, коли, як зазначалось вище, він 5 квітня 1710 року дав згоду стати гетьманом без належної фінансової бази, необхідної для розгортання повноцінної державницької діяльності, в тому числі й у військовій сфері.

Отже, навесні та влітку 1712 року П. Орлик спрямовує свою увагу на можливість використання потенціалу польського політичного та військового чинника. Це не суперечило й інтересам Карла XII, з яким гетьману, через власну надмірну орієнтацію на Стамбул, навесні того ж року вдалося дещо охолодити відносини. Зокрема, оприлюднення інформації про те, що за допомогою турків П. Орлик прагнув заволодіти Правобережною Україною, викликало незадоволення як у поляків, так і у шведів. Приводом для цього став універсал від 15 травня 1712 року вірного союзника Порти – кримського хана, в якому населення України повідомлялося про те, що П. Орлик є гетьманом Правобережжя під протекторатом Туреччини.

За таких обставин, відчуваючи дистанційне ставлення з боку попередньо стабільних союзників, гетьман вирішив розвіяти підозри короля та заспокоїти поляків. Так, під час чергової наради у Карла XII, що відбулась 13 червня 1712 року в Бендерах, П. Орлик погодився офіційно інформувати Стамбул про те, що не вступить на Правобережну Україну доти, поки турецька сторона не врегулює це питання з Польщею [144]. Високий авторитет українського гетьмана спрацював і цього разу: Порта відправила до Польщі дипломатичну місію, яка мала би з'ясувати позицію польської сторони щодо українського питання. Але реальні обставини, у тому числі не завжди зрозумілі нинішньому читачеві чинники логістичного характеру, випередили турецько-татарських дипломатів. Ще до їх прибуття польський агент з Бендер поінформував уряд польського короля Августа II про таке: «Нашу [Правобережну] Україну, яка простягається від Дніпра до Случі та від Тетерева до Березини, цареві міністри віддали під протекцію Порти...» [145].

Але, з іншого боку, за П. Орликом, згідно з фірманом турецького султана від 5 березня 1712 року, зберігалися і відповідні зобов'язання перед Османською імперією. На їх підставі 18 червня 1712 року кримський хан вимагав від гетьмана негайно вирушити на Правобережну Україну. Це означало б остаточно порвати з Карлом XII, вступити у військовий кон-

флікт з Польщею та Запоріжжям, що в корені не відповідало національним інтересам гетьмана.

Ситуація ускладнювалась тим, що шведська дипломатія чинила тиск на П. Орлика, протидіяла його окремому союзу з Портою, внаслідок чого гетьман був змушений відмовити хану. Суттєвою обставиною було й погіршення ситуації гетьманського війська: з п'яти тисяч козаків, які воювали проти царських військ на кордонах Польщі та України влітку 1712 року, біля 400 потрапили в полон і були піддані жорстоким тортурам. Інші – в деморалізованому стані повернулися до Бендер. У цій ситуації П. Орлик зробив спробу таємно порозумітися, що для нього було ситуативним явищем, з офіційною Польщею – королем Августом II. У другій половині 1712 року П. Орлик розпочинає таємні зносини з Августом II, входить у стосунки з такими впливовими на той час польськими державними діячами, як Ржевуський та Конєцпольський.

Український гетьман в еміграції вирішив використати новий алгоритм співвідношення військово-політичних сил в регіоні у власних інтересах: він поспішив убезпечити себе від небажаного турецько-кримського протекторату. В цьому контексті він представив Карлу XII черговий меморандум, в якому стверджував те, що шляхетну справу учасників звільнення України може вирішити лише весь український народ, бо давно на той час розповсюджувалася агітація в Україні, нібито П. Орлик з турками хотіли би принести чужоземне рабство, мечеті й знищити українських християн. У меморандумі також зазначалось, що Порта може допомогти визволити Україну від царя. І лише після цього гетьман мав би прибути в Україну і разом з усім суспільством виробити програму подальших дій, зокрема імплементувати Конституцію 1710 року. Про можливий прихід П. Орлика до України у 1712 році писав і призначений за чотири роки до того Петром I гетьман Лівобережної України І. Скоропадський у своєму черговому листі до російського графа та державного канцлера Г. Головкина [146].

Таким чином, П. Орлик вміло використав нову, сформовану на той час геостратегічну ситуацію в регіоні та вдало вмонтував себе у центрі подій, намагаючись нав'язувати головним військово-політичним гравцям навколо інтересів України власну модель розвитку подій на європейському континенті того часу.

Тим часом, незалежно від геостратегічних інтересів П. Орлика, дипломатичний та військовий потенціал країн регіону інтенсивно працював на підготовку чергової турецько-російської війни. Як результат – 19 листопада 1712 року турецький султан прийняв рішення її розпочати.

У зв'язку цим надія українських емігрантів на чолі з П. Орликом щодо звільнення України за допомогою турків знов отримала реальну перспективу.

Але її реалізації заважала гостра політична боротьба в Стамбулі: на початку 2013 року до влади в Османській імперії прийшла військово-політична сила, що виступала за видворення докучливого Карла XII з його декількастами драбантами за межі Туреччини. Проте питання щодо організації цього ускладнювалось тим, що можливий шлях еміграції на північ, через Польщу до Швеції, і надалі, як і в 1709 році, залишався повністю контрольованим царськими військами, які вже декілька років були розквартировані у Прикарпатті. Не допомогла навіть готовність турецького султана виділити 50-тисячний ескорт для супроводу емігрантів через польську територію додому. Тому єдиним шляхом для виведення з Бендер Карла XII та його оточення, у тому числі декілька десятків дипломатів зарубіжних країн, залишався південний напрям, Балкани.

Згідно з Андріанопольським мирним договором від 13 червня 1710 року Туреччина була зобов'язана позбавити притулку Карла XII та українських емігрантів. У січні турецька влада попередила Карла XII про необхідність добровільно покинути Бендери. Проте король відверто зволікав з виїздом, чим спровокував згаданий вище кабалік. Першого лютого 1713 року відбувся навіть бій турецьких яничар із драбантами шведського короля. Турецькі війська прийшли виганяти Карла XII, а він лише з 300-ма вояками почав нерівну битву проти 20-ти тисяч ординських татар і 6-тисячного турецького загону. У лавах захисників короля бився й П. Орлик. Він завжди був занадто відданий своїм покровителям: свого часу легко міг покинути І. Мазепу після Полтавської поразки, проте не зробив цього. Коли під час зазначеного заколоту у Новому Стокгольмі під Бендерами кримський хан Девлет-Гірей, напавши на Карла XII, погрожував особисто П. Орлику смертю, якщо той не зречеться шведського короля, гетьман і цього разу не поступився. Це є найкращим свідченням того, що П. Орлик був принциповою, надійною та рішучою людиною. Та це ледве не коштувало йому власного життя та життя старшого сина. Татари прив'язали Григора до коня і мало статися непоправне, якби за Орликів не заступилися син хана Калга-султан і польський сенатор Сапега. Карла XII було поранено, його насильно вислали з Бендер до міста Доматиці під Адріанополем (Фракія), де він перебував як напівполонений до жовтня 1714 року.

Ситуація, що склалася, не могла не позначитися негативно і на становищі українських емігрантів. Значно погіршився їхній матеріальний стан. Душили місцеві турецькі, вірменські та єврейські кредитори. П. Орлика притягли до суду і з великими зусиллями він домігся лише короткої відстрочки сплати боргів.

За таких обставин у другій половині лютого 1713 року козаки П. Орлика спробували ще раз захопити Правобережжя. Влітку 1713 року біль-

ша частина козацького війська на чолі з прилуцьким полковником Д. Горленком вийшла на Правобережну Україну, де козаки перебували до кінця 1714 року. У вересні 1713 року військо гетьмана вирушило на Брацлавщину. Було взято Немирів, Брацлав. Запорозьці заволоділи Каневом. Планувався похід на Білу Церкву, але перешкодили поляки, з якими виник військовий конфлікт.

При формальному праві турків вигнати і П. Орлика, він на певний час залишився в Бендерах, куди наприкінці літа 1713 року також прибув інший політичний емігрант – польський король С. Лещинський, з яким Стамбул готував нову військову акцію. Гетьман не підтримував цієї затії, а, навпаки, вів переговори з представниками Августа II про автономію України в складі Польщі.

Пізніше гетьман виїхав до Хотина і до Чернівців, де також наполегливо шукав порозуміння з Польщею. Він лише прагнув, щоб козаки, які осіли на рідних землях, дістали юридичне визнання з боку польського уряду. Більше того, він давав змогу полякам використати прагнення правобережних козаків об'єднатися з Лівобережжям, тобто допускав з'єднання обох частин України навіть під егідою Речі Посполитої.

Але Польща вже уникала конфліктів із Москвою, а Туреччина – з Польщею. Отже, 22 квітня 1714 року незмінний посол польського короля Августа II уклав у Стамбулі з турецьким урядом договір, за яким Правобережна Україна залишалася за Польщею. Проте козаки-емігранти вперто трималися рідної землі, не бажали поступатися нею Польщі. Їх підтримувала Січ. Ще в лютому 1714 року відбулися тяжкі бої між хоругвами польської коронної армії та запорозькими козаками, які зазнали поразки. Проте влітку цього ж року повстання козаків відновилося, й лише наказ великого візира кримському ханові про заборону козакам під загрозою смертної кари сперечатися з поляками за Правобережну Україну поклав край масовому перебуванню там козаків. Таким чином, військова акція за визволення Правобережжя зазнала повної поразки, а П. Орлик та його нечисленні однодумці змушені були виїхати з Бендер слідом за своїм незмінним протектором – шведським королем.

Отже, остаточно підводилася риска під бендерським періодом життя та діяльності П. Орлика. У червні 1714 року він перебрався в Доматицю, де навколо Карла XII знову зібралася значна частина європейської дипломатії. Користуючись цим, гетьман впродовж літа – початку осені 1714 року неодноразово намагався порушити питання про надання йому допомоги з метою відвоювання незалежності України, але ці спроби виявилися практично безрезультатними.

Разом із П. Орликом Бендери покинули небіж І. Мазепа А. Войнаровський, брати Григорій, Іван і Панас Герцики, Ф. Нахимовський, Ф. Мирович,

К. Довгополий, Ф. Третьак, священник Порфеній. Із гетьманом їхала численна родина: дружина Ганна, сини Григій, Михайло та Яків, дочки Настя, Варвара й Марта. Марта і Яків народилися в Бендерах, тобто це місто стало їхньою Батьківщиною. Ситуація була настільки складною, що свій виїзд з Бендер гетьман, чекаючи обіцяної потіхи від шведського короля, порівнював з масовим виходом євреїв з Єгипту дві з половиною тисячі років тому.

ІV. Переїзд П. Орлика та його оточення восени 1714 року до Швеції через усю територією Валахії та Трансільванії з півдня на північ. Зустрічі у Бухаресті зі співвітчизниками з України

1 жовтня 1714 року Карл XII несподівано залишив Туреччину й лише з невеликою особистою охороною стрімко вирушив до Швеції. Перед виїздом з грецької Демотики він видав П. Орлику диплом, в якому зокрема зазначалося: «Слідуючи по слідах наших славних попередників королів Швеції, бажаємо постійного спасіння і вільності славної руської нації... і цим публічним дипломом ми декларуємо, що не покладемо зброї й не укладемо миру, поки гетьман і запорозька армія не звільняться від московського ярма і не відновляться в старих вільностях і поки свобода їх території не буде певно гарантована майбутнім мирним трактатом» [147].

Карл XII з шаленою швидкістю подолав відстань від Демотики до міста, відомого на сьогодні під назвою Русе (Болгарія), і далі – на м. Джурджу/Джорджіо (Румунія) і до півночі Трансільванії.

Поспішність короля пояснювалася тим, що турецький султан, відправляючи докучливого Карла XII поза межі Османської імперії, розпорядився не давати йому можливість вступати у контакти з місцевою владою та не затримувати його ні південніше, ні північніше Дунаю.

Зовсім іншим було ставлення турецьких властей до П. Орлика, його близьких та оточення. У Демотиці їм була надана можливість спокійно зібратися у дальню дорогу. Разом з гетьманом та його численною сім'єю слідом за Карлом XII виїхала частина старшини – К. Довгополий, Ф. Третьак, Ф. Мирович, Ф. Нахимовський, Григорій, Іван та Панас Герцики.

У гарному та багатому на врожай вересні 1714 року вони перетнули всю територію нинішньої Болгарії до Дунаю, де була єдина надійна переправа до валаського міста Джорджіо (на сьогодні прикордонне румунське місто Джорджу). В очікуванні переправи допитливий П. Орлик дізнався про те, що до історії цього населеного пункту, як і до минулого міста Галац, де похований І. Мазепа, причетні генуезці, які у середньовіччі заснували там переправу та організували жваву торгівлю Дунаєм. За однією з версій, назва міста походить від імені покровителя Генуї Сан Джорджія. У 1394 році місто було захоплено турками, які влаштували постійно діючу переправу, якою цього разу скористався і П. Орлик та його оточення.

На відміну від Карла XII, українського гетьмана обставини не примушували швидко перетинати територію Валахії. Тому, проїхавши 70 км у північно-східному напрямку, він на досить тривалий час зупинився в Бухаресті. Про столицю Валахії П. Орлик багато знав ще з часів ведення ним як генеральним писарем зазначеної раніше кореспонденції між гетьманом І. Мазепою та господарем К. Бринковяну.

Бухарест відкрився перед українськими емігрантами чисельними православними церквами (*фото 22*), прекрасним господарським палацом (*фото 23*), багатими боярськими домами (*фото 24*) та дуже гостинними мешканцями. Приїжджі побачили Бухарест набагато кращим, ніж у 1636 році про столицю Валахії писав один з польських мандрівників: «Бухарест... є гарно побудованим», маючи «майже усі будівлі покритими дранкою» [148]. Кращим, насамперед, тому, що 26 років успішного правління К. Бринковяну виявилися одним із небагатьох періодів політичної стабільності та економічного процвітання Валахії, що позитивно відобразилось на соціально-економічному житті князівства, добробуті його населення, розквіті освіти, культури та церковного життя. Наприклад, вміле поєднання східного та західного стилів в архітектурі спричинило появу на початку XVIII-го століття у Валахії нової течії в містобудівництві, відомої і сьогодні під назвою «бринковянський стиль». Належні до нього архітектурні комплекси і сьогодні прикрашають старовинну частину столиці Румунії (*фото 25*).

Проте при всьому палкому бажанні П. Орлика познайомитися з відомим йому шляхетним господарем Валахії К. Бринковяну, зробити це не вдалося, оскільки останній, разом зі своїми чотирма синами, 15 серпня 1714 року був страчений турками у Стамбулі. Українському гетьманові не залишалось нічого іншого, лише милуватися архітектурними творіннями мудрого таласького господаря та дізнатись від його родичів про те, що між його власною долею та життям К. Бринковяну є чимало спільного: обидва залишились без батьків в одnorічному віці; з часом, незалежно один від іншого, отримали ґрунтовну освіту та вивчили багато мов, зокрема латинь, давньогрецьку та старослов'янську; в обох було багато дітей; обидва у дорослому віці на багато років стали лідерами своїх народів. Єдине, чого не міг тоді знати П. Орлик, було те, що він, як і К. Бринковяну, завершить свій життєвий шлях за вимушених обставин далеко від рідної землі.

Відтак по приїзді до Бухареста П. Орлик був прийнятий господарем Валахії Штефаном Кантакузином (1714–1715 рр.), який зустрів гетьмана у своєму господарському палаці з усіма почестями та ввів його в курс справ з актуальних на той час питань щодо політичних, дипломатичних та військових новин у Валахії, в Османській імперії та Європі в цілому.

Зі свого боку П. Орлик детально розповів господареві Валахії Ш. Кантакузину про власне життя, успіхи, негаразди і плани на майбутнє. Домовились залишатися в Бухаресті скільки часу, скільки вважатиме за потрібне сам гетьман, що в корені міняло статус П. Орлика, на відміну від мандата, наданого турецьким султаном Карлу XII. Господар благодушно розпорядився облаштувати сім'ю П. Орлика та оточуючий його двір у найкращих місцях – при самому дворі та в палацах найбагатших валаських бояр. Після виснажливого переїзду у вересневій спекоті через майже весь Балканський півострів тимчасова зупинка в Бухаресті у жовтні 1714 року здавалась українським емігрантам справжнім раєм.

Несподіваним для українського гетьмана було те, що від господаря він дізнався про неординарний шлях через всю територію нинішньої Румунії – від півдня до півночі, надалі через Угорщину – до Швеції, пройдений королем Карлом XII. Перетинаючи згадану, єдину надійну на той час та перевірену віками, переправу через Дунай між Русе та Джурджу, Карл XII, нарешті, через багато років страждань в еміграції попрямував до власної батьківщини – Швеції.

На відміну від П. Орлика, король не був прийнятий валаським господарем Ш. Кантакузином, який суворо виконував зазначене вище розпорядження турецького султана. Тому молодий ще на той час шведський король поквапився покинути межі невідомого йому з мовної, релігійної та національної точки зору Придунайського князівства Валахії. Карл XII не став дбати навіть про рештки власної колишньої великої армії, останні представники якої покинули Бендери, напряду вирушили до Валахії та з великою надією чекали на нього у м. Плоєшть, що на 50 км північніше Бухареста. Після відмови від турецького військового ескорту та короткої зустрічі з іншими своїми вояками у місті Тирговиште – колишній столиці Валахії, король фактично інкогніто, верхи, без супроводу, перетнув за тридцять діб та чотири з половиною години територію Центральної та майже всієї Північної Європи до шведської фортеці в Штральзунді.

Ш. Кантакузин також розповів П. Орлику про те, що частина солдат та офіцерів Карла XII восени 1714 року ще залишались на території Валахії, зокрема в боярських маєтках на півночі князівства. Забігаючи наперед, повідомимо про існування низки документів, нещодавно опублікованих румунськими істориками, якими простежується факт проживання аж до початку XX-го століття на території нинішніх румунських повітів Димбовиця, Плоєшть та Пітешть людей-носіїв шведських імен [149]. Пояснюється це тим фактом, що більшість з них одружилися на місцевих дівчатах, де-хто з них навіть обрав собі дружин з середовища валаської еліти, стаючи з часом спадкоємцем боярських маєтків, латифундій, рухомого та нерухомого майна тощо. Один із таких нащадків шведів, який по бабусиній лінії

мав і французьке коріння, у 1812 році добровільно приєднався до походу Наполеона на Росію, заохотивши таким чином відомстити за поразку його діда під Полтавою у 1709 році. Але «Полтава», як відомо, повторилася і для Наполеона, і нещасний швед знову відступив, але цього разу до самої Франції, де прожив до кінця днів.

Після такої змістовної розмови з Ш. Кантакузином, допитливий П. Орлик став ближче ознайомлюватися зі столицею Валахії. Цікаво відзначити: перше, що зробив П. Орлик із дружиною та найближчими соратниками на початку їхнього перебування в Бухаресті – це відвідав три кам'яні церкви, побудовані свого часу К. Бринковяну. На щастя, одна з них – церква Святого Георгія Нового – збереглась у центрі столиці Румунії до наших днів і бажаючи мають можливість її відвідати та побачити такою, якою побачив цю святую споруду через 299 років – у жовтні 2013 року – автор та його син Олександр, який зробив фотографію (*фото 26*).

Приємним подарунком долі стало те, що під час чергового богослужіння в церкві Святого Георгія Нового в Бухаресті, П. Орлика, який час від часу спілкувався українською мовою із членами сім'ї та оточенням, почули невідомі йому віруючі, які обережно наблизилися до гетьмана та рідною мовою запропонували йому переговорити після завершення Святої літургії. На велике здивування новоприбульців, ще декілька хвилин тому невідомі відвідувачі церкви виявилися козаками-співітчизниками. У 1709 році, після поразки під Полтавою, вони не зупинилися у Бендерах, як це зробив І. Мазепа, П. Орлик, головна частина козацької старшини та основна маса козаків, не виїхали до дельти Дунаю, як це зробили восени 1709 року перші засновники українських козацьких поселень за Дунаєм, переконавшись у складному становищі козаків у Бендерах, а продовжили власний шлях на захід, діставшись столиці Валахії – м. Бухарест.

Оцінюючи їхній неординарний вчинок, неконтрольований за умов хаосу та злиднів перебування українських та шведських біженців у Бендерах у липні – вересні 1709 року ні І. Мазепою, ні П. Орликом, можна з впевненістю стверджувати, що цій групі козаків та членам їх сімей пощастило найбільше. На відміну від їхніх товаришів, ці біженці відкрили для себе достатньо процвітаючу столицю Валахії: з православними церквами, під час служби в яких, як і на Батьківщині, звучала давньоукраїнська мова, з гостинними мешканцями, ситними базарами, можливістю вільно продати коштовності та цінні речі, привезені з собою з України і навіть з реальними шансами підзаробити, пропонуючи власні працьовиті руки та господарський талант.

Більше того, П. Орлик дізнався про те, що компактне угруповання козаків з членами сімей благополучно проживає на той час всього у ста метрах на захід від церкви Святого Георгія Нового, там само в Бухаресті,

але на території шпиталю і прилеглої церкви Кольця (*фото 27, 28*). Тоді ж він дізнався, що назви шпиталю Кольця, який став місцем надійного розквартирування неочікувано прибулих восени 1709 року до Бухареста українських козаків та декількох десятків уцілілих шведів-біженців, а також прекрасної тоді й на сьогодні церкви, зовсім не пов'язані з тим, що вони були і залишаються розташованими на головному перехресті в фешенебельному центрі столиці Румунії, тобто «ла кольцо», що перекладається з румунської «на кутку» [150]. Справжня ж назва «Кольця» походить від імені засновника цього шляхетного архітектурного комплексу та кварталу в центрі Бухареста – Кольця Дойческу. Саме він у 1699 році, тобто всього за 15 років до прибуття П. Орлика до Бухареста, заснував у центрі столиці Валахії Трьохсвятительську церкву, а пізніше поблизу неї – шпиталь та школу. Така розвинута для того часу інфраструктура і послужила для К. Бринковяну підставою прийняти рішення щодо розміщення там неочікувано прибулих у 1709 році українців та шведів. У цьому контексті в сучасних електронних румунських джерелах можна знайти таке твердження: «У цей період Святий Константин Бринковяну розмістив в Бухаресті певну чисельність шведських [та українських. – Т. Р.] солдат, за допомогою яких розпочав розбудову дзвіниці церкви Кольця в Бухаресті...» [151].

Про це існують конкретні докази археологічного походження. Поруч з нинішньою сучасною церквою Кольця дослідниками виявлено фундамент колишньої дзвіниці, зруйнованою разом із церквою у 1888 році (*фото 29*).

Авторові достеменно відомо, що українським козакам було дозволено побудувати поблизу церкви Кольця власну православну каплицю, де рідною мовою служив український священик. Це може послужити справжнім доказом мудрості та етнічної й релігійної толерантності валаського господаря, який пішов так далеко назустріч національним і духовним потребам українських козаків та членів їх сімей. К. Бринковяну на 300 років випередив пануючу на сьогодні національну толерантність в румунському суспільстві, в тому числі між етнічними українцями та румунами, що можна вважати добрим прикладом для двох дружніх сусідніх православних народів – важливих суб'єктів сучасних європейських процесів.

Але приємні сюрпризи для П. Орлика в Бухаресті на цьому не закінчилися. Серед українських біженців першої хвилі (1709 року), гетьман виявив свого колишнього підлеглого по Військовій канцелярії в Україні – канцеляриста Д. Болбота [Данило Золбот. – Т. Р.]. Зустріч і дводенна бесіда з ним виявилися важливими тому, що П. Орлику аж через п'ять років вдалося дізнатися правду про складну таємну і небезпечну дипломатичну та військову гру, яку І. Мазепа у першій половині 1709 року, тобто до переходу на бік шведського короля, вміло вів у трикутнику «Мазепа –

Карл XII – Петро І». Д. Болбот був безпосередньо задіяний у листуванні І. Мазепи як з Карлом XII, так і з Петром І, а також для виконання окремих усних доручень гетьмана, що на той час з незрозумілих причин відбувалося без участі П. Орлика. Так, 24 лютого 1709 року І. Мазепа послав Д. Болбота разом із майбутнім призначеним царем гетьманом Лівобережної України І. Скоропадським до Петра І з конкретним завданням: нейтралізувати свідчення донощиків проти себе [152]. Д. Болбот та І. Скоропадський виконали завдання гетьмана. Але І. Мазепа, після повернення Д. Болбота з царської ставки у Борозну, оголосив старшині абсолютно протилежну, негативну інформацію про ставлення Петра І до себе, таким чином морально та інформаційно готуючи свій перехід на бік Карла XII.

Правду про конфіденційні зв'язки та дії І. Мазепи його політичний спадкоємець П. Орлик дізнався лише завдяки несподіваній зустрічі з Д. Болботом в Бухаресті. Сам П. Орлик наступним чином висвітлює цей унікальний факт у своєму листі до С. Яворського, надісланому в 1721 році зі Швеції: «Коли покійний король шведський із Турецької землі через Мулянську [Мунтянську, тобто через Валахію. – *Т. Р.*] путь свій у Померанію здійснював, а я, слідуючи за його величністю, заїхав у духовній справі до Бухаресту, – знайшов там канцеляриста Болбота, що готувався у монастир на чернече життя, з яким впродовж двох днів там розмовляючи і про зміну Мазепину, також і про нещастя наше балакаючи, згадали поміж іншими речами й про ту пересторогу» [153]. Йдеться про прийняте у 1708 році І. Мазепою рішення перетлумачити на свій лад та оприлюднити у своїх інтересах привезене Д. Болботом конфіденційне повідомлення про справжнє позитивне ставлення до гетьмана Петра І та його двору, розміщеного на той час у м. Глухів. Згідно з виробленим І. Мазепою варіантом повідомлення, царська охорона, нібито, збиралась заарештувати українського лідера за контакти з Карлом XII. Ось що повідомив з цього приводу П. Орлик у згаданому листі до С. Яворського: «Послав він, Мазепа, із Борзни до двору царської величності у Глухів із листами канцеляриста військового Болбота, а коли той повернувся звідтіля, оголосив нам усім начебто один із міністрів царської величності, а другий – з канцелярії, справжні його приятелі, через того канцеляриста Болбота перестерігали його, Мазепу, щоб він до двору царської величності не їхав, але більше, своєї та цілого народу малоросійського цілості всяку охорону шукав і дбав, щоб кожен, хто що має, у безпечних місцях у землю закопав, оскільки в такому стані ніхто в Україні не надіявся жодної постійності – царська величність щодо гетьмана і всього народу має намір влаштувати якусь ворожу річ. І, начебто, той міністр та хтось із канцелярії через того-таки канцеляриста Болботу зобов'язали його, Мазепу, совістю, щоб про ту пересторогу їхню ніхто не видав. Реляція та Мазепина застрашила нас усіх, він згодом і універса-

лами своїми звелів те саме перед народом оголосити, але сказав неправду від себе, як мені пізніше, в 1714 році, та його хитрість та зваба відкрилась у такий спосіб».

Після тривалої розмови з Болботою в Бухаресті у жовтні 1714 року, П. Орлик з'ясував справжній зміст повідомлення Д. Болбота, привезеного ним від царського оточення з Глухова для І. Мазепи. У своєму листі гетьман в екзилі писав про визнання Д. Болбота так: «Тоді він під совістю зголосив, що Мазепа, посилаючи його до Глухова до царського двору царської величності, сам один на один, наказував йому, щоб всяко намагався там довідатися, як про нього думають і для чого укази засилають, щоб до двору їхав. Там він, Болбота, за Мазепиним указом, про все те провідував, але нічого ні від кого супротивного не чув про нього, про нашого гетьмана. Григорій Федорович Долгорукий істинним серцем через нього ж, Болбота, радив йому, Мазепі, щоб, нічого не остерігаючись, якнайскорше їхав до двору, кладучи й душу, й совість свою на заклад йому в тому, що царська величність ані жодного сумніву в його вірності не має й не слухає нікого, коли хто про нього плутає. Те ж саме й секретар Ореховський говорив перед Болботою про невимовну милість до нього, Мазепи, царської величності, рівної чи ще більшої, аніж до князя Олександра Даниловича, і радив, щоб жителі українські убезпечувались від шведських хитрощів і добро своє в землю заковували чи в інших місцях непрохідних ховали, оскільки шведи всюди в універсалах своїх народи обнадіюють цілим добром та всілякими прибутками, а обнадіяних потім грабують і все забирають. Але це все Мазепа інакше обернув і для зваблення, перш за все нас, словесно говорив, і Болботу те ж казати присягою зобов'язав, а потім для пострашення та збурення народу звелів публікувати все це універсалами».

Таким чином, завжди вірний І. Мазепі генеральний писар у 1709 році не дізнався про повний підтекст небезпечної тристоронньої гри, яку затіяв на той час його гетьман. Коли дізнався правду, будучи в Бухаресті у 1714 році, відчув себе ображеним, оскільки восени 1708 року особисто присягнув І. Мазепі у вірності та залишився таким до останнього дня свого життя.

На наш погляд, той факт, що досвідчений гетьман укотре не ввів у курс своїх таємних справ молодого ще тоді П. Орлика, можна пояснити, принаймні, двома причинами. Першою з них могло бути те, що генерального писаря не було біля І. Мазепи на той момент, коли гетьман вирішив відправити канцеляриста Д. Болбота до російського табору з особливим завданням, а саме – дізнатися про останні настрої Петра І та царського двору щодо українського лідера. Другою – що І. Мазепа не до кінця довіряв нікому з власного оточення, у тому числі і П. Орлику, особливо з такого делікатного питання, як переговори з Карлом XII щодо майбутнього

українсько-шведського політичного та військового союзу, зокрема, поки ситуація залишалась ще невизначеною.

У будь-якому разі, те, що П. Орлик дізнався від Д. Болбота, його не влаштувало, і тому, хоч і через сім років, він вирішив висловити власну думку своєму духовному наставнику С. Яворському у такій формі: «Те все від початку до кінця Мазепиної зміни праведно перед Вашою святинею, як перед самим спокусившим серце та нутро Богом, під тайною сповіді заявляю, а коли неправду ховаю в серці моєму, хай не почує мене Господь.

Розсудиш отож, Ваша святине, з тієї моєї реляції високим своїм розумом, яка моя більша вина від інших і коли я в тому прогрішив, що випадково через підісланий лист Станіслава тайну замислу Мазепиного, перед тим від мене сховану, дослідив і, будучи зобов'язаний ним дотримуватися таємниці, учиняв те, що мені мій володар повелівав, то я тим самим сам один йому, Мазепі, не міг бути оказією до зміни і до відходу на супротивний бік, та й він сам, Мазепа, не дерзнув би з однією моєю головою відійти, коли б інші з генеральної старшини, обозний генеральний Ломиковський, а з полковників – миргородський, прилуцький та лубенський до тієї його акції не приєднались, як найперші й найчільніші у Війську Запорозькому особи, і за собою старшину свою із полками своїми не потягли, і тим його, Мазепу, в недоброму намірі не утвердили.

Знав я про ту тайну, випадково мені відкриту, змушений був: указом і страшною присягою Мазепи, а до того і звабами, взаємно присягти на вірність, не відкрив нікому таємниці, зберігав я неушкоджено вірність, як слуга пану, як іноземець і креатура своєму добродійникові, і повинен те зберігати, оскільки натура мені та сама із предків моїх дала не бути зрадником і кожному над собою володарю вірним бути; дізнав того по мені вічно достойної пам'яті король шведський, за що від нього був я в пошані та любові [у 1721 році, коли П. Орлик надіслав С. Яворському цього листа, Карла XII не було вже три роки. – *Т. Р.*]. Я ж бо, один іноземець, тайну ту відав і один я не міг жодної школи царській величності зробити, бо *unus – nullus*, то чому ж інші українські сини, ревносні Вітчизни своєї діти, царській величності від батьків своїх піддані, таємницю ту самі пізнали, а пізнавши, чому не відкрили, але більше того, її присягою своєю підтвердили і до крові при Мазепі за права і вольності стояти цілуванням Євангелія святого зобов'язалися? Із добром вітаю також, що вони дістали монаршу милість, і не заздрю такого щастя, тільки над нещастям своїм уболіваю, що я один відторгнутий від лиця помазаника Божого, вигнання із моєю родиною відстражую, не маючи міста, де прихилитися. Дбав я про милосердя царської величності через святійшого патріарха Єрусалимського, через блаженної пам'яті господаря і воєводу мултянського Костянтина, через Костянтина та Михайла Кантакузинів, але в тім моїм старанні марні

були мої труди. Тепер-бо, відчайвавшись у людській допомозі, усі надії [кладу. – *Т. Р.*] єдиному прохальцю Бога і людям царю царюючому Христу Господу і до хреста Господнього царської величності падаю...».

Отже, лист П. Орлика до С. Яворського 1721 року відкриває нам ще одну невідому сторінку співпраці впродовж 1715–1720 років між українським гетьманом в екзилі та валаськими лідерами династії Кантакузиних: виявляється, саме через них, знаючи цю шляхетну сім'ю ще з часів свого перебування в Бухаресті восени 1714 року, П. Орлик вів жваву переписку з Єрусалимським Патріархом на предмет можливого отримання, як він сам пише, «милосердя царської величності».

На нашу думку, такий необережний та вкрай небезпечний крок не лише для власної долі, але й для майбутнього членів сім'ї та близького оточення з боку П. Орлика, який після десятирічного періоду відкритого політичного, дипломатичного та навіть військового протистояння Петру I, став просити у того ж російського царя «милосердя», було не що інше, як прояв тимчасової слабкості, породженої злиднями, з якими українська військова та політична еміграція неочікувано зіткнулася під час перебування в Швеції. Тому, може, і добре, що ані Костянтину та Михайлу Кантакузинам, ані тодішньому Єрусалимському Патріарху не вдалося «допомогти» П. Орлику повернутися до все більше контрольованої царськими властями України. Всемогущий Бог і цього разу оборонив глибоко віруючого П. Орлика від вірної страти, а членів сім'ї та близького оточення – від заслання та поступового зникнення.

Але листування між п. Орликом та представниками валаської династії Кантакузиних відбулося пізніше. Восени ж 1714 року український гетьман в екзилі разом з родиною та оточенням продовжував милуватися неповторними пейзажами Бухареста, щодня відвідувати церковні служби та зустрічатися з представниками еліти Валахії того часу.

Проте наближення зими примусило П. Орлика задуматися над подальшою власною долею та майбутнім близьких йому людей. Обмірковуючи різні варіанти, обговоривши їх з членами родини та двором, а головне – підрахувавши наявні грошові резерви, гетьман дійшов висновку про необхідність подальшого слідування до Швеції за Карлом XII, який залишався великим боржником казни гетьманства (100 тисяч талерів). Тому в 20-х числах жовтня 1714 року П. Орлик з сім'єю і двором із двадцяти чотирьох осіб, сердечно попрощавшись з Ш. Кантакузином та його двором, покинув Бухарест. Пам'ятаючи, що в містах Плоєшть та Тирговиште на той час продовжували вимушене розквартирування рештки колишньої могутньої армії Карла XII, гетьман, скоріш за все з міркувань солідарності та характерної для нього людяності, вирішив зустрітися з ними. Проте, крім моральної підтримки, іншої очікуваної шведами допомоги – ані фінансової, ані матеріальної – П. Орлик, на жаль, надати їм не зміг.

23 жовтня 1714 року П. Орлик та його оточення покинули підвасальну Туреччині Валахію, перетнувши останній на півночі тодішньої Османської імперії контрольний пункт у місті Пітешть. А звідти – слідом за шведським королем, який поспішно виїхав у Європу раніше. Шлях пролягав через Угорщину, Відень, Штральзунд, де П. Орлик затримався через облогу фортеці. Зрештою, він із сім'єю та двором на початку 1715 року дісталися до Швеції. Гетьман отримав помешкання в Крістіанстаді і залишився там на довгий час – до 1722 року. П. Орлик зі своїм оточенням, перебуваючи в Швеції, потрапив у складне матеріальне становище, що стало однією з причин покинути цю країну. Проте найголовнішим для нього було патріотичне вмотивування: домагання незалежності України. Саме з таких міркувань П. Орлик задумав повернутися на територію Туреччини, де б він зміг бути ближче до Запорізької Січі та України.

V. Подорож П. Орлика територією Молдови з півночі до півдня у 1722 році. Перетин Добруджі по дорозі до Салоників

Ця частина життя та діяльності українського гетьмана в екзилі є найменш дослідженою. Можливо, через те, що повний і точний текст «Щоденника» П. Орлика («*Diariusz Podrozny*»), в якому відповідному періодові присвячений цілий розділ – «Турецька держава. Молдовська земля» – був підготовлений до друку польським дослідником Яном із Токар Токаржевським-Карашевичем лише у 1936 році. Вітчизняні дослідники змогли ознайомитися з цим унікальним документом, фактично, в роки незалежності України.

Характеризуючи текст «Щоденника», польський дослідник свого часу зазначав: «Щоденник гетьмана писаний по-польському. Мова чиста, чепурна, – видно, що гетьман володів нею найвільніше з усіх мов, які знав, хоч іноді трапляються українізми та навіть правописні помилки. Дуже часто вживає гетьман макаронізмів – слів латинських, французьких, церковнослов'янських, грецьких та турецьких. Перших найбільше, згідно з тодішньою мовою, і видно, що наш мемуарист знав дуже добре латинську мову. Для назов свят і церковних термінів гетьман уживає церковнослов'янських слів і пише їх кирилицею. Турецьких і грецьких виразів уживає він для різних урядових чи військових технічних означень» [154].

Навіть О. Апанович, яка присвятила П. Орлику цитоване вище фундаментальне дослідження «Гетьман України емігрант Пилип Орлик», достатньо поверхово висвітлила цей цікавий період його життя: «Для більшої безпеки Орлик перевозить дружину й дітей у Краків, де влаштовує їх у францисканському та бернардинському монастирях. 17 лютого 1722 року він виїжджає з Кракова, взявши з собою сина Михайла, секретаря-капітана де Клюара та довголітнього слугу Кароля й вирушає в далеку мандрівку на схід. Орлик віз із собою рекомендаційні листи шведського короля до султана, великого візира й хотинського сераскира. Турецький уряд дозволив Орлику жити тільки в Салоніках» [155].

Сам П. Орлик наступним чином починає опис своєї подорожі тодішніми молдовськими володіннями у 1722 році: «21(10) березня, в суботу, переправившись через польський кордон на Молдовську землю, через річку Черемош, і найнявши провідника з Попельніка, проїхавши добру милю до молдовського села Вашківці, власником якого є Щербан Флондор, де переночували і дали чотири червоні євреєві для обміну на дрібну турецьку

монету в Снятині, і для купівлі там різних, необхідних для подорожі речей.

22(11), у неділю, євреї, який виїхав рано в неділю до Снятина, повернувся аж вночі, для чого змушені були весь день постувати, однак проявив до нас гостинність той пан Флондор, який запросив нас до себе на вечерю і, як міг, нас прийняв, і для коней сіна дав, бо через нешвидке повернення єврея змушені були заночувати.

23(12), у понеділок уранці, виїхавши з Вашківців (де ми також найняли провідника), прибули через півмилі до переправи, де сходиться Прут з Черемошом, яку перетнули в човнах, склавши на них вози, а коні переплили, зупинились на випас за милю від переправи в селі Мамаївці, яке належало до Скитського Монастиря, де, пообідавши в тамошніх отців, ночували за півмилі в Слободі.

24(13), у вівторок, виїхавши вранці зі Слободи, випасали коней за дві милі в селі Топорівці, і звідти заночували за милю в селі Самковці, яке належало до Хотину, господарем якого був Спага, і який був у нас і частував кавою» [156]. [Тут необхідно уточнити, що у цих чотирьох параграфах описується територія сучасної Чернівецької області, яка на той час входила до складу Молдови, підвасальної Османській імперії. – *Т. Р.*]

Гетьман П. Орлик прибув до Хотина, але місцевий сераскир, який був на той час найвищою військовою владою на польсько-турецькому кордоні, сказав, що він повинен вертатися туди, де був, тобто до Польщі. Це дуже обурило та схвилювало гетьмана, тим більше, що він дізнався, що попередньо відправлену ним довірену особу Нахимовського сераскир арештував і вислав назад до Польщі у руки свого політичного противника Сенявського. Гетьман заявив протест, показавши рекомендаційні листи шведського короля до султана і до нього самого. Йому залишилося чекати, поки турецький уряд на повідомлення сераскира вирішить його долю. Ось як про все це писав особисто П. Орлик: «27(16), у п'ятницю, просив у пана капітана, щоб доповів про мене Паші і домовився про аудієнцію у нього. А, насамперед, сказав зайти до перекладача Хусейма і просити його поїхати до Кехая [начальника канцелярії. – *Т. Р.*], до якого Хусейм був вхожий, і приніс пану капітану вістку, що його Паша направив до мене, і, у зв'язку з чим, обіцяв бути після обіду, а з Кехаєм капітан не бачився. Я чекав тоді з великим нетерпінням на того перекладача Хусейма, який у вечорі був у мене з посланням від Паші, в якому йшлося про те, що я, будучи таким високим достойником, не дав про себе знати принаймні за три дні наперед, так несподівано і у невідповідний час, приїхав до Хотина, і передав сказати мені, що ані до Стамбулу, ані до Хана не дозволить вільно в'їхати, і звідки приїхав, туди й повертатися. Це мене дуже розгнівало, однак, не втрачаючи надії і гумору, відповів на те, що я через Нахимовсько-

го писав до його величності Паші і повідомив про себе, що мав тут і сам бути» [157]. А щодо Нахимовського додав, що «...відразу ж по моєму прибуттю я мав інформацію від козаків, а потім від липків, що його Паша наказав взяти насильно, переправивши на інший бік до Жванця, віддати в руки Регіментажа, який був на форватхах, який у свою чергу, наказав відправити його до Синявського, де, нібито, і зараз буває під вартою і, нібито, лист мій, який написав до війська, Паша також мав переслати до Синявського, що мене всі ці дні дуже турбувало і вселяло малу надію на мою безпеку» [158].

Нарешті, – як пише Даріана Блохин, – прийшов із Стамбула наказ вислати гетьмана тимчасово до міста Сереса в Македонії, потім йому було призначено постійне місце проживання в Салоніках, куди він поїхав у листопаді 1722 року. Так почалася нова доба підневільного життя гетьмана, яку він називав «моє почесне заслання». У Салоніках гетьман пробував дванадцять років, ізольований від родини та Батьківщини²¹. Цікавим є те, що більше ніхто з українських та зарубіжних дослідників не простежив детальний шлях гетьмана до центру і півдня Молдови через Ясси, де мав важливі зустрічі з молдовським господарем, Галац, де відвідав могилу І. Мазепи і, тим паче, територію Добруджі, яка нагадала йому про власну незавершену поїздку до Туреччини через Бабадаг десять років до того, коли він повернувся до Бендер, як зазначалося вище, за наказом свого проктора Карла XII.

Проте і в Липканах [нині – місто Липкани на півночі Республіки Молдова. – *Т. Р.*], де у березні – квітні 1722 року жив П. Орлик, і в самому Хотині (травень – червень 1722 року) життя гетьмана, в очікуванні дозволу турецьких властей на переїзд до Стамбула, проходило з точки зору політичної дуже бурхливо та активно. Наприклад, 5 квітня/25 березня 1722 року, на Великдень, П. Орлик познайомився з резидентами господарів Валахії та Молдови в Хотині [159]. Тоді він дізнався, наприклад, що молдовський представник у райї [райсю у XVIII-му столітті називали територію, яка турецькими властями насильно віднімалися у місцевого правителя (молдовського, наприклад,) та напряму підпорядковувалася османській адміністрації, як правило, фортеці та території навколо них. – *Т. Р.*] є нащадком роду Палеологів [Палеологи – давній рід, з якого свого часу вийшло декілька візантійських імператорів та який поділився на численні галузки, які панували в Греції, Албанії, а пізніше його представники брали князівський титул, розселилися по Румунії, Україні та Росії. – *Т. Р.*]. 5 травня, наприклад, через молдовського резидента П. Орлик передав листа «його милості молдовському Господареві» до Ясс [Михаю Раковіце (1715–1726 рр.) . – *Т. Р.*] , а 11 травня додаткового і шифрованого листа з метою налагодження контактів з цим тоді ще незнайомим йому лідером

Молдови. Важливим у травні 1722 року виявилось посередництво Капа Кехая [старший молдовський представник в Хотині. – *Т. Р.*] у відносинах українського гетьмана з турецьким пашею в Хотині. Про проблеми з пашею сам П. Орлик писав так: «Вісім тижнів не приймав мене, не признавав аудієнції, незважаючи на лист його милості шведського короля до нього, заборонив мені писати до свого війська, повідомити про свій приїзд до цього краю».

Наявність зазначених резидентів у найпівнічнішій райі Османської імперії зайвий раз підкреслювала, з одного боку, автономний статус Валахії та Молдови тих часів у стосунках зі Стамбулом, а з іншого – значимість міста Хотина з політичної та адміністративної точок зору. У цьому місті 8 травня/27 квітня 1722 року гетьман із сумом дізнався «про смерть княгині Ракоці», тобто дружини герцога Трансільванії Ференца II Ракоці, який у 1709 році мав би бути залучений до переїзду шведів з Бендер до Польщі через Угорщину, а в лютому 1738 р. у нинішньому болгарському місті Відін прийняв П. Орлика та навіть на певний час призначив його своїм радником.

У Хотині П. Орлик також зустрів свого колишнього давнього знайомого – турецького воєводу Мустафу, який «раніше служив у Батурині перекладачем з посланцями паші Юсуфа з Бендер, перекладав для небіжчика Мазепа. Він супроводжував мене, – пригадував гетьман події десятирічної давності, – коли я повертався від султанського Візира з Ісакчі до Кілії, де тоді перебувала моя родина».

З Хотина 12 квітня 1712 року гетьман «написав листи до Запорозького Війська з повідомленням про свій приїзд..., просив у письмовій формі висловити мені свої побажання і прислати відомості про розташування війська». Повідомлення про прибуття до Хотина та підтримка стабільних контактів з Військом Запорізьким мали особливе значення для просування стратегічних планів П. Орлика щодо продовження боротьби за визволення України. Проте лист гетьмана був затриманий Бендерським пашею, оскільки, на думку останнього, П. Орлик не поінформував Хотинського пашу про започаткування листування з Військом Запорізьким.

Трохи пізніше, 23 травня 1722 року, в Хотині гетьман «...зустрів одного монаха із Задніпровської України, якого звали Варлаамом Шостаковським». Від нього П. Орлик дізнався про останні на той час новини з України, про те, що у зв'язку з оголошенням Петром I війни Персії, «...миргородський полковник [Дмитро Апостол. – *Т. Р.*] повів дванадцять тисяч козаків до Царицина, де вони мали залишити коней і далі плисти кораблями Волгою», а також про те, що «Москва десь біля Азовського моря почала будувати фортецю і порт для флоту – для турків це велика небезпека». На другий день гетьман попросив В. Шостаковського таємно «відвезти листа

на Січ Запорозькому Війську», що означало підтримувати неконтрольовану турецькими властями кореспонденцію з козаками з України. 26/15 травня П. Орлик «...написав листа до Запорозького Війська з повідомленням, що відразу після свого прибуття сюди я написав їм про себе, але того листа затримали в Бендерах, розповів про pana Нахимовського, а також попросив, щоб мені в листі прислали свої прохання і склад усього війська». Наступного ранку гетьман особисто «...провів отця Варлаама Шостаковського на Січ» з надією на налагодження постійних письмових контактів з українським козацтвом.

Листування взагалі було улюбленим заняттям гетьмана та важливою формою підтримки зв'язків із зовнішнім світом і родичами. Так, 14 квітня він «написав експедицію до Станіслава – лист своїй дружині до Кракова, баронові Менніху до Вроцлава, синові Григорію, а також ксьондзові Ваневському і до інших, серед них до його милості pana фельдмаршала Флемінга». А 5 травня П. Орлик написав до Хотинського паші, який, у свою чергу, повідомив Порті про гетьмана вельми схвально, про те, що має «універсал від султана, трактат з Кримським ханством, листи від шведського короля до Порті», вислав до Стамбула свого чухадара [старшого кур'єра. – *Т. Р.*], сподіваючись на його швидке повернення.

З інтересом читаються письмові нотатки П. Орлика щодо перебування в Хотині, починаючи від 25 квітня і до 4 травня 1722 року, посла Речі Посполитої в Османській імперії pana Попеля, «якого урочисто зустріли» по дорозі з Польщі до столиці Туреччини, що свідчить про те, що це місто було важливим центром політичного та дипломатичного життя того часу.

Буквально через два дні після від'їзду отця В. Шостаковського до України зі Стамбула повернувся кур'єр з відповіддю та подальшими вказівками для П. Орлика. 28/17 травня перекладач Хотинського паші Хусейм приніс гетьману «...хатишариф, тобто привілей турецького султана і трактат між ним та Кримським ханством. Усе це Паша тримав у себе до повернення свого посланця зі Стамбула». З Порті надійшов наказ відправити П. Орлика з Хотина до міста Серес (Македонія), де він мав залишатися «...під час Рамазану і Байраму», після мав бути покликаним до Стамбула на переговори. Паша призначив дату від'їзду гетьмана з Хотина до Балкан на 29/18 травня 1722 року.

Перед від'їздом гетьман, як коректний партнер по багаторівневому листуванню, написав чимало листів – один Кримському ханові, другий – до Запорозького Війська, третій – «...наймилішій дружині», а четвертий – «...його милості ксьондзу Ваневському» з повідомленням про те, що за час його перебування у Липканах та Хотині впродовж десяти тижнів він не міг нічого їм написати без волі Хотинського паші, який до повернення свого посланця зі Стамбула нікому «...не дозволяв писати». П. Орлик також

«...написав листа ксьондзу Заленському, якому дав вказівки щодо листування...» у майбутньому, адреси свого старого і надійного знайомого та тимчасового господаря у Хотині Мустафи, визначивши перевалочним пунктом подальшої кореспонденції з Балканами та Стамбулом. «Також написав листа його милості панові Штенфліхту. Всі ці листи запечатав у конверті з листом до пана Більського і віддав господареві мого будинку воєводі Мустафі», – зафіксував у своєму «Щоденнику» П. Орлик у день свого виїзду з Хотина.

Цікавим є маршрут, обраний П. Орликом та супроводжуючим його турецьким конвоем, у напрямку центральної та південної Молдови. Спочатку, – пише гетьман, – «ми переночували в липканському селі Дарабанах з усіма зручностями» [село Дарабани було і дотепер є одним з населених пунктів, розташованих на півночі Румунії, повіт Ботошани, на кордоні з Україною та Республікою Молдова. – *Т. Р.*]. Далі висока українська делегація 31/20 травня 1722 року вирушила «...з Дарабанів, проїхали дві милі до села Липчани для випасу коней..., а після обіду виїхала на ночівлю до Переритеї за милю [одна миля – це відстань безперервної їзди на конях впродовж двох годин. – *Т. Р.*] від Липкан, також липканського села». [Переритея – назва в інтерпретації П. Орлика молдовського села Переріта, що походить від української назви Перерита – було і дотепер є одним з крупних населених пунктів півночі Молдови. Нині село розміщене в Бричанському районі Республіки Молдова, на кордоні з Румунією. – *Т. Р.*]. «З Липкан повернулися до Хотина вісімнадцять липканських військових», які супроводжували гетьмана по території північної Молдови, що тоді входила до складу Хотинської райї. «У Переритеї, – продовжує П. Орлик, – нас гостинно прийняв місцевий помісник Корицький. Тут ми мали достатку та відсвяткували початок посту перед днем святого Петра».

У контексті згаданого вище прізвища поміщика Корицького/Корецького, не можна не зазначити, що і в XVIII-му столітті, й зараз у зазначеному регіоні Республіки Молдова проживала та проживає численна українська громада.

Із села Перерита П. Орлик з оточенням продовжив свій шлях на південь вздовж Прута, який перетнули при першій зручній переправі. «На тому березі Прута, – писав гетьман у своєму «Щоденнику», – зустріли помісника молдовського господаря з п'ятнадцятьма легкими кіннотниками, виділеними для супроводження до Ясс». Отже, нарешті, через одинадцять років, столиця середньовічної Молдови відновилася і в пам'яті, і знову з'явилася в планах українського гетьмана.

Короткий відпочинок, молитва в місцевій церкві та обмін кореспонденцією відбулися у с. Стефанівцях [село Стефанівці/Штефенешть колись було одним з крупних населених пунктів, розташованих на півночі Руму-

нії, повіт Ботошань, нині на кордоні з Республікою Молдова. «Про нього, – писав гетьман у своєму «Щоденнику», – місцеві мешканці розповідали, що тут було сім церков». – *Т. Р.].* Звідти гетьман «...поїхав за чотири милі до села Табір, яке гарно розташоване в лісі над рікою Прут, де влітку у затінку відчутна легка прохолода».

Цілеспрямовано покинувши мальовничу долину Прута, висока українська делегація 3 червня/23 травня 1722 року попрямувала до р. Жіжія, де «...проїхали дві милі, щоб випасти коней... Біля неї лише один млин. У місті – невелика корчма під солом'яним і хворостяним дахом з викопаною для вина ямою. Там ми купили свіжо зловлених раків і риби, ... пообідали і вирушили через мило до Ясс».

Глибинні молдовські контакти П. Орлика 10-річної давності знову позитивно спрацювали в його державницьких та особистих інтересах. Гетьман із приємним здивуванням дізнався, що в Яссах продовжував жити та успішно працювати добре йому відомий Олександр Аміра – перекладач шведського короля Карла XII 1709–1713 років у Бендерах. О. Аміра і в 1722 році був при виконанні важливих державницьких справ – цього разу він працював на інтереси молдовського господаря М. Раковіце. Наприклад, до повторного прибуття П. Орлика до Ясс О. Аміра, як носій багатьох іноземних мов, грамотний, дисциплінований та слухняний виконавець, до якого була повна довіра з боку українського гетьмана, молдовського господаря, турецьких властей, а свого часу – і шведського короля, був у Бендерах з повідомленням від М. Раковіце для місцевого паші про прибуття П. Орлика до молдовської столиці та отримання відповідних інструкцій від васальних на той час турецьких властей.

Пізнього вечора 3 червня/23 травня 1722 року О. Аміра прибув «...з привітанням від Господаря» для українського гетьмана та зі сценарієм для урочистої зустрічі П. Орлика в господарському палаці в Яссах. Гетьман із відчутною приємністю зафіксував цей короткий епізод у своєму «Щоденнику»: «Після привітання ми розважалися розмовами і влаштували ледь не конференцію, на якій з насолодою не оминули поділитися яскравими спогадами».

У цьому контексті, екстраполюючи сприятливу для всіх атмосферу тих часів, особливо вперше за понад 300 років, як людина, яка багато років є носієм та передавачем українських цінностей для духовних потреб суспільного середовища Республіки Молдова та Румунії і, навпаки, хочу підкреслити для читача виняткову увагу, що була у червні 1722 року приділена П. Орлику як справжньому лідеру української нації того часу господарем Молдови М. Раковіце. «5 червня/25 травня..., – писав гетьман, – я відвідав службу Богу в честь свята знайдення глави святого Івана Хрестителя. Після... обіду, під вечір, пан Аміра приїхав до мене і повідомив,

що завтра запрошує до себе Господар і має прислати коня... Наступного дня пан Аміра з великим маршалком привели від Господаря багато прибраного коня. Він попросив мене від імені Господаря провідати його і цим конем приїхати. Тоді провели мене і супроводжували до самого замку за прийнятою церемонією. Тут [у палаці господаря Молдови того часу в м. Ясси. – *Т. Р.*] на сходах мене зустріли бояри і провели до господарських апартаментів. Господар зустрів посередині зали, привітав і запропонував сісти. У різних дискусіях ми провели годину, потім мене пригощав кавою з шербетом за турецьким звичаєм. Далі він наказав прочитати імператорський декрет, який йому передав воєвода, що мене супроводжував. У ньому мовилося, щоб мене всюди гостинно приймали, надали двадцять або п'ятнадцять людей для супроводження, уважно стежили, щоб мені ніде не було заподіяно кривди і шкоди та після мого прибуття на інше місце повідомляли до Порти, чи все добре і чи я щасливо доїхав. Після прочитання цього декрету попрощався з Господарем і на тому самому коні виїхав з подібними церемоніями додому».

Високий державницький статус П. Орлика не давав йому спокою, навіть під час непростой подорожі до Балкан. З Ясс гетьман укотре надіслав низку важливих листів, про що він тоді написав наступним чином: «Першого листа до паші я віддав пану Аміру з проханням переслати його до Хотина. Другого – Ханові, а третього до Війська я попросив відвезти двох козаків, яких застав у Яссах – Грицька і Федора з Іркліївського куреня, і дав їм подорожні гроші». У зв'язку з цим не можна не зупинитися на усвідомленні та оцінці цього унікального факту: навіть після покинення у 1714 році меж тодішньої Молдови Карлом XII та П. Орликом, у Яссах продовжувала існувати потужна українська, говорячи сучасною мовою, діаспора. Саме ті справжні українці – Грицько і Федір, а також сотні їм подібних, продовжували підтримувати, не без толерантного ставлення до них усіх зі сторони православних мешканців та місцевої влади, український національний дух у серці столиці тодішньої Молдови, м. Ясси. Це, на мою думку, було та є переконливим доказом давнього, традиційного, мирного та взаємовигідного порозуміння між представниками двох мудрих сусідніх народів, об'єктивно, історично та географічно приречених до безальтернативного конструктивного співжиття.

Безперечно, заслуговує на увагу і подальше продовження П. Орликом та його оточенням непростой та унікальної подорожі всією територією тодішньої Молдови, з півночі на південь, чому по-доброму може позаздрити навіть сучасний мандрівник. Так, 6 червня/26 травня 1722 року гетьман писав про те, що, «о другій годині після обіду з експедицією я виїхав з Ясс із супроводженням, наданим Господарем, яке очолював той самий капітан або болюбаш Георгій з тими самими кіннотниками, які мене супро-

воджували від Пруту до Ясс. Ми проїхали на ночівлю три милі... дорогою через ліси і гори до села Скінти» [Скінти, у розумінні П. Орлика, який тоді при прискореній та не завжди зручній документальній фіксації географічних, топонімічних назв та прізвищ користувався виключно усною інформацією, люб'язно отриманою від місцевих мешканців, є ніщо інше, як тодішній та сучасний населений пункт у повіті Ясси під назвою Скинтейя, у 30 км на південь від м. Ясси. – *Т. Р.*].

Далі гетьман, без особливих зафіксованих у власному «Щоденнику» вражень, прослідував на південь за маршрутом: населені пункти Вешть – Бирлад – Цепу, звідки «...у темряві вирушили в дорогу» на Галац. Цікавою видається мотивація, чому подорожники не зупинились на відпочинок в останньому зазначеному населеному пункті. «Ми не заночували в тому селі, – писав гетьман у своєму «Щоденнику», – бо наступного дня не змогли б дістатися Галаца через далеку польову дорогу, на якій не було ані села, ані води, лише один колодязь через чотири милі звідси. До міста Галаца потрібно було їхати цілих шість миль, розповідали, що на тій дорозі в полі вкрай важко їхати вдень через комах, що кусали і мордували коней настільки, що вони не могли це витримати й падали на землю... Прибули до того міста над Дунаєм зранку о восьмій годині. Місто гарно розташоване, але маленьке. Нас добре прийняли місцеві жителі, чим засвідчили свою гостинність».

Про відвідування П. Орликом церкви Святого Георгія у м. Галац, де на той час вже дванадцять років був похований І. Мазепа, ми розповідали раніше, а також у цитованій у цьому нарисі п'ятимовній книзі «Іван Мазепа: відомий та невідомий...». Тут обмежимося лише фіксацією того, що побачив допитливий П. Орлик, насамперед з історичної токи зору, навколо міста Галац: «Після повернення з монастиря я з цікавості поїхав за півмилі від Галаца, щоб побачити троянські рови. Я мав намір побачити руїни античних часів. Однак небагато можна було побачити, хоча залишилися сліди оборонних валів, де стояв табір імператора Траяна. Крім того, було видно сліди оборонних валів, які заросли деревами, та укріплення. Між ними височіє найвища гора, насипана, або витвір природи. На ній, кажуть, стояв сам імператор. Гора була навкруги захищена ровами, на ній знаходилася колись якась кам'яна будівля чи палац, або якийсь прадавній монумент безсмертя. Його руїни розібрали мешканці Галаца до самого фундаменту, навіть розібрали самий фундамент і побудували з того десять кам'яних церков. Ще залишилися реліквії античної мудрості – рештки мурів з каменю і цегли; а відламки цегли були такими твердими, що камінь не може бути твердішим. Ці троянські рови і сліди монументу знаходяться там, де Сірет впадає у Дунай, і тягнуться по Дунаю до Галаца».

І в Галаці П. Орлик продовжував писати листи за конкретними адресами: «Першого – молдовському Господарю, якого просив рекомендувати мене як Порті, так і своєму племінникові, великому перекладачеві [драгоманові Григорію Маврокордату. – *Т. Р.*]. Другого листа я написав, – з гордістю зафіксував гетьман у своєму «Щоденнику», – великому перекладачеві, якому висловив подяку за братерські стосунки, що склалися між мною і його дядьком молдовським Господарем. Я просив його, щоб наслідував свого дядька у допомозі мені і нагадав про мене Візиріві, щоб після Рамадану і Байраму за наказом Порті мене було відправлено до Стамбула. Третього листа я написав панові Аміру, до якого вклав ще два листи і попросив вислати його милості молдовському Господареві». Вчитуючись у ці скромні та короткі рядки, написані українським гетьманом в еміграції, які дійшли до нас крізь понад три століття, мимоволі доходиш до думки, що далеко не кожний сучасний мешканець Землі, при наявності найбільш передових електронних технологій, вміє своєчасно відповісти та подякувати за надану авторитетними постатями у потрібний момент та в потрібному місці увагу і допомогу.

При всьому цьому, тоді П. Орлику ще не було відомо про те, що він через шістнадцять років не лише повернеться до м. Ясси, але 24 травня 1742 року знайде там останній земний притулок.

Тим часом подорож на південь тривала. Переправившись через широкій та бурхливий Дунай і діставшись першого балканського містечка Мечін, П. Орлик не припинив практику власного листування з близьким йому людьми. «13 червня, у суботу, – занотував гетьман у власному «Щоденнику», – я рано прокинувся, написав листа молдовському Господарю з подякою йому за гостинність (що, здебільшого, було гідним вдячності). Подякував йому за моє супроводження, яке тривало з Ясс до цього міста Мечіна». Продовжуючи подорож селом Сатульн, що в Добруджі, українські емігранти призупинились на короткий відпочинок у селі «...Таяків, тобто Таї село, бо по-турецьки село – кеу. Це село або містечко розташоване у красивому місці над Дунаєм. У ньому мало турків, всі християни, тут дві церкви», – із задоволенням писав П. Орлик.

У подальшому гетьман та його оточення зупинились у придунайському місті Хиршов. П. Орлик так записав власні враження від побаченого ним у тому населеному пункті, розташованому у важливій точці для перетину Дуная: «Після служби Божої ми виїхали через дві милі на випас коней і ночівлю до міста Хиршова, розташованого над Дунаєм. Тут на високій скелі – старий кам'яний замок, який ми з цікавістю оглянули, але ні від кого не змогли дізнатись походження міста і замку. У замку знаходяться сімдесят яничарів, які утримують порядок. У цьому місті чимало християн. Вони мають церкву, розвалену до фундаменту. Від неї залишився лише

один вівтар, огорожений старими дошками, але і той у занедбаному стані і мало що прикриває. Християни просили мене, щоб у Константинополі я добився дозволу на побудову церкви, яку турки не дозволяють будувати».

Після Хиршова, починаючи з 15 червня 1722 року, українські емігранти слідували за маршрутом, що зв'язував такі добруджські населені пункти, як Балта – Карасу – Бутбулер – Гувемлі – Германове – Бузарчик – Вшельня, «...що, – як писав П. Орлик, – вже в Болгарії».

Щодо Бузарчика гетьман залишив таку цікаву характеристику: «У цьому місті, яке є центром Добруджі, як і в інших містечках і селах Добруджі, проживає мало християн, хіба що невільники або службовці у турків. Хоча вони мають господарства, проте у них немає церков, деінде мають попів, яких, як і місцевих християн, тут зневажають. Тут зовсім немає лісів, але є безмірна кількість худоби і стад, звідси походять гарні і міцні коні, мають свої пошанування».

Таким чином, «Щоденник» П. Орлика в частині висвітлення його подорожі територією Молдови та Румунії є неоцінним джерелом нових, маловідомих знань про ситуацію в цих країнах триста років тому. Саме з цих міркувань вирішили включити у додаток 2 до цієї книги повний переклад українською та румунською мовами цього унікального документа.

VI. Повернення у 1734 році до Молдови. Подорожі територією Валахії та перебування в Бухаресті. Останній етап життя, смерть 24 травня 1742 року та поховання в Яссах

Цей період діяльності П. Орлика в Молдові та Валахії впродовж восьми останніх років його життя (1734–1742 рр.) також мало відомий читачеві. Може тому, що дослідники більше концентрувались на висвітленні етапу його життя та діяльності в Салоніках (нинішня Греція), де гетьман примусово перебував протягом 1722–1734 років. Це було свідомо зроблено турецькою владою, насамперед, з огляду на відповідну вимогу царя Петра І. Для П. Орлика, по суті, це було почесне заслання. 12 довгих років він прожив у тому нездоровому на той час місті, де лютували епідемії, де помер його син Михайло й де, незважаючи на все це, його життя було насичене інтелектуальною й духовною працею.

Нарешті, наприкінці лютого 1734 року український гетьман отримав дозвіл Стамбула покинути Салоніки. П. Орлик заїхав до Каушан – столиці буджацького салтана та літньої резиденції хана, з яким тут і зустрівся [Каушани (Căușeni) – місто в Республіці Молдова, центр Каушанського району, розташований у 24 км на південь від так добре відомих П. Орлику Бендер . – *Т. Р.*]. Та головна мета гетьмана – бути й діяти разом зі своєю армією – вже не могла здійснитися. Влітку 1734 р. запорозькі козаки покинули Олешківську Січ, розташовану у володіннях хана, й перейшли під владу Росії, заснувавши так звану «Нову Січ» на річці Підпільній. Напередодні їхнього переходу, 23 квітня 1734 року, П. Орлик написав до запорозьких козаків листа із закликом відмовитися від свого рішення про повернення під владу Росії. Гетьман прагнув переконати запорожців знову стати на захист інтересів України. Зрозуміло, що гетьман-емігрант за тривалий час перебування далеко від рідного краю, Запорозької Січі, позбавлений повноцінної інформації, не уявляв собі деяких нових реалій життя, а, головне, втратив колишній авторитет.

Найбільш детально Каушанський період діяльності П. Орлика та негативні результати листування із Запорізькою Січчю висвітлила О. Апанович [26], тому з цього питання радимо звернутися до цікавої праці. Тут наведемо лише кінцівку листа гетьмана до козаків, яка чітко відображає його статус: «Пишу все те до ваших милостей добрих молодців Війська Запорозького широ, з моєю непідробною любов'ю й приязню до Вітчизни, яким незмінно й залишаюся.

З Каушан, 23 квітня 1734 року.

...Пилип Орлик, гетьман Війська Запорозького».

Проте ні відправлені до запорожців послы, ні листи гетьмана до Січі не могли врятувати ситуації. Це був відвертий розрив у відносинах гетьмана з козаками, який для П. Орлика був болючим, бо перехід Запорізького Війська на бік Москви справив дуже прикре враження і на Османську імперію, і на Крим, і на Францію.

Але гетьман не залишився самотнім. У 1734 році П. Орлик обрав місцем для своєї резиденції Бендери, які за 20 років його відсутності не дуже змінились. Там біля нього знову зібралось понад дві тисячі козаків добре озброєної піхоти і кінноти з його старими друзями і соратниками. Зокрема, в його штабі знову з'явилися два Мировичі, а також Іван Герцик і Нахимовський.

Однак з часом П. Орлик не вперше опинився у складній матеріальній ситуації. Його військо також залишилося без коштів. У Стамбулі мінялися уряди, і там нікому було подбати про справи гетьмана. Лише Франція дала значну допомогу, бажаючи й надалі мати приятелів серед козаків.

Тим часом турецький уряд залучив П. Орлика до праці в якості експерта з російських, польських і шведських справ. У зв'язку з цим Стамбул доручив гетьману стати радником згадуваного раніше экс-герцога Трансільванії Ференца II Ракоці й заповів йому їхати з Бендер до Відіна на Дунаї, щоб зустрітися там із Ракоці. П. Орлик поїхав туди в лютому 1738 року, перетинаючи майже всю територію Валахії зі сходу на захід.

Перебуваючи в Бухаресті, він знову зустрівся з господарем Валахії К. Маврокордатом (1735–1741 рр.), а також відвідав відомі і невідомі йому церкви. Одна з них, що особливо приємно вразила П. Орлика, була збудована за 14 років (1724 р.) до його повторного приїзду до столиці Валахії і називалась Ставрополіуською церквою. Вона і сьогодні збирає віруючих та прикрашає центр Бухареста (*фото 30*).

Певний час П. Орлик виконував свої обов'язки радника экс-герцога Трансільванії, але почувався ображеним, вважаючи, що він є такою ж високою особою, як і «угорський герцог», а тому ставати до його послуг вважає приниженням гетьманської гідності. Ці міркування П. Орлик висловив турецькому візиту, коли той прибув улітку 1738 року до Відіна. Український гетьман, якого було прийнято з належними почестями, переконав візира в необхідності його (Орлика) присутності на кордонах України. Візир розпитував Орлика про стан речей у Росії та в Україні та погодився на переїзд гетьмана до Ясс.

Продовжуючи бути в ранзі експерта турецького уряду з російських, польських і шведських справ та переїхавши наприкінці 1738 року до Ясс, П. Орлик у згоді з візирем пожвавив відносини з опозиційними поляками

й зробив спробу наново порозумітися із запорозькими козаками. На початку 1739 року він надіслав чергового листа до Січі, в якому сповіщав, що твердо додержується присяги – покласти всі сили, щоб визволити Україну.

Проекти Орликів – батька і сина – знову зверталися до ідеї східноєвропейської коаліції. Вони гостро відчували потребу консолідації сил, а саме, що Польща, Туреччина і Швеція мали працювати разом на інтереси України. Українському гетьману здавалося важливим переконати турецьку сторону в необхідності активізації східного фронту. На деякий час гетьман звернув на себе увагу турецького уряду. П. Орлик виїхав до Ясс, де ще на початку 1739 року сподівався запрошення до Стамбула на спеціальну нараду з турецьким урядом. Але до столиці Османської імперії він не потрапив.

Наприкінці літа 1739 році гетьман був змушений переїхати із Ясс до Бухаресту, бо 1 вересня 1739 року столицю Молдови зайняло військо Петра I. Тут він провів короткий, але багатий на події, зустрічі та переговори період життя.

Тим часом турецький уряд, прагнучи уникнути конфліктів із Росією, примушував П. Орлика переїхати з Бухареста до Адріанополя. Але гетьман бажав знову повернутися до Ясс. Він мріяв про переїзд своєї родини зі Станіслава (нині – місто Івано-Франківськ) до молдовської столиці. Після двадцятирічної розлуки гетьман прагнув хоч решту свого життя прожити з дружиною та однією з доньок.

Тієї мізерної пенсії, яку П. Орликові виплачував турецький уряд, не вистачало на прожиття. Проте й цю мізерію (сім талярів) турецький уряд перестав платити гетьману, в такий спосіб примушуючи його переїхати до Адріанополя.

Проте за гетьмана заступилися французький посол і шведські резиденти в Туреччині. Як результат – П. Орлику дозволили знову переїхати до Ясс. Там він продовжував працювати, шукати вихід із становища, розробляв проект за проектом, використовував кожну нагоду, кожен міжнародний конфлікт на сході Європи, аби тільки поставити «українське питання» на порядок денний.

Український гетьман залишався вірним своїй меті до кінця днів. У останньому листі до французького канцлера Флері від 30 серпня 1741 року він стверджував, що ніколи не перестане шукати всіх легальних способів, щоб заявляти про свої права і права своєї нації на Україну.

1742 року гетьман, із дозволу султана, відвідав Бендери. Застав там полковника С. Чалого, що мав із собою близько тисячі козаків, які сюди відступили після невдалого повстання на Правобережній Україні. Навколо цього полку поступово згуртувалися інші емігранти. У черговий раз надійшла також певна матеріальна допомога від Франції, яка досить чуйно

поставилась до долі України (може тому, що Франції служив син гетьмана). Маючи таку підтримку, гетьман звернувся до кримського хана з пропозицією про спільний виступ за звільнення України. Проте Туреччина й Крим його ідеї не підтримали. І завершилось усе тим, що полк С. Чалого перейшов на службу до польського короля, а ще один полк, піший, повернувся в Україну, прийнявши присягу служити цареві.

Після переходу Січі під владу Москви шанси П. Орлика на звільнення України різко понизились. Без війська він не міг бути гетьманом країни, спроможним укладати союзи з країнами чи дорадником чужих урядів, експертом у справах Східної Європи. Проте він невтомно працював, шукаючи виходу із цього становища.

П. Орлик прожив у Яссах недовго. Він помер 24 травня 1742 року, на самоті, без надії побачитися й пожити зі своїми рідними. Разом із ним недовго зійшла в могилу ідея незалежної української держави, щоб здійснитись аж майже за три століття за зовсім інших обставин.

Безперечно, читачеві цікаво, чи збереглося місце поховання П. Орлика в Яссах. У цьому контексті нагадую про те, що гетьман при житті зі зрозумілих мотивів був духовно прив'язаний до згаданого вище монастиря Голія, де він часто бував на релігійних службах. Мабуть, якби його спитали, де б він хотів, щоб поховали його тіло після смерті, гетьман, скоріш за все П. Орлик назвав би заснований українським боярином Іваном Голим монастир Голія. Та оскільки смерть завжди приходить несподівано, то наприкінці травня 1742 року другові П. Орлика, молдовському господарю К. Маврокордату (1741–1743 рр.) довелося прийняти неординарне, але шляхетне рішення. За даними авторитетного румунського історика П. Панаїтеску, тіло українського гетьмана в еміграції Пилипа Орлика поховане в кафедральному соборі Ясської митрополії.

Залишається відкритим питання щодо проведення цілеспрямованих пошуків зацікавленими фахівцями в архівах Румунської Православної Церкви, зокрема Ясської митрополії, у відповідних церковних книгах, в інших місцях з метою ідентифікації точного місця поховання останків українського гетьмана.

На мою думку, проведення спільних пошукових досліджень може стати конкретним напрямом роботи існуючої з 1994 року Спільної українсько-румунської комісії з питань історії, археології та етнографії.

Хай допоможе нам Бог!

ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА

Пилип Орлик був дипломатом, воєначальником, письменником, публіцистом, істориком, творцем справжніх шедеврів української епістолярної літератури. Його інтелект і талант сягали найкращих взірців європейської освіченості. Але, насамперед, він був видатним вітчизняним державним діячем. Ним уперше було вироблено реальну модель вільної, незалежної Української держави, заснованої на природному праві народу на свободу і самовизначення, модель, що базувалася на невідомих до того часу демократичних засадах суспільного життя.

Гетьман Пилип Орлик був найвидатнішим представником першої української політичної еміграції, що намагався вибороти суверенну, вільну, єдину Україну, залучити до цієї боротьби світову дипломатію, викликати інтерес та підтримку української національної ідеї в Європі та в світі в цілому. Саме невтомна державотворча діяльність українського гетьмана поставила українське питання в європейських масштабах. Йому впродовж тридцяти років вдалося тримати українську справу на європейському континенті в активному стані. Це створило у свій час позитивне тло, важливі традиції та відкриває нові можливості для наближення сучасної Незалежної України до Об'єднаної Європи.

Слід також зазначити, що постать гетьмана в еміграції Пилипа Орлика, безперечно, є величною постаттю української історії. Високою кінцевою метою Пилипа Орлика було об'єднання Правобережної, Лівобережної, Слобідської України та Запорозької Січі в єдину сильну Українську державу.

Пам'ять про Пилипа Орлика назавжди закарбована в свідомості не лише 46-мільйонного українського народу, а й добре організованої 20-мільйонної діаспори, яка проживає практично в усіх країнах світу – починаючи від Австралії до Канади, від Аргентини до Росії, Японії, від Сполучених Штатів Америки до Німеччини тощо.

Пам'ять про славного гетьмана солідно вмонтована в свідомість переважної більшості європейських народів, зокрема таких авторитетних держав, як Росія, Швеція, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Франція, Нідерланди, Австрія, Угорщина, Сербія, Болгарія, Туреччина, Греція, Македонія, Велика Британія, Іспанія тощо. Це людина, яка вільно спілкувалася з правителями багатьох країн Західної, Центральної та Південно-Східної Європи, турецькими султанами і кримськими ханами, яка підтримувала найтісніші контакти з європейською дипломатією... Це постать, велична за своїми замислами і трагічна за своєю долею. Європейські можновладці часів життя та державницької діяльності Пилипа Орлика з великою пова-

гою і пошаною ставились до українського гетьмана, який усю свою енергію та сили віддав боротьбі за незалежність України.

Як засвідчив авторові один із поважних послів Фінляндії, Пилипа Орлика достойно шанують і в його країні, представники якої були учасниками військових походів шведського короля Карла XII, у тому числі й 1709 року під Полтавою. З часом вони були вимушені терпіти всі негаразди багаторічного походного життя молодого на той час шведського короля територією в майже пів-Європи.

Але головним є те, що всі вони успішно дісталися до рідних місць – і шведи, і фіни, і поляки, і українці. У цьому є і чимала чергова заслуга мешканців тодішньої Молдови та Валахії, які, в міру власних можливостей, підтримували всіх цих вояків – насамперед, з логістичної точки зору, не вчиняли їм жодного силового спротиву та давали можливість, кому це було потрібно, успішно добратися до власної батьківщини.

Пам'ять про Пилипа Орлика вшанована, насамперед, в Україні, зокрема у назві вулиці в Києві, на якій встановлена його меморіальна дошка (фото 31). Пам'ятник П. Орлику споруджено в шведському місті Крістіанстад (фото 32). Там же на будинку, де він проживав, встановлено пам'ятну дошку.

Пам'ятний знак на честь 300-річчя Конституції Пилипа Орлика відкрито у місті Бендери – на території тамтешньої фортеці, яку автор відвідував неодноразово (фото 18).

Про Пилипа Орлика написано чимало наукових, науково-популярних праць та статей, навіть складають вірші. Уривком однієї поезії «Гетьман Пилип Орлик» (автор Микола Аркас (1852–1909 рр.)) дослідник хотів би завершити цю скромну працю.

Вірш чудово відображає величність та трагічність життя П. Орлика на чужині.

*...Певен я, що стане правда,
Що знов Вкраїна оживе,
Зітхне свободно, вільно, радо,
Криваві слози обітре!
Гей устань же, Україно,
Як колись вставала,
І борись за ті права,
Що ти утратила!
...Так старий Гетьман – Орлик сивий
Над синім морем прогукав,
І поміж скелями чужими
Могутній поклик залунав,*

—••——••—
*І море його підхопило,
На Україну понесло
І з ранку до ночі рокоче
І нам шепоче про нього.*

Переклад С. Забарченка.

Справу Пилипа Орлика продовжив його син Григорій-Петро. Після смерті батька в 1742 році він почав інтенсивно шукати його документи та рукописи. Архів Пилипа Орлика був вкрай необхідний Григору, оскільки він задумав написати та вже почав працювати над фундаментальною працею під назвою «Історія України». На початковому етапі з Ясс надійшла звістка про те, що архів батька зник. І лише через дванадцять років Григорій дізнався, що один купець зі Стамбулу, який свого часу підтримував контакти з господарем Молдови К. Маврокардатом, заволодів архівом батька. 4 липня 1756 року Григорій надіслав настійливого листа французькому послові, маркізу де Вільнев, з проханням за будь-яку ціну дістати документи гетьмана, що йому і вдалося. Саме завдяки цьому ми на сьогодні знаємо набагато більше про українського гетьмана в екзилі. Як зазначалось на початку цієї книги, сам Григорій-Петро зробив кар'єру на французькій службі: став членом королівської ради, отримав титул графа і звання маршала Франції. Діяльність Орликів стала прикладом служіння своїй Батьківщині. У Франції також пам'ятають цю видатну родину. На їхню честь, як було зазначено вище, названо паризький аеропорт Орлі.

Автор вдячний усім, хто в тій чи іншій формі допоміг у підготовці та виданні цієї книги.

Жовтень 2013 року

Список використаних джерел і літератури (*Endnotes*)

1. Шендрик Л. Гетьман Пилип Орлик – автор першої Конституції України // Україна козацька. – № 9-10 (127-128), травень 2010 р. – С. 10-11.
2. Вікіпедія. Гетьман України Пилип Орлик.
3. Чухліб Т. Один з найбільших патріотів України // Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України. Збірник статей та матеріалів. – Мінськ: РУП «Выдавецкі цэнтр БДУ», 2006. – С. 92.
4. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Друге видання. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 602 с.
5. Там само. – С. 60-61.
6. Трофимук О. Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції. – Львів: СПОЛОМ, 2008. – С. 9.
7. Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори / Упорядкув. М. Трофимука та В. Шевчука. – К., 2006. – С. 306.
8. Трофимук О. Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції. – С. 13-14.
9. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – С. 58.
10. Шендрик Л. Гетьман Пилип Орлик – автор першої Конституції України... – С. 10.
11. Чухліб Т. Один з найбільших патріотів України. – С. 83.
12. Цит. за: Шендрик Л. Гетьман Пилип Орлик – автор першої Конституції України. – С. 10.
13. Цит. з мовним адаптуванням тексту за: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – С. 60.
14. Цит. за: Шендрик Л. Гетьман Пилип Орлик – автор першої Конституції України. – С. 10.
15. Цит. з мовним адаптуванням тексту за: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – С. 59; Апанович О. Гетьман України емігрант Пилип Орлик / <http://exlibris.org.ua> .
16. Історичні монографії Миколи Костомарова. Том Х. Мазепа. Ч.1. – Львів: Видавництво наукового товариства ім. Шевченка, 1895. – С. 153.
17. Дядиченко В. Проти буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії України кінця XVII – першої чверті XVIII-го ст. // Історичне значення возз'єднання України з Росією. – К., 1954. – С. 164.
18. Трофимук О. Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції. – С. 30.
19. Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К.: Варта, 1994. – С. 427.

20. Râpă-Buicliu D. Informații istorice privind personalitatea, sfârșitul și locurile de înhumare ale marelui hatman ucrainean // *Dominus*. – 2003. Februarie. – P. 8.
21. Cernovodeanu P. În vâltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688–1714). – București: SILEX, 1997. – P. 16-17; Bezviconi Gh. Contribuții la istoria relațiilor romîno-ruse. (Din cele mai vechi timpuri pînă la mijlocul secolului al XIX-lea). – București, 1962. – P. 118, 119, 121, 123.
22. Історичні монографії Миколи Костормарова. Том Х. Мазепа. Ч.І. – С. 153-155; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – Київ: «Либідь», 1994. – С. 58; Там само, див.: Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. 12 червня 1721 р. – С. 160-162.
23. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Том III (1673-1711 гг.). Москва, 1970. – С. 200-201.
24. Cernovodeanu P. Op. cit. – P. 17.
25. Ibid. – P. 19.
26. Лист Жана Балюза про Мазепу // Іван Мазепа. Художньо-документальна книжка. – К.: «Веселка», 1992. – С.77.
27. Донесення І. Мазепа царю про становище в порубіжних з Україною державах. Батурин, 20 жовтня 1693 року // Іван Мазепа. Художньо-документальна книжка. – С. 122-123.
28. Bezviconi Gh. Op. cit. – P. 122.
29. Донесення І. Мазепа царю про стосунки з Молдавією // Іван Мазепа. Художньо-документальна книжка. – С. 122, 123.
30. Там само.
31. Історичні монографії Миколи Костомарова. Том Х. Мазепа. Ч.І. – С.163.
32. Донесення І.Мазепа царю про стосунки з Молдавією // Іван Мазепа. Художньо-документальна книжка. – С. 123.
33. Там само. – С. 124.
34. Georgescu-Buzău Gh. Un diplomat român la Moscova la începutul secolului al XVIII-lea: David Corbea ceașul // *Relații romîno-ruse în trecut. Studii și conferințe*. – București, 1957. – P. 53-54; Panait P.I. Moldova în politica lui Constantin vodă Brâncoveanu // *Anuarul Muzeului județean Vaslui*. Vol. II. – Vaslui, 1980. – P. 301-307.
35. Cernovodeanu P. Op. cit. – P. 44.
36. Ibid. – P. 22; Bezviconi Gh. Op. cit. – P. 122.
37. Bezviconi Gh. Op. cit. – P. 116.
38. Copie de pe un hrisov al Prea înaltului meu Domn anul 1700, luna martie, 27 // Cernovodeanu P. Op. cit. – P. 87.
39. Traducere după o scrisoare grecească cifrată scrisă de domnul Țării Românești postelnicului Gavril Ivanovici Golovkin. Târgoviște, 1707, februarie 5 // Cernovodeanu P. Op. cit. – P. 113-114.
40. Тăлмăцире după o scrisoare grecească cifrată, scrisă de domnul Țării Românești Înălțimii Sale contelui Gavril Ivanovici Golovkin, iar această scrisoare a sosit

- la Vitebsk în luna aprilie, 17 zile, anul 1708 // Cernovodeanu P. Op. cit. – P. 120-121.
41. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 52.
 42. Bezviconi Gh. Op. cit. – P. 118.
 43. Cernovodeanu P. Op. cit. – P. 89.
 44. Тут і далі у цьому розділі усі цитати та посилання надаються за книгами: Рендюк Т.Г. Гетьман України Іван Мазепа – Молдова та Румунія. (Rendiuk T.Gh. Hatmanul Ucrainei Ivan Mazepa – Moldova și România). Бухарест/București: Editura PRINTECH, 2008. – С. 43-52; în varianta română – р. 195-202; Рендюк Т.Г. Гетьман Іван Мазепа: українсько-молдовсько-румунські шляхи. (Rendiuk T. Gh. Hatmanul Ivan Mazepa: căile ucraïnene-moldo-române). Чернівці / Cernăuți: «Букрек», 2009. – С. 43-52; în varianta română – р. 186-195; Рендюк Т.Г. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий... (Rendiuk T.Gh. Hetman Ivan Mazepa – known and unknown...; Rendiuk T.Gh. Hetman Iwan Mazepa – znany i nieznany...; Rendiuk T.Gh. Le Hetman Ivan Mazepa – connu et inconnu...; Rendiuk T.Gh. Hatmanul Ivan Mazepa – cunoscut și necunoscut...) – К.: Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2010. – С. 32-40; в англійському варіанті – с. 118-125; у польському – с. 207-216; у французькому – с. 299-306; у румунському – с. 388-395.
 45. Rezachevici C. Mormântul hatmanului Mazepa // Magazin istoric. – 1994. – № 3. – P 14.
 46. Bădăraș D., Caproșu I. Iași vechilor zidiri. Pînă la 1821. Ediția a II-a, revăzută. – Iași: Casa Editorială Demiurg, 2007. – P. 21.
 47. Ibid. P. 99.
 48. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля. – Мюнхен, 1956. – С. 16-17.
 49. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 53.
 50. Там само. – С. 52.
 51. Тут і далі цит. за: Документ 2. 1709 р., вересня 26 (жовтня 7). Бендери. – Витяги з Покірного меморіала Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ. – Львів: Світ, 2011. – С. 350-354.
 52. Iași. Istorie sau poveste? – Iași: Institutul European. – 2007. – P. 14.
 53. Bădăraș D., Caproșu I. Iași vechilor zidiri. Pînă la 1821. – P. 193.
 54. Negovschi E. Românii și urmașii lor în Rusia și Ucraina. Colecție coordonată și îngrijită de Iurie Colesnic. – Chișinău: MUSEUM, 2002. – P. 8.
 55. Субтельний О. Мазепинці. – С. 55.

56. Возняк М. «Бендерська комісія по смерті Мазепи». – «Мазепа», збірник, т. I. – Варшава, 1938.
57. Там само. – С. 130-131.
58. <http://ru.wikipedia.orghttp>.
59. Возняк М. «Бендерська комісія по смерті Мазепи». – С. 130-131.
60. Рендюк Т. Г. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий... – С. 7-8, 27-30.
61. Возняк М. «Бендерська комісія по смерті Мазепи». – С. 131.
62. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672 – 1742). – С. 17.
63. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – С. 45.
64. Возняк М. «Бендерська комісія по смерті Мазепи». – С. 132.
65. Субтельний О. Мазепинці. – С. 70.
66. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1960. – С. 372.
67. Кресін О. Мазепинці. – К.: Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, 1994. – С. 24.
68. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – С. 47.
69. Кашченко А. Кость Гордієнко-Головко – останній лицар Запорозжя / <http://kaschenko.uaaweb.org>.
70. Rezachevici C. Mormântul hatmanului Mazepa. – Р. 15.
71. Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – С. 434.
72. Цит. за: Апанович О. Гетьман України емігрант Пилип Орлик / <http://exlibris.org.ua>.
73. Цит. за: Матях В. М. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С.120.
74. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001. – С. 214.
75. Цит. за: Матях В.М. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика. – С. 126.
76. Там само.
77. Тут і далі у цьому розділі усі цитати та посилання надаються за книгою: Рендюк Т.Г. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий...(Rendiuk T.Gh. Hetman Ivan Mazepa – known and unknown...; Rendiuk T.Gh. Hetman Iwan Mazepa – znany i nieznan...; Rendiuk T.Gh. Le Hetman Ivan Mazepa – connu et inconnu...; Rendiuk T.Gh. Hatmanul Ivan Mazepa – cunoscut și necunoscut...) – с. 56-80; в англійському варіанті – с. 141-152; у польському – с. 233-246; у французькому – с. 324-336; у румунському – с. 411-422.
78. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. НАН України. Інститут історії України; Національна біблі-

- отека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ. – С. 279.
79. Цит. за: Ульяновський В. Пилип Орлик. (Ел. варіант).
80. Там само.
81. Субтельний О. Мазепинці. – С. 57.
82. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / <http://rushkolnik.ru> http://www.ukrinform.ua/ukr/news/21_govtnya_vipovnyue_tsya_340_rokiv_z_dnya_narodgennya_pilipa_orlika_1764680>>Українформ .
83. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. Підготувала Вовк О. Б. // Архіви України. – 2010. – Випуск 3-4 (269): липень-вересень. – С. 145-166.
84. Тут і далі усі цитати надаються за «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ / <http://histans.com> .
85. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: «Альтернативи», 1997; Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993; «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ. – Львів: Світ, 2011 та ін.
86. Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-Емігрант). Його життя й діяльність (3 нагоди 175 роковин з часу його смерті). – К., 1918; Пилип Орлик – гетьман України. – К., 1996.
87. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938; Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля. – Мюнхен, 1956.
88. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1960; Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 3-тє, доп. вид. – Нью-Йорк; К.; Л.; Острог; Торонто, 2003.
89. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
90. Крип'якевич І.П. Історія України. – 2-ге вид. – Л., 1990.
91. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.3. – К., 1991.
92. Мельник Л.Г. Конституція 1710 року П.Орлика // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – Вип. 2. – К., 1991; Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997.

-
93. Кресіна І., Кресін О. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція. – К., 1993.
94. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.
95. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К.: Товариство «Знання», 1993.
96. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.
97. Прицак О. Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994.
98. Замлинський В. Творець першої української конституції (Пилип Орлик) // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994.
99. Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. – К.: Варта, 1994.
100. Костомаров Н. Мазепинцы // Его же. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – Москва, 1995.
101. Музиченко П. Історія держави і права України. – 3-тє вид. – К., 2001.
102. Струкевич О. Пилип Орлик та європейська традиція конституціоналізму // Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України. – Мінськ, 2006.
103. Василенко Н. П. Конституция Филиппа Орлика // Василенко М. П. Вибрані твори: У 3 т. – Т. 2: Юридичні праці. – К., 2006.
104. Фігурний Ю. Державотворча діяльність Пилипа Орлика в українознавчому вимірі (До 335-річчя від дня народження та 265-ліття з дня смерті). – 2007.
105. Чухліб Т. В. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. – К.: Наш час, 2008.
106. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Друге видання. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009.
107. Матях В. М. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика // Український історичний журнал. – 2011. – № 4.
108. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 61.
109. Тут і далі усі цитати надаються за «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ / <http://histans.com>.
110. Цит. за: Ульяновський В. Пилип Орлик. (Ел. варіант).
111. Там само.

112. Цит. за: Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 70.
113. Тут і далі цитування надається за: «Додаток Б. Документи переговорів між гетьманом Пилипом Орликом і ханом Девлет-Гіреєм 1710-1711 рр.». Частина I. *Puncta Compendiosa* (Орликів проект договору з ханом) // Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 184-188.
114. Сушинський Б. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX століть. Історичне есе у двох томах. Том II. Друге, доповнене видання. – Одеса: «ЯВФ», 2006. – С. 255.
115. Див.: Додаток Б. Документи переговорів між гетьманом Пилипом Орликом і ханом Девлет-Гіреєм 1710-1711 рр.». Частина II // Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 188-190.
116. Цит. за: Ульяновський В. Пилип Орлик. (Ел. варіант).
117. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К.: «Альтернативи», 1997. – С. 219-220.
118. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 208.
119. Апанович О. Гетьман України емігрант Пилип Орлик / <http://exlibris.org.ua>
120. Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-Емігрант). Його життя й діяльність. – С. 15-16; Шевчук В. Гетьман – вигнанець // Хроніка 2000. Наш край. – К.: «Довіра», 1993, № 3-4 (5-6). – С. 68.
121. Ульяновський В. Пилип Орлик. (Ел. варіант).
122. <http://enciclopediaromaniei.ro> .
123. Bezviconi Gh. Op. cit. – Р. 130.
124. Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. – К.: Наш час, 2008. (Серія «Невідома України»). – С. 206.
125. Там само. – С. 207.
126. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 84.
127. Там само. – С. 209.
128. Там само.
129. Тут і далі цитування надається за: «Додаток В. Документи переговорів між гетьманом Пилипом Орликом і Оттоманською Портою в 1711-1712 рр.». Частина I. Орликові інструкції козацьким посланцям до Порту // Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 190-195.
130. Ульяновський В. Пилип Орлик. (Ел. варіант).
131. Там само.
132. Цит. за: Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 90.
133. Там само.

134. Там само. – С. 90-91.
135. Апанович О. Гетьман України емігрант Пилип Орлик / <http://exlibris.org.ua>
136. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 195.
137. Тут і далі цитування надається за: «Додаток В. Документи переговорів між гетьманом Пилипом Орликом і Оттоманською Портою в 1711-1712 рр.». Частина II. «Привілей турецького імператора, що надає гетьманові запорожців Пилипові Орликові володіння Україною з цього боку Дніпра» // Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 195-197.
138. Цит. за: Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-Емігрант). Його життя й діяльність. – С. 20-21.
139. Тут і далі цитування надається за: Ульяновський В. Пилип Орлик. (Ел. варіант).
140. Див.: Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – С. 380.
141. Тут і далі цитування надається за: Ульяновський В. Пилип Орлик. (Ел. варіант).
142. Матях В. М. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 129.
143. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 96.
144. Цит. за: Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 96-97.
145. Гуржій О. Іван Скорпадський. К.: «Альтернативи», 2004. – С. 122.
146. Ульяновський В. Пилип Орлик. (Ел. варіант).
147. Iașii vechilor zidiri. Pînă la 1821. – P. 99.
148. Див.: Magazin istoric. – 2003. – Nr. 7. – P. 76-78.
149. <http://ziarullumina.ro/reportaj/coltea-stravechi-model-de-prezenta-si-lucrarea-bisericii-societate> .
150. <http://episcopiascandinavia.se/tiri/55-stiri-2010/195-sfintii-martiri-brancoveni-sarbatoriti-la-stockholm-16082010-> .
151. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – С. 210.
152. Тут і далі цит. надається за адаптованим текстом Субтельного О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С. 182-184.
153. Діярій гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював до друку Ян із Токар Токаржевський-Карашевич // Праці Українського наукового інституту. – Том XVII. – Серія історична, книга 3. Варшава, 1936. – С. V-VI.
154. Апанович О. Гетьман України емігрант Пилип Орлик / <http://exlibris.org.ua>
155. Діярій гетьмана Пилипа Орлика. – С. 82-83.

156. Там само. – С. 83-84.
157. Там само. – С. 85.
158. Блохин Д. Історія української політичної еміграції від князівських часів до XIX століття http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Chl/2010_1/1-2.
159. Тут і далі весь фактичний матеріал та цитати наводяться за: Діярій гетьмана Пилипа Орлика. Частина «Турецька держава. Молдовська земля».
160. Апанович О. Гетьман України емігрант Пилип Орлик / <http://exlibris.org.ua>

ДОДАТКИ

1

1. Гетьман України І. Мазепа та княгиня Ганна Дольська, таємне листування між якими забезпечував генеральний писар Війська Запорізького П. Орлик, через молдовського посильного.

Hatmanul Ucrainei I. Mazepa și cneaghina Anna Dolska, corespondență secretă dintre care asigura pisarul general a Armatei Zaporojene P. Orlyk, prin intermediul unui curier moldovean.

2

2. Господар Валахії К. Бринковяну (1688–1714 pp.), з яким гетьман України І. Мазепа, за допомогою П. Орлика, підтримував тривалі політичні, дипломатичні, економічні та культурно-духовні відносини.

Репродукція з фондів Румунської Академії.

Domnitorul Țării Românești C. Brâncoveanu (1688–1714), cu care hatmanul Ucrainei I. Mazepa, cu sprijinul lui P. Orlyk, a menținut îndelungate relații politice, diplomatice, economice și cultural-spirituale. Reproducere din fondurile Academiei Române.

3

4

3. Палац К. Бринковяну Могошоая (побудований у 1702 р.), розташований у передмісті Бухареста, де валаський господар приймав та забезпечував перебування кур'єрів І. Мазепи, яких до столиці Валахії періодично відряджав П. Орлик.

Palatul Mogoșoaia al lui C. Brâncoveanu (construit în anul 1702) din apropierea municipiului București, unde domnitorul Țării Românești primea curierii lui I. Mazepa, periodic delegați de P. Orlyk, și le asigura cazarea.

5

4. Тимчасовий табір Карла XII та І. Мазепи на лівому березі Дністра, навпроти Бендер у липні 1709 року. За Г. Аствацатуровим.

Tabăra provizorie a lui Carol al XII-lea și I. Mazepa de pe malul stâng al Nistrului, în iulie 1709. După schema lui G. Astvațaturov.

5. Такою побачили українські козаки, в тому числі і П. Орлик, та шведи Бендерську фортецю, коли наблизились до Дністра 21 липня 1709 року.

Astfel a fost văzută cetatea de la Bender de către cazacii ucraineni, inclusiv și de P. Orlyk, și suedezi în momentul sosirii lor la Nistru în data de 21 iulie 1709.

8

9

8. Пам'ятна стела у с. Варниця, споруджена у 1999 році за участю Посольства України у Республіці Молдова та української громади Придністров'я на місці розташування українських козаків, а також перебування та смерті І. Мазепи у 1709 р.

Stela memorială din satul Varnița, inaugurată în anul 1999, cu participarea Ambasadei Ucrainei în Republica Moldova și a comunității ucrainenilor din Transnistria, pe locul unde, în anul 1709, s-au așezat cazacii ucraineni, precum s-a aflat și s-a stins din viață I. Mazepa.

9. Споруджений у міжвоєний період спільними зусиллями румунського уряду та шведського посольства в Бухаресті пам'ятник-обеліск з написом «Carolus XII Rex Suediae» на місці знаходження у 1711-1713 роках Нового Стокгольма.

Monumentul-obelisc cu inscripția «Carolus XII Rex Suediae», ridicat în perioada interbelică cu eforturile commune ale guvernului român și a ambasadei suedeze din București pe locul amplasării în anii 1711-1713 a Noului Stockholm.

10

10. Старе фото м. Чернівці.

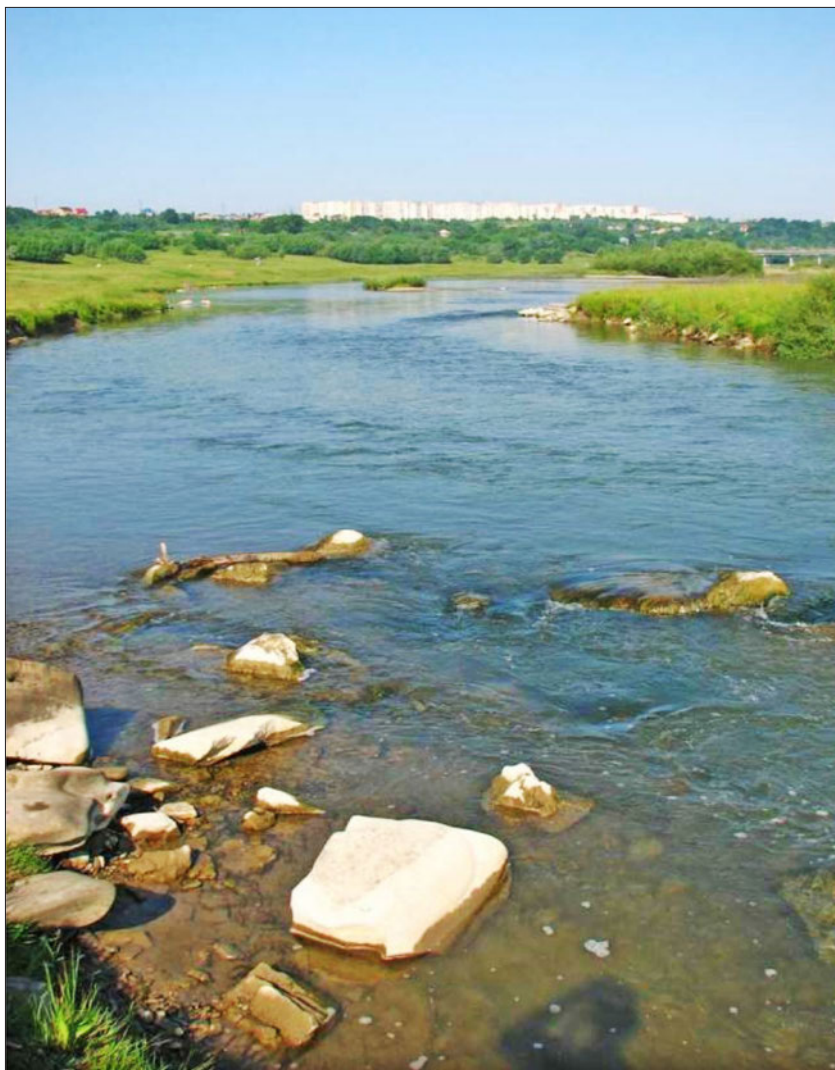
Poză veche a o. Cernăuți.

11. Стара гравюра м. Сучава.

Gravură veche a m. Suceava.

11

- 12.** Долина річки Прут нижче Чернівців, у районі села Остриця, де у серпні 1709 року відступали козаки та шведи в напрямку села Цурень і далі на південно-схід до Бендер і врятувалися не без допомоги місцевих мешканців.

Valea râului Prut mai jos de Cernăuți, în zona satului Ostrița, pe unde în august 1709 se retrăgeau cazacii și suedezii în direcția satului Țurenii și în continuare spre sud-est până la Bender, salvându-se nu fără ajutorul localnicilor.

13

- 13.** Пам'ятник римському поету Овідію, про якого згадував І. Мазепа в останні дні свого життя, у м. Констанца та його погруддя у м. Бухарест.

Monumentul închinat poetului roman Ovidiu, pe care îl amintea I. Mazepa în ultimele zile a vieții sale, în municipiul Constanța, și bustul poetului exilat din municipiul București

- 14.** Монастир Голія в Яссах, заснований у 1575 році високопосадовцем канцелярії господаря Молдови та знаним боярином українського походження Іваном Голім. П. Орлик відвідував церковні служби в цьому монастирі у 1709–1711, 1722 та 1739–1742 роках. За існуючими даними, тіло українського гетьмана в травні 1742 року було поховано саме у цьому монастирі.

Mănăstirea Golia din Iași, ctitorită în anul 1575 de către înaltul funcționar a cancelariei domnitorului Moldovei și cunoscutul boier de origine ucraineană Ioan Golâi. P. Orlyk a fost prezent la slujbele religioase, desfășurate în această mănăstire, în anii 1709-1711, 1722 și 1739-1742. Conform datelor existente, corpul neânsuflăit al hatmanului ucrainean a fost înhumat în luna mai 1742 anume în această mănăstire.

14

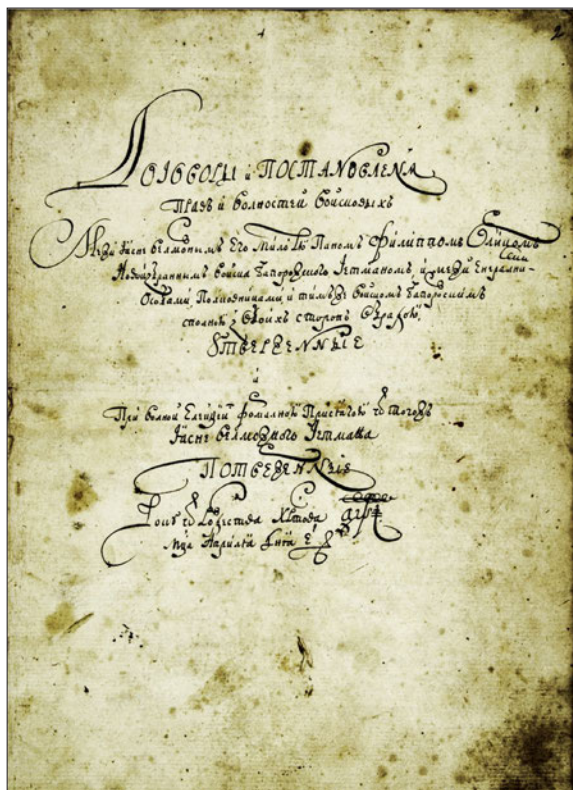
15

- 15.** Козацький старшина
XVIII століття. Переяслівський
полковник Семен Сулима.
*Starșinaua căzăcească din secolul
al XVIII-lea. Polcovnicul de
Pereiaslav Semen Sulima.*

- 16.** Запорізький козак XVIII
століття.
*Cazac zaporojan din secolul al
XVIII-lea.*

16

17. Перша сторінка Конституції Пилипа Орлика.

Prima pagină a Constituției lui Pylyp Orlyk

18. Пам'ятник Конституції Пилипа Орлика в Бендерах, офіційно відкритий 9 квітня 2010 року.

Monumentul Constituției lui Pylyp Orlyk din Bender, oficial inaugurat pe data de 9 aprilie 2010.

17

18

19

- 19.** Церква Пречистої Діви Марії в м. Галац (колишня генуезька фортеця на переправі через Дунай).

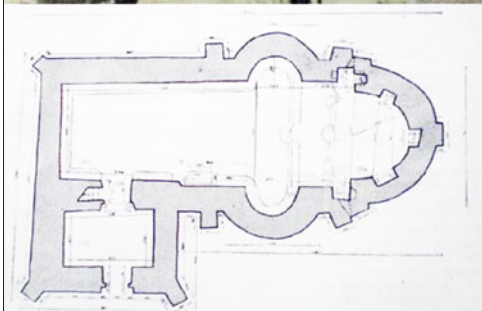
Biserica Precistei Fecioare Maria din Galați (fosta fortăreață genueză la trecerea peste Dunăre).

20

- 20.** Вигляд на церкву святого Георгія у м. Галац з боку Дунаю (колишня генуезька фортеця на переправі через ріку), в якій 18 березня 1710 р. були перепоховані тлінні останки І. Мазепи. Її загальний план. Знищена у 1962 році. Репродукція за О. Велеску.

Vedere dinspre Dunăre asupra bisericii Sfântul Gheorghe din Galați (fosta fortăreață genueză la trecerea peste Dunăre), unde, la 18 martie 1710, au fost reînchumate rămășițele pământești ale lui I. Mazepa, care a fost distrusă în anul 1962. Și planul ei general. Reproducere după O. Velescu.

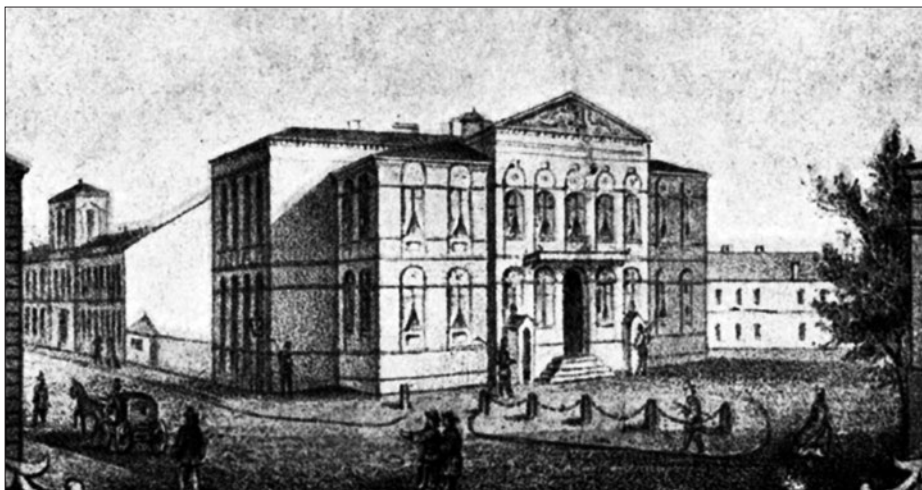
- 21.** Приблизно таким побачили Дунай ранньою весною 1710 року група українців та їх молдовський провідник, які супроводжували останки І. Мазепи до м. Галац. Так він виглядав під час відвідин цього міста автором книги в 2007 році.

Aproximativ astfel a fost văzută Dunărea la începutul primăverii anului 1710 de către grupul de ucraineni și însoțitorul lor moldovean, care au purtat osemintele lui I. Mazepa până la Galați. Ea arăta așa în timpul vizitării acelor locuri de către autor în anul 2007.

- 22.** Одна з найстаріших церков у Бухаресті.
Una din cele mai vechi biserici din București.

22

23

23. Господарський палац в Бухаресті.

Palatul domnesc din București.

24. Боярський будинок в Бухаресті XVIII століття.

Casă boierescă din București din secolul al XIII-lea.

24

25

26

25. Будинок з колонами в Бухаресті.

Casă cu coloane din București.

26. Церква святого Георгія Нового в Бухаресті, побудована К. Бринковяном у XVIII столітті.

Biserica Sfântul Gheorgii cel Nou din București, ctitorită de către C. Brâncoveanu în secolul al XIII-lea.

27

28

27. Шпиталь Кольця у центрі м. Бухарест, де після Полтавської битви 1709 року була розміщена частина козаків І. Мазепи. Ліворуч – місцева церква, споруджена у 1696 році, в якій молилися і православні біженці з України.

Spitalul Colțea din centrul m. București, unde după bătălia de la Poltava din 1709 au fost cazați o parte din cazații lui I. Mazepa. În stânga – biserica locală, edificată în 1696 în care se rugau și refugiații ortodocși din Ucraina.

28. Церква і шпиталь Кольця в сучаності.

Biserica și spitalul Colțea astăzi.

29

29. На світлині, можливо, зображені залишки тієї православної каплиці, яку побудували для впровадження релігійної служби козаки, розквартировані у шпиталі Кольца у м. Бухарест, протягом 1709-1714 рр.

În imagine, posibil, vedem rămășițele acelei capele ortodoxe care a fost construită de cazaci, aflați pe parcursul anilor 1709-1714 la spitalul Colțea din București, pentru desfășurarea slujbei religioase.

30. Православна церква Ставрополіус у м. Бухарест, побудована у 1724 році та в якій у 1738 та 1739 роках молився Богу П. Орлик.

Biserica ortodoxă Stavropolius din București, ctitorită în anul 1724, în care în anii 1738 și 1739 s-a rugat lui Dumnezeu P. Orlyk.

30

31

31. Пам'ятна дошка на вулиці П. Орлика в Києві.

Placa memorială lui P. Orlyk de pe strada P. Orlyk din Kiev.

32. Відкриття пам'ятника П. Орлику в м. Крістіанстадт (Швеція).

Inaugurarea monumentului lui P. Orlyk în o. Kristianstadt (Suedia).

32

КОНСТИТУЦІЯ П. ОРЛИКА

у перекладах українською та румунською мовами

ПАКТИ І КОНСТИТУЦІЇ ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

укладених між ясновельможним паном Пилипом Орликом, з одного боку, та генеральною старшиною і козацтвом – з іншого, та ратифіковані урочистою присягою, новообраним вільним голосуванням 1710 року, квітня п'ятого дня, під Бендерами

*В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, Бога, славленого в Тройці.
Нехай станеться на вікопомну пам'ять та славу Запорозького війська і всього народу малоросійського.*

Вступ

Дивний і невідомий у долях своїх Бог, милосердний і довготерпеливий, праведний у покарах як завжди від початку видимого цього світу, вивиснує на праведнім мірілі свого правосуддя одні держави, а інші за гріхи та беззаконня смиряє; одні уявляє, інші звільняє; одні підносить, інші скидає долі. Так і народ бойовий стародавній козацький, який раніше називався козарський, спершу був піднесений безсмертною славою, просторим володінням та рицарськими відвагами, якими не тільки довколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі й на землі, і то так далеко, що цар східний, бажаючи його собі довічно примирити, з'єднував подружнім союзом синові своєму каганову дочку, тобто, князя козарського. Потім, славлений у вишніх, той таки праведний суддя Бог через примножені неправди й беззаконня, покаравши численними карами той козацький народ, знизив, змирив і ледве не вічною руїною скинув долі, нарешті військовою зброєю Польській державі піддав через Болеслава Хороброго та Стефана Баторія, королів польських. І хоч невідомий і постійний у правосудді своїм Бог, караючи, покарав рідних наших предків незчисленними тягарями, однак, не до кінця прогнівливаючись і довіку не ворогуючи, а бажаючи вивести згаданий козацький народ до першопочаткової волі із підтяжного на той час польського панування, висунув ревного оборонця святого православ'я, стародавніх прав та вольностей військових Вітчизни, подвижного гетьмана, славної пам'яті Богдана Хмельницького, котрий при всесильній Божій до-

помозі, при незламному сприянні найяснішого короля його милості, шведського, безсмертної та вічно достойної пам'яті Карла Десятого і при повній підтримці зброї Кримської держави та Запорозького війська, а при своєму добrorозумному промислі, визволивши працями та відвагами з польського підданства Запорозьке військо та уярмлений і утиснений малоросійський народ, піддався з ним добровільно під самодержавну руку великих государів, царів та великих князів, повелителів російських, сподіваючись, що Московська держава, як з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх у договорах та статтях, відбитих та присягою стверджених і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросійський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною. Але після смерті того, славної пам'яті, гетьмана Богдана Хмельницького, коли та Московська держава численними винайденими способами намагалася надвередити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невольничче ярмо, тоді, скільки Запорозьке військо в тому терпіло, стільки вимушене було кров'ю та відвагою боронити цілість своїх прав та вольностей, і до такої оборони сам Бог помститель нахилив. Напоследок, коли вже оце тепер, за гетьмана, славної пам'яті небіжчика, ясновельможного Іоанна Мазепи, згадана Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом на добро, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги та воєнну криваву працю хотіла неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Запорозьке низове військо викоренити і ймення його навіки згладити, чого явні були і під сей час знаки, докази й початки. Тоді вище згаданий, славної пам'яті ясновельможний гетьман Іоанн Мазепа, поставивши правдою та ревністю цілість Вітчизни, прав та вольностей військових, а бажаючи щирим жаданням бачити у дні свого гетьманського володіння і залишити квітнучою і наповненою ту ж таки Вітчизну, милу матір нашу, та військо Запорозьке городове й низове, після смерті своєї для вікопомної пам'яті імені свого не лише в непорушних, але і в розширених і розмножених вольностях, віддався у незламну оборону найяснішого короля, його милості, шведського Карла Дванадцятого, який за особливим промислом усемогутнього Бога вступив на Україну зі своїми військами, тим послідуєчи й наслідуючи попередника свого, славної пам'яті звияжного гетьмана Богдана Хмельницького, який із найяснішим шведським королем, його королівської величності однойменним дідом Каролем Десятим, погоджуючись одностайністю та промислами військовими на звільнення Вітчизни своєї від польського тодішнього підданства, не меншу мав поміч у своїх замислах, прагнучи розірвати польські сили. І хоч недовідомі долі Божі такі ревні наміри

небіжчикові, за приводом звісної відміни воєнної фортуни, не лише не здійснили, але й самого тут, у Бендері, прикрили смертельним декретом, однак осиротіле після смерті свого найпершого рейментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського, і в праведній нашій справі, яка мала звичай тріумфувати, постановило на підпертя її і для ліпших військових порядків та проводу, на спільну раду генеральної старшини, наслідуючи й погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, вибрати собі нового гетьмана, на обрання якого призначити термін, як і належне тому елекційному актові місце під Бендером, з'єдналося на загальну Раду з керівником своїм паном Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом. Тоді всі загалом із генеральною старшиною та послами від війська Запорозького та Низового, що лишається біля Дніпра, знісшись, за давніми звичаями та за військовими правами, вибрали собі вільними голосами одноголосне гетьманом його милість пана Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій допомозі і при протекції найяснішої королівської величності шведської дбати і радити в інтересах Вітчизни малоросійської. А оскільки колишні гетьмани Запорозького війська, лишаючись під московськими самодержцями, осмілювалися присвоювати собі над слушність і право самодержавну владу, якою були значно надвередили давні порядки, права та вольності військові не без всенародного утяження, отож ми, генеральна старшина тут присутня, і ми, отаман кошовий із Запорозьким військом, запобігаючи надалі такому безправству найбільше під сей для того діла вигідний час, коли Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її кріпко й непорушне тримається не для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових, домовилися і постановили з ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, нововибраним гетьманом, аби не тільки його вельможність при щасливому своєму гетьманському володінні, непорушне дотримував усіх тих, що тут ідуть написані, пунктів, договорів та постанов, собою поприсяжених, а також, щоб вони були дотримані і збережені неодмінно і за інших, що будуть потім, гетьманів. Вони мають у собі таке.

I

Оскільки між трьома богословськими добродійностями перша є віра, тож у першому сьому пункті належить почати діло про святу православну віру східного сповідання, якою раз звияжний козацький народ був просвічений у столиці апостольській константинопольській ще за володіння

козарських каганів, так і тепер, триваючи в ній непорушне, не хитався ніколи жодним іновір'ям. І не таємниця се, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький із Запорозьким військом ні на що інше, а тільки за військові права й вольності піднявся і почав праведну війну супроти Річі Посполитої польської, а в першу чергу за святу православну віру, яка всілякими утяженнями була присилувана від польської влади до унії з римським костелом, і ні для чого іншого добровільно піддався із тим Запорозьким військом та народом малоросійським у протекцію Московської держави, а тільки задля православної одновірності. Через се теперішній нововибраний гетьман, коли Господь Бог, кріпкий та сильний у бранях, пособить щасливою зброєю найяснішому королеві, його милості, шведському звільнити Вітчизну нашу Малу Росію від невільничого московського ярма, має й повинен буде у першу чергу дбати та міцно поставати, аби жодне іншовір'я до Малої Росії, Вітчизни нашої, не було запроваджено, а коли десь, чи таємно, а чи явно могло виявитися, тоді владою своєю має його викорінювати, не допускати проповідуватися і розширюватися йому, іншовірцям співжиття на Україні, а найбільше лиховірності жидівській, не давати дозволу і на те класти все дбання, щоб була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського з примноженням хвали Божої, святих церков, а із навчанням у вільних науках малоросійських синів розширялася і, наче крин у терні, процвітала поміж навколишніх іншовірних держав. А для більшої поваги першоначального в Малій Росії митрополичого престолу київського і для кращого управління духовних справ, має той таки ясновельможий гетьман після звільнення ним Вітчизни від московського іґа справити в апостольській константинопольській столиці первісну екзаршу владу, щоб через те поновилися подання і синівське послушенство згаданому апостольському константинопольському трону, від якого євангельською проповіддю має бути просвічена і зміцнена у святій католицькій вірі.

II

Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Річі Посполитої польської і від Московської держави передусім у тому: які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Річі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені – має про те ясновельможний гетьман старатися при трактатах найяснішого короля, його милості, шведського і кріпко, скільки

Бог сили пошле, поставати, де належатиме, а передусім писати про се до найяснішого маєстату його королівської величності, шведської, як оборонця і протектора нашого, щоб його величність не допускав нікому не тільки прав та вольностей, але й військових кордонів пошкоджувати й собі привласнювати. Над те має той таки ясновельможний гетьман після закінчення, дай Боже, щасливої війни впросити в королівської величності шведської такого трактату, щоб його величність та його спадкоємці, найясніші королі шведські титулувалися постійними протекторами України і залишалися такими на ділі для більшої кріпості Вітчизни нашої і для збереження її цілості в наданих правах та кордонах. Також і про те має писати ясновельможний гетьман до найяснішого королівського маєстату, щоб у трактатах його величності з Московською державою було й таке викладене, щоб як невільників наших, які зараз у Московській державі перебувають, було нам вільно повернено після закінчення війни, так і винагороджено і слушно поповнено всі починені від Московської держави у теперішню війну на Україні шкоди. А особливо про те просити і дбати має в найяснішій королівській величності, щоб було всіх звільнено і до нас повернено наших невільників, які залишаються в державі його ж величності.

III

Оскільки нам завжди потрібна сусідська приязнь Кримської держави, від якої не раз засягало допомоги Запорозьке військо для своєї оборони, тож, скільки під сей час буде можливо, має ясновельможний гетьман із найяснішим ханом, його милістю, кримським дбати через послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегатції та підтвердження постійної приязні, на яку оглядаючись, довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь у чому насильствувати. А після закінчення війни, коли Господь Бог посприє, при бажаному і задовільному для нас мирі, новообраному гетьманові осісти у своїй резиденції, а по тому кріпко й невсипуще стерегти того. Має він бути зобов'язаний посадою свого уряду, аби ні в чому приязні й побратимства з Кримською державою не порушували свавільні легковажні люди з нашого боку, які звикли розривати й руйнувати не тільки сусідську згоду та приязнь, але й мирні союзи.

IV

Запорозьке низове військо, як заслужило собі безсмертну славу численними рицарськими відвагами на морі і на землі, так не меншими було збагачено для спільного свого пожитку та промислів наданнями, але коли

Московська держава, винаходячи всілякі способи для утиснення та знищення його, побудувала на їхніх власних військових ґрунтах та угіддях чи городи Самарські, чи фортеці на Дніпрі, тим бажаючи тому Запорозькому війську низовому учинити перешкоду в рибних та звіриних промислах, створило праволомство і пригнічення. Нарешті військове гніздо Запорозьку Січ розорило військовим наступом. Отож, після щасливого, дай Боже, закінчення війни (коли тепер Запорозьке військо не очистить ґрунтів своїх і Дніпра од московського насильства і себе не задовольнить) має ясновельможний гетьман при трактуванні найяснішого короля, його милості, шведського з Московською державою про мир дбати про те, щоб Дніпро від городків та фортець московських, так і ґрунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Запорозького війська повернено, де надалі не тільки не має ясновельможний гетьман ані фортець будувати, ані городів фундувати, ані слобід осаджувати і в будь який спосіб ті військові угіддя пустошити, але й буде зобов'язаний до їхньої оборони чинити всіляку поміч Запорозькому низовому війську.

V

Город Терехтемирів, оскільки здавна до Запорозького низового війська належав і називався його шпиталем, хай і тепер отож після звільнення, дай Боже, Вітчизни від московського підданства, має ясновельможний гетьман те місто повернути Запорозькому низовому війську з усіма угіддями й перевозами на Дніпрі, що там є, побудувати в ньому шпиталь для старих зубожілих і ранами покалічених козаків військовим коштом і з нього має бути їм харч та одежа, промисел. Також Дніпро увесь згори від Переволочної вниз, перевіз Переволочанський і саме місто Переволочну з містом Керебердою, і ріка Ворскло із млинами, які є в Полтавському полку, і козацьку фортецю із належним до неї, має ясновельможний гетьман, а по ньому наступні наслідники того гетьманського уряду зберегти при Запорозькому війську, згідно давніх прав та привілеїв, нікому з духовної і світської влади не допускаючи і не дозволяючи забивати й будувати там, на Дніпрі, від Переволочної єзів, заводити ставів та ловитов рибних, особливо в полі мають належати на вічні часи ріки, річки та всілякі прикмети аж по самий Очаків не до кого іншого, тільки до низового Запорозького війська.

VI

Коли в самодержавних державах заховується хвалебний і корисний суспільному станові порядок, той порядок завше, як у війні, так і у мирі звичайно відправляють приватні й публічні Ради для спільного добра

Вітчизні, в яких самі самодержці ведуть перед своєю присутністю, кладучи без заборони своє зізвольнення на спільні міністрів своїх та радників рішення та ухвалу, а чому б у вільнім народі не мав би бути збережений такий добрий порядок, який був либонь у Запорозькому війську при гетьманах перед сим неомінно, згідно давніх прав та вольностей? Однак, коли деякі Запорозького війська гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладне таке право: «Як хочу, так повеліваю!» – то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, виросли численні у Запорозькому війську незгоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, насильне й купне легке розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережено постійно у Запорозькому війську: щоб у Вітчизні нашої першими радниками була генеральна старшина, як за проспектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до загальної ради генеральні совітники з кожного полку по одній значній, старовинній, добrorозумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про й загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер, при гетьманській елекції, за одноголосною всіх радою й ухвалою призначається три генеральні в кожному році Ради, які мають відправлятися в гетьманській резиденції: перша на Різдво Христове, друга на Воскресіння Христове, третя на Покрову Пресвятої Богородиці, на які мають і повинні бути не тільки пани полковники зі своєю старшиною та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, але й послы Запорозького низового війська для прослуховування і рішень перебувати після прислання до себе від гетьмана розпорядження, не порушуючи аж ніяк призначеного терміну. А де що тільки буде від найвельможнішого гетьмана запропоновано до загальної ради, про те всім добropорядно, без жодного приватного свого й чужого порядку, респектів, без душепогибної заздрості та ворожнечі, зобов'язані будуть радити і так прозріливо, щоб не було нічого в тих радах до применшення гетьманської честі, до публічного утяження та розору і, не дай Боже, пагуби Вітчизні. А коли б на ті вищеоголоше-

ні терміни для генеральної старшини трапилися б якісь публічні справи, які потребували б швидкого управління, справлення та відправлення, то ясновельможний гетьман матиме силу та волю, за порадою генеральної старшини, такі діла управляти й відправляти своєю гетьманською повагою. Також, коли якісь листи трапляються із закордонних сторонніх держав, ординовані до ясновельможного гетьмана, то про них має оголосити його вельможність генеральній старшині і відповіді, які відписуватимуться, освідомлювати, не утаюючи ніяких листовних кореспонденцій, особливо закордонних і тих, які можуть пошкодити вітчизняній цілості й загальному добру. А щоб була конечна надія в секретних та публічних радах між ясновельможним гетьманом та генеральною старшиною, з полковниками та генеральними радниками, має кожен із них при посіданні свого уряду виконати на вірність і у Вітчизні на зичливість до рейментаря свого, на збереження повинностей своїх, які тільки до уряду якогось належатимуть, формальну присягу, згідно клятви, публічно ухваленої. А коли б щось було помічено в ясновельможного гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді та ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами чи то приватне, чи коли вкаже на те належна і невідправна потреба, на Раді його вити про порушення прав та вольностей вітчизняних без применшення і найменшого ушкодження високого рейментарського гонору. На такі викази не має ясновельможний гетьман вражатися й чинити помсти, а дбати такі неладності справити. Особливо генеральні радники, кожен із них у своєму полку, з якого на дорадництво вибрані, сильні будуть разом із паном полковником городовим доглядати порядків і ними спільною радою управляти, постаючи за кривди й утяження людські. І як генеральна старшина, полковники й генеральні радники мають належно шанувати ясновельможного гетьмана, належить їм виявляти честь і віддавати вірне послушення, так і ясновельможному гетьманові взаємно шанувати їх і утримувати за товариство, а не слуг та робітних підлеглих, не примушуючи їх навмисно для приниження осіб до публічного негречного упослідження перед собою стоянням, окрім тих випадків, коли потреба викаже.

VII

Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж черню чи то б гонор гетьманський зважився б образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу

(чи кримінальну, чи некримінальну) здати на військовий генеральний суд, і який на нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен переступник має й понести.

VIII

Тії ж генеральні особи, які належно резидують при гетьманському боці, мають донести ясновельможному гетьману всілякі військові справи, які до чийогось чину й повинності нележатимуть, і відбирати декларації, а не приватні домові слуги, яких до жодних справ, доповідей та діл військових не використовувати.

IX

Оскільки перед цим у Запорозькому війську завжди бували генеральні підскарбії, які завідували військовим скарбом, млинами і всілякими до скарбу військового приходами та повинностями і ними з гетьманського відома керували, то й тепер такий порядок устанавлюється загальним договором і неодмінно узаконюється, аби після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої з московського ярма був обраний увагою гетьманською і зі загального зволення генеральний підскарбій, людина значна і заслужена, маєтна і добросовісна, який мав би в своєму догляді військовий скарб, завідував млинами і всілякими військовими приходами й повертав їх на публічну військову потребу з відомом гетьманським, а не на свою приватну. А сам ясновельможний гетьман до військового скарбу й приходів, які до нього належать, не має належати і на свій персональний пожиток уживати, а задовольнятися своїми оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу, а саме: індуктою, Гадяцьким полком, сотнею Шептаківською, добрами Почепівськими й Оболонськими та іншими витратами, які здавна ухвалено й постановлено на уряд гетьманський. А більш ясновельможний гетьман маєтностей, добр військових має не має самовладне собі привласнювати та іншим, менш у війську заслуженим, а найбільше ченцям, попам, бездітним удовам, урядникам посполитим і військовим дрібним слугам своїм гетьманським та особам приватним з уваги до них не роздавати. І не тільки до боку гетьманського має вибиратися поприсяжений генеральний підскарбій для догляду військового скарбу і, де гетьманська резиденція утвердиться, там і залишатися, але мають бути два підскарби в кожному полку, так само поприсяжені, люди значні й маєтні за загальною ухвалою полковника, військової та посполитої старшини, які б знали про полкові та городові приходи й посполиті поборивони мали б щороку звітувати щодо свого завідування та управління. Ці пол-

кові підскарбії повинні будуть, маючи реляцію до генерального підскарбія, знати про належні до військового скарбу приходи у своїх полках, їх відбирати й віддавати до рук генерального підскарбія. А пани полковники так само не повинні мати інтересу до скарбів полкових, задовольняючись своїми приходами й добрами, які належать до полкового уряду.

Х

Як за всякими у Вітчизні й Запорозькому військові порядками, за посадою уряду свого, має ясновельможний гетьман стежити, так найбільше має тримати й на те пильне й невсипуще око, щоб людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти і в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання. Через те, щоб пани полковники, сотники і всілякі військові й посполиті урядники не важилися панщини та роботи на своїх приватних господарських козаками і посполитими людьми тими, які до їхнього уряду не належать і не є під їхньою персональною державою, брати до кошення сіна, збирання з піль жнива і гачення гребель примусом, чинити насилля, віднімаючи і гвалтовно купуючи ґрунти, за будь-яку вину з усього майна лежачого й рухомого оголяти, приневолювати до діл своїх домових безплатно ремісників та козаків – має те ясновельможний гетьман своєю владою заборонити, чого й сам для доброго прикладу іншим, підручним собі, має вистерігатися і так не чинити. А оскільки всілякі утяження та здирства вірним людям походять найшвидше від владолюбних накупнів, які не покладаються на свої заслуги, прагнучи неситою пожадливістю для свого приватного пожитку військових та посполитих урядів, зваблюють гетьманське серце корупціями і завдяки цьому втискаються без вільного обрання понад слушність та право чи на полковничі уряди, чи на інші посади – щодо цього конечно постановляється, щоб ясновельможний гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими датками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових та посполитих начальств не давав і насильно на них нікого не встановлював, але завжди, як військові, так і посполиті урядники мають бути вибрані вільними голосами, особливо ж полковники, а після вибрання потверджені гетьманською владою, однак елекції таних урядників мають відправлятися не без гетьманської волі. Те ж таки право мають і полковники зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти.

XI

Козачі вдови й осиротілі козацькі діти, козацькі вдови і жінки без присутності самих козаків, коли в походах, або на будь-яких перебуватимуть службах, щоб не притягалися до всіляких посполитих повинностей і не утяжувалися вимаганням датків – домовлено і постановлено.

XII

Не менше городам українським і від того чиниться утяження, що багато хто із жителів, які мають відбувати всілякі посполиті повинності для різних державців, духовних та світських, повідходили в посесію, а їхні посполиті, які залишилися малолюдно, мусять без жодної полегші ті ж таки двигати тягарі, які носили на собі з допомогою відторгнених і тих, що відійшли, сіл. Через це після заспокоєння після воєнної колотнечі Вітчизни і після звільнення, дай Боже, її від московського підданства, має бути встановлена через вибраних на те комісарів генеральна ревізія всіх маєтностей, і які залишилися під державцями й подана до уваги генеральної Ради при гетьмані, за якою розсудиться і постановиться, кому гідно належить, а кому не належить тримати військові добра і маєтності, і які повинності та послушенства підданські має поспільство державцям віддавати. Також і від того убогим людям посполитим примножується утяження, що численні козаки інших людей посполитих, приймаючи собі в підсусідки, охороняють та від належних їм повинностей, які кладуться на загальну тяглість городову та сільську, а маєтні купці, захищаючись чи гетьманськими універсалами, чи полковничою та сотницькою протекцією, ухиляються від несення спільних посполитих тягарів і не хочуть допомогати відбувати її людям убогим. Хай через те ясновельможний гетьман не забуде своїми універсалами привернути як підсусідків козацьких, так і купців до виконання повинностей, а також заборонити надалі надавати їм заступництва.

XIII

Столичне місто Київ та інші українські города з маїстратами своїми в усіх правах та привілеях наданих, щоб були захищені непорушною повагою сього акту елекційного постановляється і доручається підтвердження їх свого часу гетьманській владі.

XIV

А що найбільше приносили утяження посполитим людям на Україні передусім наїзди і підводи, а козакам провідництво, через які люди при-

ходили до крайнього в майні своєму знищення, то тепер аби ті підводи й провідництва зовсім були залишені і щоб ніхто з переїжджих аж ніяк не важився ніде жодної підводи брати, напоїв, кормів і датків найменших вимагати, хіба хто в публічних справах і то за подорожньою ясновельможного гетьмана їхатиме, але й тому без жодних поклонних датків, а дати лише підвід, скільки в подорожній буде написано. Особливо, щоб жодні особи військові та їхні, ясновельможного гетьмана, переїжджі слуги не вимагали за приватними ділами, а не військовими, підвід, кормів, напоїв, поклонів та провідників, бо через те городовим розорення, а бідним людям наноситься знищення. Однак, усяка особа, великий, дрібний і найменший, за приватним своїм ділом, а не військовим, коли переїжджає без рейментарської подорожньої, має своїм коштом усюди по городах та селах послуговуватися, а не вимагати і силою ніколи не брати підвід та провідників.

XV

А що аренди, уставновлені для річної плати компаній та сердюкам і для наших військових витрат вважаються за тяготу посполиту від усіх малоросійських обивателів, військових та посполитих, так само за прикрість і утяження у поспільства є компанійська та сердюцька станція. Тому як аренди, так і згадана станція мають бути залишені й цілком знесені. Відтак хай військовий занедбалий скарб реставрується та постановиться на відбування і задоволення всіляких публічних військових таки витрат. А як багато після закінчення війни ясновельможний гетьман має тримати платних компаній та піхотинців при своєму боці на послугах військових, про те на генеральній Раді буде увага й постанова.

XVI

Стократ убогі люди кричать і скаржаться, що як індуктарі та їхні фактори, так і виїздні ярмаркові чинять численні понад звичай і незчисленні їм здирства, через які неможливо взагалі убогій людині вільно з'явитися на ярмарок продати якусь малу річ для покриття убожества свого або на домову потребу купити без ярмаркового платежу, а, не дай Боже, у провину якусь, хоч малу, втрапити, то випаде бути обідраному з ніг до голови від виїздних ярмаркових. Через що хай індуктарі та їхні фактори від них стільки відбирають до військового скарбу, скільки товарів, і такі ексакції, евекти та індукти, які буде вчислено в інтерцигах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям вірним убогим не чинячи найменшого здирства. Так само й виїздні ярмаркові аби вибирали повинність із кого належить, а не в убогих людей, прибулих на ярмарок з малою домовою продажем або

для купівлі чогось на домову потребу, жодних справ, не тільки кримінальних, але й поточних, не судили і здирства понад звичай не чинили людям та городовим – сприятиме тому ясновельможний гетьман своїм добродумним дбанням та владою; йому доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого справлення, прав та вольності військові для непорушного збереження та оборони, договори сі та постанови для конечного виконання, які його вельможність зводить потвердити не тільки підписом своєї руки, але і формально присягою і тисненням військової печатки. А присяга та має в собі таке:

Присяга гетьмана Орлика

Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького війська гетьман, присягаю Господові Богу, славленому в святій Тройці, на тому, що, будучи обраний, оголошений і виведений на знаменитий уряд гетьманський вільними голосами, за давніми правами та звичаями військовими, за зволенням найяснішої королівської величності шведської, протектора нашого, від генеральної старшини і всього Запорозького війська тут, при боці його королівської величності, і яке біля Дніпра на Низу залишається, через посланих осіб, що ці договори й постанови, тут описані і межі мною і тим таки Запорозьким військом узаконені й утверджені з повною порадою на акті теперішньої елекції по всіх пунктах, комматах та періодах незмінно виконувати, милість, вірність і старатливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових, скільки сили, розуму та способів стане, мати, жодних факцій не ладнати зі сторонніми державами та народами, а всередині у Вітчизні на зруйнування і хоч яке пошкодження, оголошувати усілякі підступи Вітчизні, правам та вольностям військовим, шкідливі генеральній старшині, полковникам і кому належить, обіцяю і повинність беру зберігати до вищих і заслужених у Запорозькому війську осіб пошанування й любов до всього старшого і меншого товариства, а до переступників, згідно артикулів правних, справедливість. У цьому мені, Боже, допоможи, непорочне се Євангеліє та невинна страсть Христова.

А те все підписом руки моєї власної і печаткою військовою стверджую.

*Діялось у Бендерах, року 1710, квітня 5 дня.
Пилип Орлик,
гетьман Запорозького війська,
рукою власною.*

(місце для печатки)

✦ ————— ✦

**TRATATUL JURIDIC ȘI CONSTITUȚIA
PRIVIND DREPTURILE ȘI LIBERTĂȚILE
ARMATEI ZAPOROJENE
STABILIT ÎNTRE LUMINATUL DOMN PYLYP
ORLYK,**

hatmanul nou ales al Armatei Zaporojene și comandantul general, polcovnicii și Armata Zaporojeană – , adoptat de amândouă părțile și ratificat, cu jurământ solemn, de prea-luminatul hatman ales prin vot liber, în anul Domnului 1710, aprilie, ziua a cincea, la Bender.

În numele Tatălui, al Fiului și al Sfântului Duh, al lui Dumnezeu Cel slăvit în Sfântă Treime, înfăptuiască-se, spre slava și veșnica aducere aminte a Armatei Zaporojene și a întregului popor ucrainean

Preambul

Cu adevărat minunat și de nepătruns este Dumnezeu în sentințele Sale, milostiv, răbdător-făr-de-margini și drept în osândirile Sale. Din cea mai îndepărtată vechime, încă de la facerea acestei lumi cunoscute, El înalță unele state și popoare pe talerele cântarului Său nemincinos, iar pe altele le smerește pentru păcate și fărădelegi, pe unele le subjugă, pe altele le slobozește, unora le dă strălucită măreție, altora, lepădarea de la Sine. Tot așa și cu străvechiul, războinicul popor cazac, numit mai demult kazar; Dumnezeu l-a dăruit cu fire cavalierească, i-a dat în stăpânire pământuri întinse și strălucită slavă. Acel popor, în temerarele lui campanii pe mare și pe uscat a cutremurat înspăimântând nu numai vechile triburi, ci însuși Imperiul de Răsărit (Bizanțul) într-atât, încât împăratul de Răsărit, dorind să trăiască cu acel popor în pace, s-a înrudit cu suveranul acestuia prin trainica legătură a căsătoriei, dând de nevastă fiului său pe fica kaganului, adică a cneazului cazacilor.

Pe urmă, în-veci-slăvitul și dreptul Dumnezeu, judecător al preamultelor fapte nedrepte și păcate, și-a întors fața de la acel popor cazac și, pedepsindu-l cu mulțime de ispășiri, l-a umilit și l-a înjosit până aproape de capătul ruinării.

Iar la sfârșit, l-a subjugat, după victoria armată, regatului polonez al lui Boleslav Horobro și Ștefan Batori, regii polonilor. Și cu toate că Dumnezeu, necuprinsul și nepătrunsul în dreptele Sale judecăți, pedepsind, ne-a umilit strămoșii cu mulțime de dureroase zdrobiri, El nu a stat în mânia asprimii nemiloase ci a dorit, îndurându-se, ca poporul cazac să-și reînnoiască independența de altădată, lepădând odiosul jug – pe atunci, cel polonez. Pentru aceasta l-a chemat pe ocrotitorul plin de râvnă al credinței pravoslavnice, pe înflăcăratul apărător al

drepturilor dintotdeauna și al libertății Patriei, pe biruitorul hatman de veșnică aducere-aminte, Bohdan Hmelnytskyi, care, cu ajutorul lui Dumnezeu și datorită puternicei susțineri a celui mai luminat rege al Suediei, de veșnică pomenire, Carol al X-lea, cu forțele reunite ale Armatei Zaporojene și ale Statului aliat al Crimeei și, încă, datorită propriei perspicacități, stăruinței, măreției duhului și gândirii sale, a scos din aservirea poloneză Armata Zaporojeană și înrobitul popor ucrainean și, de bună voie, s-a supus pe sine și întregul norod căzăcesc autocrației Imperiului moscovit. Fiindcă a avut nădejdea că acesta, de-o credință în Dumnezeu fiind cu noi, va rămâne statornic în angajamentele cuprinse în tratat și clauze, întărite prin jurăminte, și că va apăra, întotdeauna, prin protecția sa, Sicea Zaporojeană și poporul ucrainean liber, respectând suveranitatea, drepturile și libertățile acestuia.

Cu toate acestea, după adormirea întru Domnul a hatmanului Bohdan Hmelnytskyi, acel Imperiu moscovit a făcut tot posibilul, folosind toate mijloacele în stăruința de a îngrădi drepturile și libertățile Armatei Zaporojene pe care le confirmase, pentru ca, în cele din urmă, să le suprime definitiv, iar asupra liberului popor ucrainean, pe care nu a putut să-l cucerească prin forță, să arunce, în mod mișelesc, jugul robiei.

Așadar, ori de câte ori, Armata Zaporojeană a suferit astfel de batjocoriri, ea a fost obligată să apere, cu propriul sânge, inviolabilitatea drepturilor și libertăților sale. În acele lupte, Dumnezeu Însuși, ca răzbunător al nedreptății, a ajutat-o.

În cele din urmă – și nu e mult de atunci – în timpul ocârmuirii strălucitului hatman de sfântă amintire, răposatul Ivan Mazepa, Imperiul moscovit a hotărât să-și ducă până la capăt nelegiuitele planuri și, – plătindu-ne binele cu răul – în loc să ne mulțumească pentru inestimabila slujire cu credință, atâția ani, în loc să se preocupe cu onestitate de tezaurul armatei, secătuit, în cele din urmă, în acțiuni militare, a poftit ca plată pentru multitudinea actelor eroice, cavaleriești și a luptelor purtate, în timpul cărora cazacii nu și-au precupețit sângele, să-i transforme pe aceștia în proprie armată regulată, să-și supună teritoriile ucrainene, să le desființeze drepturile și libertățile, iar Armata Zaporojeană aflată în ținuturile de la vărsarea Niprului, în cele din urmă să o dezhădăcineze și chiar și numele să i-l șteargă din amintire. Toate acestea s-au întâmplat cu adevărat, despre ele vorbind documente, mărturii și izvoare, care se păstrează și astăzi.

Atunci, luminatul hatman de fericită amintire, Ivan Mazepa, suferind profund pentru sobornicitatea Patriei și dorind fierbinte ca, încă din timpul strălucitului său hatmanat, iar după moarte, spre pomenirea veșnică a numelui său, să vadă patria noastră și întreaga Armată Zaporojeană – cea înregistrată și cea de la pragurile Niprului -, nu numai independentă, dar și înflorită în largite și înmulțite libertăți, s-a așezat sub protecția prealuminatului și preaputernicului

rege al Suediei, Carol al XII-lea care, insuflat de Dumnezeu în chip aparte, a intrat cu armata sa în Ucraina. Așadar, Ivan Mazepa a pășit pe urmele înaintașului său, neasemuitul hatman de sfântă amintire Bohdan Hmelnytskyi, care a stabilit relații cu prealuminatul rege al Suediei, Carol al X-lea, bunicul cu același nume al majestății Sale Regele, Carol al XII-lea, căutând o sinceră înțelegere reciprocă și contribuție la planurile politice și de război pentru eliberarea Patriei noastre din odioasa – pe atunci – robie poloneză, obținând, deasemenea, susținerea corespunzătoare aspirațiilor sale, și în rezistența armată poloneză.

Nepătrunse sunt căile Domnului, fiindcă, prin dramatica decizie a răposatului hatman, nu numai că nu s-a acționat în consecința situației rele pricinuite de soarta schimbătoare a războiului, dar el însuși, aici, la Bender, s-a supus, în mod neașteptat, destinului oricărui muritor.

Totuși, deși rămasă orfană, după săvârșirea din viață a ilustrului hatman, Armata Zaporojeană nu și-a pierdut speranța cuceririi libertății dorită cu atâta ardore.

Nădăjduind puternic în ajutorul lui Dumnezeu, în protecția prealuminatului și preaputernicului rege al Suediei, având conștiința clară a justeței inițiativelor sale care întotdeauna au fost încununate de succes, Armata Zaporojeană a hotărât, cu acordul deplin al comandantului general și cu libera consimțire a prealuminatei majestăți regale a Suediei, protectorul nostru – să aleagă un nou hatman pentru înfăptuirea planurilor sale și pentru perfecționarea sistemului militar.

Întrunindu-se la data stabilită pentru alegeri, în adunare generală, în locul situat în apropierea orașului Bender, Armata Zaporojeană, avându-l în frunte pe atamanul Kostiantyn Gordienko, atamanul său Coșovei, în deplin acord cu comandantul general și cu trimișii Armatei Zaporojene – cea care a rămas în Sice – aliniindu-se rânduielilor străvechi și legilor de demult, l-au ales ca hatman pe domnul Pylyp Orlyk. Vrednic fiind de cinstea cârmuirii hatmanatului și, cu ajutorul lui Dumnezeu, capabil de aceasta, având susținerea prealuminatei majestăți regale a Suediei, datorită profunde înțelegeri a lucrurilor și remarcabilei sale experiențe, vrednic fiind, așadar, să ia asupra sa obligația unui hatmanat împovărat și primejdios în aceste împrejurări neliniștite și să aibă grijă, cu bună-credință, de interesele obștești ale Patriei, sfatul țării sfătuindu-l, cârmuirea cârmuind-o, făptuind.

Atunci când unii dintre hatmanii de altădată, slujind cu devotament autocrația moscovită au purces cu o cutezanță sfruntată la a-și atribui puteri nelimitate mai presus de lege și dreptate, nesfiindu-se a atenta la străvechile datini și la libertatea Armatei Zaporojene, au pricinuit mult rău poporului ucrainean. De aceea, noi, cei prezenți aici – comandantul general, atamanul – Coșovei cu Armata Zaporojeană – pentru a preîntâmpina repetarea, în viitor, a unor astfel de nefericite situații, am redactat acest act foarte propice pentru înfăptuirea acestui deziderat, în acord cu strălucitul domn Pylyp Orlyk, hatmanul nou-ales.

Dacă Armata Zaporojeană a recurs la protecția luminatăei majestați regale a Suediei (și în prezent, neezitând în ferma susținere) a făcut-o cu un singur scop: acela de a reînnoi și consolida drepturile și libertățile care i-au fost desconsiderate.

Deasemenea, am hotărât ca, nu numai luminatul întru al său fericit – dă, Doamne – hatmanat să respecte spiritul acestor înțelegeri și al Constituției (ale cărei capitole vor fi prezentate în continuare) pe care a jurat ca toată onoarea sa, dar și ca aceasta să fie respectată, fără a i se aduce modificări, și de către hatmanii care vor urma la conducerea Armatei Zaporojene.

Capitolele Constituției sună după cum urmează:

I.

Întrucât, printre cele trei sfinte virtuți, locul de frunte îi revine credinței, – în cadrul acestui capitol se cuvine să vorbim despre sfânta credință a Bisericii pravoslavnice (ortodoxe) de Răsărit, de la care viteazul popor cazac a primit dumnezeiasca lumină, chiar de la Scaunul Apostolic al Constantinopolului, încă din vremea stăpânirii kaganilor kazari, credință care, astăzi, stăruie neclintită, fiindcă de atunci, nu a mai fost primită vreo altă religie smintitoare. E binecunoscut faptul că hatmanul de slăvită amintire Bohdan Hmelnytskyi, împreună cu Armata Zaporojeană au fost îndemnați de o singură pricină să pună mâna pe arme și să pornească război just împotriva Recei Pospolita poloneze (pe lângă cauza luptei pentru dreptate și libertate): necesitatea păzirii propriei credințe pravoslavnice, pe care stăpânirea poloneză, prin felurite presiuni, a obligat-o la unirea cu Biserica Romei. Mai târziu, după ce noua credință de la Roma, străină, a fost smulsă din rădăcini din Patria noastră, acesta, tot pentru cauza unității pravoslavnice și nu pentru alte motive, s-a supus de bunăvoie, împreună cu Armata Zaporojeană și poporul ucrainean, imperiului moscovit, pentru asigurarea protecției necesare.

De aceea, dacă Preaputernicul și mereu–Biruitoarul Dumnezeu va ajuta să ne eliberăm Patria din jugul robiei moscovite, cu ajutorul armelor încununatăe de victorii ale fericit-milostivului și prealuminatului rege al Suediei, atunci slăvitul nostru hatman nou-ales trebuie să respecte întru totul sfânta cauză și, după cum, dealtfel, îi revine, să vegheze, mai cu seamă, la infiltrarea, în Patria noastră, a oricărei alte religii străine, împiedicând faptul acesta cu fermitate. Iar dacă aceasta s-ar manifesta, totuși, în vreun loc – ori pe față, ori într-ascuns, atunci el trebuie să se folosească de autoritatea sa și să o smulgă din rădăcini, interzicând propovăduirea și răspândirea ei.

Deasemenea, să nu îngăduie sălășluirea în Ucraina a adepților credințelor străine, îndeosebi ai înșelătorului iudaism. Adunându-și toate puterile, să se preocupe neabătut ca singură credința pravoslavnică a Bisericii de Răsărit de

sub ascultarea preasfântului Scaun apostolic al Constantinopolului, să fie în veci întărită și răspândită spre înmulțita laudă a lui Dumnezeu, trezind la viață biserici și la desăvârșirea, în libertate, a măiestriilor fiilor acestui neam, iar acestea toate să abunde și să înflorească între religiile străine ale unor state vecine, precum trandafirul în mijlocul spinilor.

Iar pentru o mai mare autoritate a întâistătătorului din scaunul Mitropoliei Kievului în Malorusia (=Ucraina) și pentru o mai lesnicioasă administrare a treburilor duhovnicești, fie ca prealuminatul hatman să izbutească eliberarea Patriei noastre de sub asuprirea moscovită, astfel încât, această autoritate să se manifeste asupra provinciei ce i-a fost atribuită, împreună cu teritoriile înconjurătoare și peste care a fost împuternicit de către Scaunul apostolic al Constantinopolului cu putere exarhială primordială. În consecință, se vor reînnoi relațiile de odinioară și ascultarea fiască a Patriei noastre de Scaunul apostolic al Constantinopolului din a cărui propovăduire evanghelică, Patria noastră a avut onoarea să primească lumina și confirmarea în credința inspirată de Duhul Sfânt.

II.

Fiecare stat ia ființă și există datorită stabilității granițelor sale. Tot așa și teritoriul Patriei noastre, Malorusia, să nu aibă de suferit nici din cauza vreunei agresiuni, nici ca urmare a vreunei hotărâri nedrepte privind hotarele sale care au fost statornicite prin tratatul încheiat cu Reci Pospolita, cu strălucita Partă Otomană și cu Imperiul moscovit. Iar înainte de toate, [pentru ca granița să nu fie încălcată] pe cursul râului Sluci [care delimitează teritoriul] ce a fost realipit, sub ocărnuirea lui Bohdan Hmelnyțkyi, de la Reci Pospolita, revenind pe veci în stăpânirea Hetmanșcinei și a Armatei Zaporojene, fapt stabilit pe bază de tratat.

De aceea, preaputernicul și luminatul hatman are datoria să-i atragă atenția prealuminatei majestăți regale a Suediei ca, dacă în timpul tratativelor situația o va cere, el să stăruie ferm, cu toată capacitatea și puterile sale, asupra acestui punct.

Dar, mai cu seamă, el trebuie să ceară cu plecăciune prealuminatului și miostivului rege, binevoitorul nostru sprijinitor, apărător și protector, să insiste ca prealuminația sa majestate să nu ierte nimănui, nu numai desconsiderarea drepturilor și libertăților, dar și încălcarea granițelor și însușirea teritoriilor Patriei noastre. Pe lângă aceasta, îi revine strălucitului hatman dacă războiul se va încheia în mod fericit, să obțină din partea prealuminatei majestăți regale a Suediei un astfel de consimțământ și garanție, încât prealuminația sa majestate regală și urmașii acestuia – prealuminații regi ai Suediei – să accepte, în veac, titlul de protectori ai Ucrainei și, într-adevăr, să fie, în viitor, apărătorii Patriei noastre, păzindu-i drepturile, privilegiile și hotarele neschimbate. Îi mai revine străluci-

tului nostru hatman, datorita de a ruga stăruitor pe prealuminata majestate regală ca, în tratatele majestății sale cu Imperiul moscovit, să includă convenția întoarcerii, ca eliberate, după terminarea războiului, a teritoriilor noastre, cuprinse acum în Imperiul moscovit și, deasemenea, despăgubirile pentru toate pagubele pricinuite Ucrainei prin operațiunile de război.

Pe lângă acestea, ilustrisimul hatman trebuie să-i solicite stăruitor prealuminatai majestăți regale și să urmărească insistent ca teritoriile noastre care sunt cuprinse în regatul majestății sale să se întoarcă libere, fără dificultăți, în Patria lor.

III.

Întrucât poporul, numit cândva kazar iar mai apoi, cazac își are rădăcinile genealogice în războinicul și invincibilul neam al geților iar, pe lângă aceasta, pentru că legile bunei vecinătăți leagă trainic și unesc strâns soarta poporului cazac cu statul Crimeei, Armata Zaporojeană a intrat nu odată, în alianță armată cu acesta și a primit în această calitate ajutor în apărarea Patriei și a libertăților sale.

De aceea, atât cât va fi posibil în viitor, luminatul hatman reînnoind, prin ambasadori, vechile relații frățesti cu statul Cimeei, să obțină de la luminatul han sprijin armat și confirmarea unei necurmăte bunăvoințe pentru ca în viitor, statele vecine să nu atenteze la Ucraina și să nu îndrăznească a-i pricinui vreun fel de violență.

Iar la finele războiului, atunci când Domnul Dumnezeu, cu ajutorul Său, îl va blagoslovi pe nou-alesul hatman să-și ocupe reședința în pacea și armonia așteptate cu ardoare și la care cu toții visăm, el va trebui să aibă grijă, cu vigilență clarvăzătoare antrenând toate forțele corespunzătoare din guvernul său, ca să nu se producă nici cea mai mică încălcare a trainicului tratat încheiat cu statul Crimeei. Și pentru ca relațiile frățesti cu acesta să nu fie nesocotite și nici încălcate samavolnic de cutezătorii nelegiuți din partea noastră care, potrivit năravului propriu tagmei banditești, nu se sfiesc a viola și a încălca nu numai tradițiile prieteniei și ale bunei vecinătăți, dar și tratatele de pace.

IV.

Armata Zaporojeană de la Pragurile Niprului și-a câștigat slavă nemuritoare prin numeroasele fapte cavalierești pe mare și pe uscat, pentru care a primit multe răsplăți, spre folosire și profit în comun. Dimpotrivă, Imperiul moscovit urmărind subjugarea și prădarea Armatei Zaporojene, a ridicat, făcând tot felul de manevre pe teritoriile, pe pământurile agricole ale acesteia, îngrădiri împovărătoare, a desființat fortărețele de pe Nipru pentru ca, în felul acesta, să pricinuiască Armatei Zaporojene obstacole nelegale în activitățile pescărești și vânătoarești, să o umilească și să-i pricinuiască pagube pe nedrept. Pentru ca, mai

apoi, procedând cu viclenie, să pustiască și cuibul Armatei Zaporojene – Sicea interimară.

Așadar, la terminarea războiului – dă, Doamne, să fie cu urmări fericite (dacă Armata Zaporojeană nu va elibera, de data aceasta, așezările sale și Niprul de sub năpăstuitoarea ocupație a moscoviților) – ilustrul hataman va trebui ca, în timpul tratativelor de pace dintre prealuminatul și milostivul rege suedez și Imperiul moscovit, să stăruie cu vigilență ca Niprul și așezările Sicei Zaporojene să fie curățate de fortărețele și redutele moscoviților și să fie reîntoarse în proprietatea dintotdeauna a Armatei Zaporojene. Iar în viitor, să nu se permită nici ridicarea de fortărețe, nici întemeierea orașelor, nici a satelor cu termen prestabilit.

În afară de aceasta, prealuminatul hatman nu are voie, nu numai să tolereze distrugerea așezărilor Armatei Zaporojene indiferent de timp, împrejurare sau motiv ci, el este dator să-și dea toată silința pentru a ajuta Armata Zaporojeană întru apărarea acestora.

V.

Terehtemyrul a aparținut de drept, dintotdeauna, Armatei Zaporojene de la Praguri și a îndeplinit rolul de spital al acestei armate. Așa și acum, după eliberarea – ajută-ne, Doamne, – a Patriei noastre din subjugarea moscovită, fie ca luminatul hatman să redea Armatei Zaporojene de la Praguri, Terehtemyrul cu toate domeniile și mijloacele de transport pe Nipru care se află acolo. Spitalul din Terehtemyr să fie renovat pe cheltuiala armatei și să fie destinat cazacilor istoviți de adâncile bătrâneți, ori de rănille dobândite în lupte, ori de sărăcia extremă; deasemenea să fie prevăzute, pentru aceștia, hrană și îmbrăcăminte. Tot așa, întreg Niprul, – de sus, din orașul Perevolocina pînă la vărsare, precum și mijloacele de transport perevolociene și însăși așezarea Perevolocina, cu orașul Kereberda și râul Vorsklo cu morile lui care se află pe teritoriul regimentului Poltavei și fortăreața Kodațka cu toate domeniile, trebuie ca luminatul hatman, iar după el, urmașii cărmuirii sale, în acord cu vechile drepturi și privilegii, să le păstreze în stăpânirea legală a Armatei Zaporojene și să nu permită nimănui – chiar de-ar fi proeminente clericale ori mirene – să pescuiască fără limite în Niprul cuprins între Perevolocina și vărsarea lui în mare. În afară de cele menționate, nici asupra altor cursuri de ape și nici asupra terenurilor cuprinse între Dike pole și Ociakiv nu are drept de stăpânire și folosință altcineva decât Armata Zaporojeană.

VI.

Dacă în țările cu regim absolutist, la întrunirile care au loc în folosul stabilirii ordinii statale, fie pe timp de pace, fie de război, autocrații înșiși, prezenți în

persoană cei care conduc lucrările acestor reuniuni nu se împotrivesc să-și supună hotărârile judecății și aprobării miniștrilor și consilierilor lor, atunci o națiune liberă n-ar aplica o astfel de procedură înțelept întocmită? După cum se știe, în sânul Armatei Zaporojene, încă din vremuri foarte îndepărtate, s-a respectat și se respectă acest principiu de către conducerea hatmană în conformitate cu strămoșeasca lege a libertății. Cu toate acestea, au fost și hatmani ai Armatei Zaporojene care și-au arogat puteri nelimitate încălcând cu totul regulile și obiceiurile și au impus în mod samavolnic acea lege care zice: „Așa voiesc, așa poruncesc”. Din cauza unei astfel de inconștiente cărmuiri despotice hatmane, în Patrie și în Armata Zaporojeană s-a instaurat dezordinea, strâmbarea legilor, asuprirea ucrainenilor, atribuirea forțată, irațională a funcțiilor în armată, situație care a generat lipsa de respect față de comandantul general, față de polcovnici, a unei considerabile părți din armată. De aceea, noi, comandantul general, atamanul, atamanul coșovei și întreaga Armată Zaporojeană, ne-am pus de acord și am ratificat împreună cu luminatul hatman în timpul votării, legea luminăției sale, care trebuie să aibă putere veșnică în Armata Zaporojeană:

- consilieri de frunte în Patria noastră vor fi comandanții generali atât datorită importanței funcției lor cât și a faptului că ei se află în permanență alături de hatman;

- după aceștia, în ordine firească, vor avea drepturi de consilieri populari, polcovnicii cîrmuitori ai orașelor;

- pe lângă aceștia, vor fi neapărat aleși pentru Consiliul general, cu acordul hatmanului, consilieri generali din fiecare regiment, câte una dintre cele mai însemnate persoane cu merite excepționale în slujirea pe care o face.

Împreună cu acești comandanți generali, polcovnici și consilieri generali, luminatul nostru hatman actual precum și urmașii lui sunt obligați să se consulte în legătură cu securitatea Patriei, cu binele, prosperitatea societății și cu toate problemele cetățenești, și nu are voie să decidă nimic, să inițieze ori să înfăptuiască cu de la sine putere, fără examinarea și aprobarea acestora.

De aceea, la actualele alegeri ale hatmanului, s-a hotărât, în unanimitate, să aibă loc trei sesiuni ale Consiliului general care trebuie să se desfășoare, în fiecare an la reședința hatmanului: prima – la Sărbătoarea Nașterii lui Hristos (Crăciunul), a doua – de Paște, și a treia – la sărbătorirea Acoperământului Preasfintei Născătoare de Dumnezeu. La acele sesiuni, trebuie să participe nu numai polcovnicii, laolaltă cu superiorii din armată, cu sotnicii, nu numai consilierii generali din toate regimentele, dar și delegați din Armata Zaporojeană de la Praguri, pentru a contribui și ei cu sfaturile lor; obținând universalul de la hatman, ei au obligația să sosească și să se prezinte exact la ora stabilită. Iar când luminatul hatman va propune anumite probleme pentru a fi examinate în comun, atunci aceștia toți au datoria ca, în mod cinstit și sincer, negândind la vreun profit personal ori al altor persoane – dând la o parte pizme, zavistii și

gânduri de răzbunare, să dea sfaturi corespunzătoare în așa fel încât să nu aibă, prin aceasta, de pierdut, ofensând onoarea hatmanului ori dăunând intereselor Patriei – fie ca pieirea și nenorocirea să o ocolească!

Dacă în urma celor trei sesiuni amintite ale Consiliului general pentru care sunt stabilite termene speciale, vor surveni unele probleme care trebuie urgent examinate, hotărâte, îndreptate, atunci luminatul hatman își poate folosi deplina autoritate și influență pentru a aplană și soluționa acele probleme, cu consimțământul comandantului general. Deasemenea, dacă sosesc unele scrisori din țări sau ținuturi străine destinate strălucitului hatman, se cuvine ca luminăția sa să informeze și asupra răspunsului dat, pentru ca să nu rămână această corespondență cu străinătatea un secret – în primul rând – și pentru a nu aduce prejudicii siguranței Patriei și bunăstării sociale.

Și pentru a exista o sinceră încredere reciprocă între hatman, comandantul general, polcovnicii și consilierii generali, indispensabilă pentru realizarea consfătuirilor secrete sau publice, atunci fiecare dintre ei trebuie ca, înainte de a trece la îndeplinirea obligațiilor funcției pe care o au, să depună, personal, jurământ de credință față de Patrie, de loialitate față de hatman și, deasemenea, să jure că vor îndeplini cu bună credință îndatoririle ce revin funcției lor aprobate prin jurământ public în forme corespunzătoare.

Dar dacă în acțiunile ilustrului hatman se va observa vreo contradicție cu dreptatea, vreo greșală referitoare la drepturile și libertățile armatei sau vreo ostilitate față de Patrie, atunci comandantii generali, polcovnicii și consilierii generali sunt autorizați să se folosească de libertatea cuvântului pentru ca, personal sau – dacă se impune ca necesitate irevocabilă – în mod public, în cadrul unor consfătuiri, să o mustre pe luminăția sa și să oprească în mod categoric desconsiderarea drepturilor și libertăților, neaducând prin aceasta, nici cea mai mică ofensă onoarei înaltului rang de hatman. Pentru muștrările primite, luminatul hatman nu trebuie să se simtă jignit și nu are voie nici să se răzbune – dimpotrivă, el trebuie să stăruie în îndreptarea greșelilor sale.

În afară de aceasta, fiecare consilier general, în regimentul său, unde va fi ales prin vot public pentru Consiliul general, este autorizat ca, împreună cu mai marele polcovnic peste oraș, să vegheze asupra unei juste organizări, să participe la conducere prin consultări generale, deasemenea este dator să observe cu atenție și să acționeze hotărât împotriva nedreptății și oprimării poporului ucrainean.

Dacă comandantul general, coloneii și consilierii generali sunt datori să respecte bunele rânduieli, se cuvine ca aceștia să prețuiască deopotrivă înalta demnitate a ilustrului hatman, să-i arate respectul și ascultarea cu credința corespunzătoare rangului său înalt, după cum și luminatul hatman, de partea sa, se cade să-i considere frați, nu slugi aflate în proprietatea sa, să nu-i constrângă cu premeditare pentru a-i înjosi rușinându-i în demnitatea lor prin chemarea la ordine doar atunci când împrejurările o cer.

VII.

Dacă vreunul dintre comandanții generali, polcovnici, consilierii generali, camarazii de frunte, ori alți slujbași, iar pe lângă aceștia, vreunul dintre cazacii de rând s-ar face vinovat – fie prin jignire, fie cu vreo impertinență (în loc de bună cuviință) adusă onoarei hatmanului, fie că s-ar face vinovat prin vreo altfel de greșală, – atunci luminatul hatman nu trebuie să-l pedepsească pe acel vinovat pentru greșelile lui folosindu-se de instrumentele puterii sale, ci să-i fixeze personal pedeapsa. O astfel de cauză – de natură criminală sau de altă natură – va fi transmisă spre examinare Tribunalului general. Și orice hotărâre va lua acesta – ostilă, însă nepărtinitoare, aceleia va fi obligat să i se supună fiecare infractor.

VIII.

În ceea ce privește la problemele militare, ele vor fi aduse la cunoștința luminatului hatman de către sus-amintiții comandanți generali, aflați permanent alături de hatman – probleme ce revin obligațiilor lor în actul conducerii – și vor primi personal de la acesta deciziile. În astfel de cazuri nu se va face niciodată apel la curtenii hatmanului, care au obligația de a nu se amesteca în nici o problemă militară, consiliere sau rapoarte și nici a se implica în transmiterea corespondenței militare chiar și a celei neînsemnate.

IX.

După cum se știe, în Armata Zaporojeană au existat dintotdeauna trezorerii generali care administrau tezaurul, morile și toate veniturile armatei, plățile departamentale și orânduiau toate lucrurile cu voia și aprobarea hatmanului. Instituim, deci, și acum, cu aprobare generală, această regulă și o ratificăm ca lege imuabilă, pentru a fi ales în Patria noastră eliberată, dă, Doamne, de sub jugul moscovit, în urma deciziei hatmanului și cu acordul tuturor, trezorerul general – om de vază, emerit, respectabil, înstărit care, având consimțământul hatmanului, ar avea grijă cu bunăcredință de tezaurul armatei, ar supraveghea morile, veniturile, orientându-le spre nevoile obștești, iar nu spre beneficiul personal. Însuși ilustrul hatman nu va avea dreptul nici să râvnească la tezaurul armatei, nici să se apropie de el; să nu-l deturneze spre folosul personal, ci să se mulțumească cu dijmele și veniturile proprii prevăzute pentru persoana și sceptorul hatmanului. Este vorba despre cele provenite din sotnia Șeptakiv, regimentul Gadiatkyi, din domeniile Pocepivsk și Obolonsk și altele care, din cele mai vechi timpuri, fuseseră hotărâte pentru rangul hatmanului. Dincolo de acestea, ilustrul hatman nu are voie cu de la sine putere să-și aproprieze averea obștească și domeniile Armatei Zaporojene sau să le împartă indiferent de pretext altor oameni, mai puțin celor ce au binemeritat de la patrie, dar mai ales călugărilor,

preoților, văduvelor fără copii, oamenilor de rând și oficialilor militari, servitorilor personali, curtenilor și persoanelor private.

Este evident că trezorierul general trebuie să fie ales ca ajutor al hatmanului și să fie prezent oriunde va ființa reședința hatmanului. Pe lângă acesta, în fiecare regiment trebuie să fie ales tot sub jurământ și neapărat cu acordul general al polcovnicului și comandantului, din amândouă stările – cazaci și ucraineni civili – câte doi trezorieri dintre cei mai de vază oameni înstăriți. Ei au obligația să cunoască veniturile regimentului și cele civile, impozitele ucrainenilor, să le administreze împreună cu cheltuielile și să raporteze, în fiecare an, asupra activității lor.

Revine ca obligație acestor trezorieri regimentali subordonați nemijlocit trezorierului general, să controleze, în cadrul regimentului lor, veniturile cuvenite trezoreriei armatei, colectarea și transmiterea lor în mâinile trezorierului general.

Domnii polcovnici nu le-a venit bine să participe la cheltuielile regimentului, dar sunt mulțumiți de veniturile și avantajele funcției pe care o dețin.

X.

Întrucât luminatul hatman este dator, prin obligațiile ce le incumbă actul conducerii, să cârmuiască și să vegheze asupra bunei orânduiri în Patrie și în Armata Zaporojeacă, el trebuie, aceeași atenție să o manifeste față de toată lumea și să stăruie ca să nu se săvârșească asupra lor excesive ale cazacilor de rând și ale ucrainenilor sârmani, spolierea și ruina lor. Astfel de abuzuri îi silesc pe oameni să-și părăsească locurile de baștină și să ia calea pribegiei, pentru a-și afla dincolo de hotarele patriei, o viață fără necazuri ca acestea, ci una mai potrivită, plăcută, tihnită.

De aceea, hotărâm ca domnii polcovnici, sotnicii, atamanii și alți oficiali militari sau civili să nu mai îndrăznească a-i folosi pe cazaci și pe ucrainenii civili la munci de clacă ori la alte munci cu caracter privat, dacă acei oameni nu sunt destinați nemijlocit să facă acele treburi sau nu le sunt slugi: să nu-i trimită la cositul fânului sau la seceriș, să nu-i oblige să ridice diguri, stăvilare, să nu săvârșească asupra lor acte de violență pentru a le acapara pământurile, să nu-i oblige să-și vândă terenurile în condiții dezavantajoase și să nu le confiște pentru orice greșală toate bunurile – mobile și imobile.

Deasemenea, meseriașii să nu fie ademeniți, fără plată, de către domnii funcționari, pentru a le munci acasă, iar pe cazaci să nu-i scoată din slujbele lor de dragul unor însărcinări private. Luminatul hatman trebuie ca, uzând de întreaga autoritate, să stârpească abuzurile de putere și să aibă grijă ca ele să nu apară între timp, pentru a nu oferi altora exemplu de urmat.

Toată această nenorocire – asuprirea și jecmânirea sârmanului popor ucrainean – își are rădăcinile în goana după onoruri, a lacomilor șperțari.

Neavând drepturi ori bază pentru onoruri ci doar impostura obținută prin lăcomie în folos personal, ei se apucă să-și cumpere funcții militare și civile, câștigând bunăvoința hatmanului cu daruri, cu lingușiri și manevrând în felul acesta, se trezesc – luând-o prin spatele alegerilor libere și împotriva legii și dreptății – că ocupă înalte demnități, cum ar fi aceea de polcovnic sau altele.

De aceea, hotărâm cu toată fermitatea ca luminăția sa, hatmanul, să nu se lăcomească la nici un fel de daruri sau promisiuni și să nu acorde nimănui gradul de polcovnic sau alte funcții militare ori civile pe baza relațiilor personale și să nu impună, prin abuz, pe nimeni în acele funcții. Funcționarii militari și civili și, cu atât mai mult polcovnicii vor fi aleși, în mod obligatoriu, prin alegeri libere, prin exprimarea voinței libere, iar după ce vor fi aleși, ei vor fi validați de autoritatea hatmanului; alegerile pentru aceste funcții vor avea loc numai cu aprobarea hatmanului. Aceeași regulă trebuie să fie respectată și de către polcovnici: să nu-i aleagă pe sotnici sau pe alți funcționari pentru mită sau pe baza unor simpatii personale, nesocotind alegerile libere ale întregii sotnii, deasemenea să nu îndepărteze pe nimeni din funcții din cauza unui resentiment personal.

XI.

Văduvele – soțiile cazacilor – și copii lor rămași orfani, gospodăriile caza-cilor și femeile rămase singure, în absența soților lor, atunci când aceștia vor fi plecați în campanii militare sau cu orice fel de alte îndatoriri militare, să nu fie atrase de nici o faptă vinovată sau să desfășoare munci obștești care intră în obligația pospoliților și nici să fie împovărate de impozite – aprobat și ratificat.

XII.

Nu de poveri mai mici sunt apăsate și orașele ucrainene, fiindcă satele, care altădată le erau subordonate nemijlocit și le dădeau ajutor în achitarea datorii-lor ucrainenilor, au fost transferate în proprietatea clericilor și laicilor benefici-ari, iar populația care a locuit în acele orașe și s-a împuținat are, totuși, obliga-ția, fără nici o scutire, de a achita acele datorii care, altădată, erau plătite cu aju-torul acelor așezări răpite și date altor stăpâni.

De aceea, atunci când în Patria noastră eliberată de sub asuprirea moscovi-tă va domni, în sfârșit, pacea, va fi efectuat de către comisari anume desemnați pentru aceasta, recensământul general al întregului patrimoniu obștesc cu care sunt înzestrate statele. Rezultatele acestui recensământ vor fi înaintate, în pre-zența hatmanului, spre judecată, Consiliului general suprem a cărui hotărâre va stabili cu fermitate cine are dreptul și cine nu trebuie să se folosească de te-renurile și de patrimoniul Armatei și, deasemenea, ce impozite sunt obligați să plătească cetățenii posesorilor. Nefericitei și slăbitei populații ucrainene, i se

înmulțesc obijduirile și din cauză că, nu de puține ori, cazacii îi scutesc pe cei mai înstăriți țărani de la obligațiile orășenești și sătești primindu-i în vecinătate iar cei mai avuți cumpărători, îngâmfându-se cu universalile și cu bunăvoința protectoare a polcovnicilor se eschivează de la îndatoririle cetățenești la care sunt obligați și refuză să contribuie la nevoile sociale.

De aceea, luminatul hatman să nu uite să suprimе universalile sale date sătenilor care se folosesc de protecția cazacilor și a negustorilor când e vorba să se achite de îndatoririle cetățenești și, deasemenea, să interzică a li se mai oferi, pe viitor, protecție.

XIII.

Orașul—capitală al Ucrainei — Kyiv — și alte orașe ale Ucrainei să-și apere cu fermitate inviolabilitatea legilor și a privilegiilor pe drept conferite. În acord cu această adunare electorală s-a hotărât și s-a încredințat aceasta spre confirmare, autorității hatmanului, la momentul potrivit.

XIV.

Printre alte tipuri de asupraire, cu care sunt obijduiți ucrainenii civili și cazacii de rând în Ucraina — Patria noastră — nimic nu poate demoraliza și vlăgui mai mult poporul, ca năvala călătorilor care ori se îndreaptă spre ceva, ori vin de undeva și, deasemenea, cunoscutele obligații nelegale de a li se da, mereu, căruțe, însoțitori, de a fi ospătați bine, dar pe degeaba. Pe sărmanii ucraineni și cazaci de rând aceste obligații îi aduc la disperare, din cauză că puhoiul veneticilor și al celor de prin partea locului din toate păturile și funcțiile sociale o pornește în lungi călătorii străbătând orașele și satele roxolanilor de pe ambele maluri ale Niprului, fie cu treburi militare, fie private și nu de puține ori vin cu te miri ce misiune, și slugile personale, nu numai ale hatmanului, dar și ale comandanților generali, polcovnicilor, sotnicilor ori ai unor camarazi mai însemnați iar pe lângă aceștia, și ai înaltului cler.

Alții, plecați la drum cu treburi personale sau doar cu chef de a călători, îi constrâng pe atamanii să le facă onoruri nefirești: să le ofere daruri, să le asigure hrană, băutură, transport, însoțitor și pază. Alții, încă, mai ales slugile, jecmănesc cu nesimțire, pretinzând mereu și mereu un număr nesfârșit de căruțe cu cai. În cazul în care atamanii orașelor sau ai satelor nu au posibilități să satisfacă aceste toane, escrocii o țin tot pe a lor, recurgând la înjurături și biciuire ca să-i oblige pe funcționarii publici să dregă lucrurile îmbunându-i cu daruri în bani. Câte unii iau cu ei caii de povară după care, ori și-i însușesc ori îi vând. Iar printre comandanții generali, polcovnici și alte căpetenii s-a instalat năravul de a-i obliga pe atamanii orașelor să le repare caretele și

să coase slugilor lor tot felul de haine pe cheltuială obștească. În plus, fără pic de rușine, tulbură sfaturile populare orășenești pretinzând prin slugi anume școlite, distracții și satisfacerea necesarului bucătăriei lor. În rând cu ei și atamanii ahtiați după mărire și fiind gata de orice ca să câștige îndurarea și bunăvoința acestor voiajori – în primul rând pentru interesele lor personale, iar nu pentru cele cetățenești – intră-n toate voile acestor căpetenii și ale slugilor lor. Și nu odată, chiar atamanii orașelor și ai satelor pândesc prilejul de a-și satisface lăcomia sub pretextul ospitalității: îi poftesc cu lingușire pe drumeții cărora le oferă hrană și băutură cu vârf și îndesat în pompoasa ospetie. Acolo se îmbată cu tot felul de băuturi, iar mâncărurile și le împart între ei, trecând toate acestea în caietele de socoteli la capitolul cheltuieli și, în consecință, nu numai că împovărează datoriile ucrainenilor și le măresc impozitele, dar îi aduc pe aceștia la cea mai neagră mizerie.

De aceea, atunci când Patria noastră se va elibera de sub jugul moscovit, când în sfârșit va domni într-însa pacea peste restriștea vremurilor de acum, luminatul hatman trebuie să instaureze în toate localitățile subordonate autorității sale o astfel de ordine încât poporul să nu mai aibă de suferit din cauza îndatoririlor deplasate, pe măsura îmbunătățirii situației în stat.

De aceea, în obștea fiecărui oraș trebuie să fie ales și supus jurământului, trezorierul subordonat trezorierului regimentului care să aibă sub conducerea și, în grija sa, toate veniturile și cheltuielile armatei, pe care să le treacă în mod corect în caietul de cheltuieli. Dacă la bilanțul anual se va observa că veniturile sunt trecute la datorii sau la delapidări, acestea trebuie compensate din veniturile personale ale celui trezorier pentru a fi înapoiate orașului. De aceea el trebuie să treacă în caietul de cheltuieli doar acele cazuri care sunt legate de călătorii făcute în chestiuni concrete: cine și cu ale cui mijloace a călătorit și de ce avantaje s-a bucurat.

Dar, în primul rând, fie ca luminatul hatman să scape lumea de încă o grijă prin abolirea, în Patria noastră, a obligației față de Poștă de a i se da călăuze, și a ordinelor silite de a i se oferi căruțe și daruri, rânduind lucrurile la fel ca-n țările vecine unde nu există obiceiuri atât de blestemate și de apăsătoare cum sunt cele de pe grumazul poporului ucrainean. Iar pentru transportul scrisorilor, luminatul hatman să introducă, după exemplul și modelul statelor străine, poșta pe cheltuiala armatei în regimentele corespunzătoare teritoriilor ce-i sunt subordonate, după ce, mai întâi a analizat amănunțit, a hotărât și a confirmat această chestiune în Consiliul general.

XV.

Percepția fixată pentru a fi plătită, an de an, regimentelor de campanie (mixte) și de infanterie precum și pentru alte cheltuieli, ale armatei este apreciată de

toată populația roxolanilor – cazaci sau ucraineni civili – ca fiind peste măsură de împovărătoare, iar staționarea acestor regimente, un obstacol insuportabil.

Așadar, atât percepția, cât și staționarea amintită, trebuie repudiate și abolite definitiv.

Să fie examinate și să se hotărască în Consiliul general sursele din care se pot completa și înnoi pentru cheltuieli diminuările din trezoreria armatei care au fost pricinuite de acțiuni de război și, deasemenea, să se stabilească la finele războiului, câtă armată cavaleriească și pedestră să rămână alături de hatman, în serviciu militar.

XVI.

Nu odată omul nevoiaș se plânge, implorând scăpare și își exprimă jignirile și indignările cauzate de cei care, în calitate de percepatori și comisari ai târgurilor, îi persecută an de an, jecmănindu-i peste măsură. Din cauza acestor prigoane, sărmanii oameni nu se pot nici măcar apropia de târguri, darmită să și vândă ceva, cât de neînsemnat, care să-i scoată din vreo nevoie sau să procure ceva pentru trebuințele casei, fără chinul vămuirii.

Iar dacă se întâmplă ca cineva să comită o cât de mică greșală, atunci acești comisari ai piețelor confiscă tot, până la ultimul fir de ață.

Așadar acești percepatori și subordonații lor să perceapă vamă pentru trezoreria armatei doar din importul și exportul mărfurilor ca atare și doar în măsura precis și universal delimitată, fără să pretindă de la cumpărători nimic în plus și să nu comită nici cea mai mică extorcare a sărmanului popor credincios.

Tot așa și comisarii piețelor, să vămuiască doar acele persoane care au obligația să plătească vamă, nu și pe oamenii săraci care vin la târg doar-doar și-or vinde ceva la preț cât de mic sau ca să-și cumpere câte ceva pentru trebuințele personale.

Deasemenea, să înceteze a mai declanșa tot felul de acțiuni judecătorești – nu numai criminale dar și curente și să nu mai împovăreze cu nemăsurate asupriri și jafuri satele și orașele ucrainene.

Toate aceste probleme, luminatul hatman trebuie să le urmărească cu deosebită perspicacitate folosindu-și autoritatea cu stăruință corespunzătoare.

Prin libera voință a guvernului și a administrației au fost împuternicite toate drepturile și libertățile în Patrie pentru respectarea și păstrarea inviolabilității lor, și pentru înfăptuirea acestor acorduri și a Constituției pe care ilustrul conducător o parafează cu propria semnătură, cu sigiliul armatei și cu jurământul corespunzător.

Jurământul hatmanului:

Eu, Pylyp Orlyk, nou-alesul hatman al Armatei Zaporojene, jur în fața lui Dumnezeu Cel slăvit în Sfântă Treime că eu, cel ales prin vot liber după legile strămoșești și datinile părintești, cu consimțământul prea lumnatei majestați regale a Suediei, protectorul nostru, fiind proclamat și ridicat la înalta demnitate de hatman de către comandamentul general și de către toată Armata Zaporojeană care se află aici, alături de luminata majestate regală, și de către tovarășii de la Pragurile Niprului – prin trimișii lor – și mă oblig:

- să transpun în viață, fără să modific capitolele, fragmentele, sensurile și clauzele prezentului tratat juridic, adică al Constituției, încheiat între mine și Armata Zaporojeană, aprobat în unanimitate, legalizat și hotărât în prezentul Consiliu consacrat prin alegeri;

- să fiu devotat și credincios până la sfârșit Patriei noastre și să depun zel în grija pentru prosperitatea socială și pentru unitatea Maicii-Ucraina;

- să întăresc drepturile și libertățile Armatei Zaporojene, folosindu-mi toate posibilitățile, aptitudinile și autoritatea;

- să nu intru în nici un fel de înțelegere cu statele și popoarele străine, de asemenea cu cele vecine Patriei noastre, care i-ar premedita pieirea sau orice alt fel de nenorocire;

- să dau la iveală în fața comandatului general, a polcovnicilor și a tuturor celor împuterniciți întru acestea, intrigile secrete ale străinilor, vrăjmașe Patriei noastre, drepturilor și libertăților ei;

- să respect pe cei vrednici și îndeosebi pe cei ce au binemeritat de la Patrie și să evidențiez că este de o foarte mare importanță și pentru cei de vază și pentru cei obișnuiți din cadrul obștii noastre frățești, să manifeste aceeași atitudine de respect;

- să pedepsesc infractorii potrivit cu litera legii și să respect mereu dreptatea.

Așa să-mi ajute Dumnezeu, preacurata Evanghelie și Patimile fără-de-vină ale lui Hristos.

Întăresc și consfințesc acest jurământ cu propria-mi iscălitură și cu sigiliul armatei.

*S-a întocmit la Bender în anul Domnului 1710, aprilie,
ziua a cincea.*

*Pylyp Orlyk,
Hatmanul Armatei Zaporojene
Cu propria mână,*

(loc pentru sigiliu)

Traducere, Silvia Zabarcenko

ЩОДЕННИК П. ОРЛИКА

*у перекладах українською та румунською мовами,
в частині, що стосується Молдови, Валахії та
Добруджі*

**Щоденник подорожуючого за 1722 рік
Божий, який щасливий розпочався із
славою, гідний вшанування, настав.**

*Господи, кроки мої на шлях Твій.
Отче, якби направився шлях мій до повчань
Твоїх, яких слід дотримуватися*

Турецька держава

Молдовська земля

- 21(10)** березня, в суботу, переправившись через польський кордон на Молдовську землю, через річку Черемош, і найнявши провідника з Попельніка, проїхавши добру милю до молдовського села Вашківці, власником якого є Щербан Флондор, де переночували і дали чотири червоні євреєві для обміну на дрібну турецьку монету в Снятині, і для купівлі там різних, необхідних для подорожі речей.
- 22(11)**, у неділю, єврей, який виїхав рано в неділю до Снятина, повернувся аж вночі, для чого змушені були весь день постувати, однак проявив до нас гостинність той пан Флондор, який запросив нас до себе на вечерю і як міг, нас прийняв, і для коней сіна дав, бо через нешвидке повернення єврея змушені були заночувати.
- 23(12)**, у понеділок уранці, виїхавши з Вашківців (де ми також найняли провідника), прибули через півмилі до переправи, де сходиться Прут з Черемошом, яку перетнули в човнах, склавши на них вози, а коні переплили, зупинились на випас за милю від переправи в селі Мамаївці, яке належало до Скитського Монастиря, де, пообідавши в тамошніх отців, ночували за півмилі в Слободі.

24(13), у вівторок, виїхавши вранці зі Слободи, випасали коней за дві милі в селі Топорівці, і звідти заночували за милю в селі Самковці, яке належало до Хотину, господарем якого був Спага, і який був у нас і частував кавою.

25(14), у середу, найнявши для воза пару коней у Субаши, отуреченого волошина, а на свої коні посадивши Кароля і Яна, проїхали дві третини милі, і зупинившись за півмилі від Хотина, направив попереду Кароля до Пашинського Кехая, повідомляючи про себе, і просячи про прийом, а поки він повернувся, ми пообідали, після чого незабаром повернувся Кароль, а з ним прибули делеговані від полковника Колчака два липканські офіцери, ротмістр і поручник, для зустрічі і для мого супроводу до маєтку, призначеного для мене у селі Липлянське, неподалік від Хотина, що належав липканському ротмістру Корсаку, який нас прийняв дуже по-людськи, як порядна людина.

26(15), у четвер все було спокійно, а після обіду направив шановного пана капітана Деклуара, який був при пана ротмістра Корсака до липканського полковника Колчака з візитом і подякою за виявлену мені честь із проханням, аби мені у сераскира влаштував аудієнцію. Але пан капітан не міг з ним побачитись, бо спав сераскир, і тому повернувся сам до маєтку, а пан ротмістр Корсак залишився там, і приїхав пізно ввечері, і від імені свого полковника радив, щоб я щось Паші подарував, але нічого було дарувати.

27(16), у п'ятницю, просив у пана капітана, щоб доповів про мене Паші, і домовився про аудієнцію у нього. А, насамперед, сказав зайти до перекладача Хусейма і просити його поїхати до Кехая [начальника канцелярії. – Т. Р.], до якого Хусейм був вхожий, і приніс пану капітану вістку, що його Паша направив до мене, і, у зв'язку з чим, обіцяв бути після обіду, а з Кехаєм капітан не бачився. Я чекав тоді з великим нетерпінням на того перекладача Хусейма, який у вечорі був у мене з посланням від Паші, в якому йшлося про те, що я, будучи таким високим достойником, не дав про себе знати принаймні за три дні наперед, так несподівано і у невідповідний час, приїхав до Хотина, і передав сказати мені, що ані до Стамбулу, ані до Хана не дозволить вільно в'їхати, і звідки приїхав, туди й повертатися. Це мене дуже розгнівало, однак, не втрачаючи надії і гумору, відповів на те, що я, через Нахімовського писав до його величності Паші і повідомив про себе, що мав тут і сам бути. По-друге, що я їхав сюди інкогніто під іншим іменем, без жодного супроводу, щоб не стало відомо у Польщі, хто я, і куди їду, і якби на кордоні дав про себе знати його величності Паші, то би в Хотині уже було оголошено про моє

прибуття, і дійшла би та інформація до тих форвахтів [польські прикордонники. – Т. Р.], які перебувають у близькому сусідстві з Хотином, і де щодня бувають поляки. Цим наразив би себе на явну небезпеку, і, не маючи можливості перебратися через польські форвахти, потрапив в їх руки, а потім і в московські. По-третє, я не чужа людина, але приязний слуга Найяснішої Порти, від якої я маю написати хатишериф [султанський лист або універсал. – Т. Р.], тобто привілей його величності Падишаха, власною його рукою підписаний, і наданий мені і Війську Запорізького для захисту, а тоді також укладений трактат на вічне побратимство з кримським ханством. А оскільки Порти і Хан були поінформовані, що я поїхав за небіжчиком шведським королем, залишивши тут, під протекцією тієї ж Порти і Хана моє Військо Запорізьке, так після смерті того ж короля небіжчика, я повернувся в межі Найяснішої Порти до мого війська і маю листи до Найяснішого Його Величності Паші і Його Величності Візира від Його Величності нинішнього Шведського Короля також до Паші, і з цих міркувань, не потрібно було мені ніяких церемоній і двічі повідомляти Його Величність Пашу про моє прибуття до Хотину, про котре Його Величність Паша знав і повідомив Ясншу Порту. А на те, що Його Величність Паша каже мені їхати туди, звідки приїхав, то Його Величність цим явно вказує на свою прихильність до московської сторони, і властиво хоче мене видати в руки моїх ворогів, чого не тільки бусурманська віра не дозволяє, але і закони захищають, і я не сподівався такої неласки від Його Величності Паші за виявлені мною послуги Порті Отаманській, яка такої дії не схвалила б, і не схвалив би того Його Величність Шведський Король, який напевно написав би до Його Величності Падишаха, і скаржився на Його Величність Пашу, що не допустив мене з королівськими листами до Порти, видав мене з ними у ворожі руки всупереч закону і бусурманської віри. Наводжу тут для прикладу господаря молдовського [Дмитра Кантемира. – Т. Р.], якого над Прутом, так само і самого царя міг взяти візир, але, дотримуючись закону, не хотів екстрадиції його і Його Величності Царя. А християнський цар, будучи переможцем над турецькими військами, претендував на видачу Ракоці і не хотів приступати до жодних перемовин, поки того не буде видано. Однак Порти була втратити половину держави, ніж це дозволити. Були і інші приклади, про що добре поінформував перекладача Хусейма, який мав передати це Паші.

Взяв тоді від мене Хусейм царський привілей, даний на протекцію і обіцяв презентувати його Паші і донести все те, що почув від

мене, потрібно було аби за ними прислали мою людину, щоб доніс мені, що на це сказав Паша. Я направив до нього Кароля, який після повернення, заявив, що Паша розпорядився надати мені пенсію і що Хусейн має бути у мене сам завтра з цим повідомленням. Це мене трохи втішило і вселило надію на краще.

Про Нахимівського, відразу ж по моєму прибуттю я мав інформацію від козаків, а потім від липків, що його Паша наказав взяти насильно, переправивши на інший бік до Жванця, віддати в руки Регіментажа, який був на форватхах, який у свою чергу, наказав відправити його до Синявського, де, нібито, і зараз буває під вартою і, нібито, лист мій, який написав до війська, Паша також мав переслати до Синявського, що мене всі ці дні дуже тривожило і вселяло малу надію на мою безпеку.

28(17), в суботу рано приїхав посланець Падишинський з 17 кафтанамі із підтвердженням призначення на посаду Паші Абдіпаші. Липки зустрічали його і при в'їзді до міста салютували з 24 гармат, і перед його в'їздом прибув до мене на розквартирування перекладач Хусейн, який мені сказав, що Паша не розпорядився йому чекати того в'їзду, який йому не належить, але наказав йому, щоб відразу їхав до мене. Приїхавши сюди, сказав мені, що Паша був дуже задоволений за його, Хусейма, донесення від П.Орлика і шкодував, що не знав про мої справжні наміри, і тут же дав доручення про призначення мені пенсії. А мене просив, що був терплячим доти, поки не дійде доручення от Порти, до якої обіцяв писати про мене через спеціального кур'єра, вимагаючи лише, щоб показав йому королівські листи до Падишаха і Візира, а також укладений трактат про побратимство з Кримським ханством, що я і зробив і надіслав їх через Хусейма.

29(18), у вербну неділю я не мав нічого вартого уваги до написання і спокійно сидів у квартирі після відправлення Служби божої у монастирі.

30(19), у понеділок Кароль приніс мені пенсійні гроші і взяв для коней ячмінь. Пан ротмістр Корсак, мій господар, будучи у свого полковника Колчака, повідомив мене, що Паша розпорядився підібрати мені місце для розміщення у місті. Тоді я направив Кароля до того полковника Колчака, просячи, щоб мене з цієї господи не виселяти з тих міркувань, по-перше, що тут близько знаходиться церква, де під час свят мені буде легше бувати на службі божій, ніж у місці. По-друге, що тут між Липками я перебуваю як серед своїх людей, і по-третє – у місті все буде коштувати дорожче, а також треба буде мати

перекладача, на що мені не вистачить коштів. Також направив до того ж Хусейма Кароля, питаючи про можливість отримання привілеїв внаслідок передачі трактату і королівських листів. Після повернення, Кароль повідомив мене, що можу залишитися на нинішньому місці розквартирування, де мені подобається. Друге – перекладач Хусейм доповів, що Паша, будучи дуже зайнятий, ледве глянув на мої папери. А про аудієнцію сказав, що не знає коли відбудеться, проте висловив припущення, що це можливо хіба після повернення кур'єра зі Стамбула, через якого Паша писав про мене до Порти.

31(20), у вівторок не було нічого вартого уваги для записів.

Квітень, за новим календарем

1 квітня (21 березня), в середу під час служби в монастирі я отримав звістку від слуги отця ігумена, що той на переправі з того боку зі Жванця до Хотина почув розмову вартового з євреєм, який розповідав, що везе лист про мене від свого регіментаря до пана полковника і місцевого стражника Колчака. Після повернення я під вечір попросив господаря мого будинку, пана ротмістра Корсака, щоб він дізнався на наступний день під час перебування у Колчака, що про мене написав регіментар.

2 квітня (22 березня) в четвер, коли я був на службі в монастирі, до мого будинку приїхав чаушбаша [кур'єр. – Т. Р.] від паші з повідомленням його волі, що маю переселитися на квартиру в місті. Як тільки Кароль переказав мені про це ще в монастирі, я негайно послав його до Хусейма з проханням передати паші дозволити мені залишитися на старому місці для відвідання богослужінь, хоча б до закінчення свят. Після відправлення Кароля повернувся на квартиру, де застав цього кур'єра, який чекав на мене. Я попросив дочекатися повернення Кароля, щоб дізнатися про рішення щодо мого прохання, і він погодився. Коли невдовзі повернувся Кароль, він повідомив, що Хусейм не став передавати моє прохання Паші і просив мене не суперечити волі Паші, а якнайшвидше переїхати до міста

Тоді я попросив кур'єра передати моє прохання Кіхасві. Він погодився і попросив відправити з ним Кароля, щоб той переказав відповідь. Тим часом, від Паші було послано ротмістра до Корсака. Після його повернення, вчора мені повідомили, що Паша (який побоювався, що зі мною може трапитись щось лихе на польській стороні, де безліч московських агентів) побажав, щоб я переселився до міста для більшої безпеки. У Корсака він запитував, чи гарантуватиме мою повну безпеку, і лише тоді я можу залишитися у ньо-

го до закінчення свят, а з понеділка маю переїхати на міську квартиру. На це Корсак відповів, що не може вберегти мене від кожного гульця і неприятеля, що не видають своїх злих намірів. Паша наказав йому дати мені для охорони своїх людей під час моєї поїздки до монастиря, коли я забажаю, щоб чекали на мене хоча б усю ніч, якщо я стільки часу молитимуся, і супроводжували мене додому. Про все це після повернення розповів мені ротмістр Корсак. Він доповів, що запитував у пана Колчака про лист, переданий ротмістром зі Жванця. А той відповів, що жодного листа не було, лише приходив посланець і усно запитував, чи я приїхав до Хотина. Саме з цих причин Паша почав побоюватися якогось лиха з польського боку за намовою Москви. Після отримання цього повідомлення я поїхав до монастиря у супроводженні дванадцяти липканських [охоронців. — *Т. Р.*], які до ночі чекали закінчення служби і привезли мене додому.

- 3(23)**, у п'ятницю я цілий день був вдома, лише у вечорі поїхав на службу, але вона вже закінчилася, тому сам прочитав царські часи, вечірню з повечірнею і поїхав додому під таким самим конвоем, як учора.
- 4(24)**, у суботу я рано прокинувся і поїхав до монастиря із вартою, але не встиг на надгробну службу, лише на канон. Тому, після утрени я сам у церкві відчитав усю службу з надгробним і, не від'їжджаючи з монастиря, очікував служби Божої, яка почалася після обіду. Після служби я не виїхав звідти, був до самого вечора й готувався до сповіді. Молдовський резидент надіслав мені баранця і вино.
- 5(25)** на Великдень, у день Благовіщення Богородиці я прокинувся рано, о четвертій годині після півночі, висповідався за мої гріхи перед отцем ігуменом, а потім був на утрени і службі Божій, прийняв найсвятіше причастя тіла і крові Ісуса Христа. Після служби, разом із валаським і молдовським резидентами ми пішли на горілку до отця ігумена, де я ще раз отримав від молдавського резидента подарунки — баранця, хліб та яйця. Після повернення додому я пообідав, під час якого молдовський резидент подарував мені два баранця, апельсини, вино і корицеву горілку. У вечорі я пішов на вечірню службу.
- 6(26)**, у понеділок я рано прибув до монастиря, проте ані на утренью, ані на службу Божу не встиг, бо приїхав перед закінченням служби. Тому сам собі відспівав утренью і великодні часи в церкві. Потім повернувся додому на обід, чекав ротмістра Корсака, доки він приїде з міста. Після обіду до мене приїхав чауш (посланець) для мого супроводження до міської квартири. Я спочатку відправив туди речі, а потім сам поїхав у кареті до воеводи Мустафи, знайомого мені чоловіка. Він раніше служив у Батурині перекладачем з посланцями паші

Юсуфа з Бендер, перекладав для небіжчика Мазепи. Він супроводжував мене, коли я повертався від султанського Візира з Ісакчі до Кілії, де тоді перебувала моя родина.

7(27), у Великодній вівторок для запису не було нічого. Лише господар мого будинку ходив до pana Колчака запитати від мого імені, коли я маю до нього прийти – він призначив мені візит на наступний день.

8(28), у середу я мав намір піти до pana Колчака, проте через негоду (цілу ніч ішов сніг і дощ), яка продовжувалася і вдень, відклав свій візит на наступний день.

9(29), у четвер pan Колчак був зайнятим, тому я не зміг його відвідати. У мене гостювали з візитом різні турецькі офіцери, а також ротмістр Корсак, колишній господар мого будинку.

10(30), у п'ятницю у мене обідали перекладач Хусейн і ротмістр Корсак, а також господар мого будинку, який бачився зранку перед обідом з Хусеймом. Він переказав мені від нього, що листи шведського короля турецькому султанові і візирів про мене, а також султанський привілей і трактат між мною і Кримським ханством Паша відіслав до Порти. Це мене вельми занепокоїло.

11(31), у суботу я вперше відвідав pana Колчака, стражника і липканського полковника. У вечорі я гостював у військового писаря, зятя господаря мого будинку, який жив недалеко від мого будинку. З ним я розважався різними дискусіями до десятої години ночі.

Квітень за старим стилем

12(1), у неділю я був у церкві на службі, після якої написав листи до Запорозького Війська з повідомленням про свій приїзд сюди, про pana Нахимовського, просив у письмовій формі висловити мені свої побажання і прислати відомості про розташування війська. Цього листа відправив болубашим [поручником. – Т. Р.] Алі, який раніше служив перекладачем. Інший – козаком Омельком, який служив між Липками і Бендерами. Я просив його, щоб цього листа він відправив Запорозькому Війську, а сам готувався до поїздки зі мною до Константинополя, якщо мені накажуть туди прибути.

13(2) у понеділок мене запросив на обід молдовський резидент. Не розумію, що сталося – чи єврей-перекладач його не зрозумів, чи то слуга забув йому доповісти. Однак, не чекаючи на мене, він разом із своїм гостем, полковником його милості pana Потоцького, бельцим воєводою, пообідали без мене. А мене вже після обіду через слугу дві-

чі запрошували до себе. Я не побажав у нього бути, якщо він тільки пояснить непорозуміння з євреєм.

14(3), у вівторок для запису нічого не було. Я лише написав експедицію до Станіслава – лист своїй дружині до Кракова, баронові Менніху до Вроцлава, синові Григорію, а також ксьондзові Ваневському і до інших, серед них до його милості пана фельдмаршала Флемінга і до його милості київського воєводи, і, нарешті, моїй коханій Настусі.

15(4), у середу я продовжував працювати з тою самою експедицією.

16(5), у четвер мене відвідав пан ротмістр Корсак, ми годину розмовляли. Сьогодні у вечорі Кароль приніс асигнацію Колчаку.

17(6), в п'ятницю після обіду я гостював у полковника Колчака разом з господарем свого будинку, який віддав йому цю асигнацію. Колчак повідомив мені, що наступного дня я мушу бути у Паші, а пан прислав для мене свого коня, щоб мене провели до нього з пошануванням. Там застав шановного молдовського резидента за грою на тамбурі. Після повернення я продовжив писати експедицію.

18(7), у суботу я закінчив цю змістовну експедицію і віддав листи одному снятинському вірменину з проханням відвезти їх до Снятина його милості місцевому губернаторові панові Більському. Я написав йому листа з проханням вислати ці листи до Станіслава його милості ксьондзові Заленському. В усіх листах поставив дату – 16 квітня. Потім цирюльник-німець, якого тут усі називали лікарем, повідомив, що Паша дуже захворів на коліки. Тому я не зміг його відвідати, як передавав пан Колчак. У вечорі ходив до церкви на службу. Більше не відбулось нічого вартого уваги.

19(8), у неділю для запису не було нічого.

20(9), у понеділок для запису також не було нічого.

21(10), у вівторок також не відбулося нічого вартого уваги.

22(11), у середу я поїхав до пана Корсака, в якого гостював після опівдня від четвертої години до вечора.

23(12), у четвер я пройшов за містом через табір прибулої для зміцнення оборонних мурів Хотина кінноти у кількості 500 чоловік і завітав до будинку молдовського резидента. Однак через відсутність перекладача, а також через від'їзд резидента, зустріч не відбулася. Я лише трохи поспілкувався із німцем-перукарем, який жив по сусідству. Він мені розповів, що Паша сильно захворів, але йому вже краще.

24(13), у п'ятницю поїхав каретою з паном капітаном і з Михайлом в поле. З ними відвідав пана ротмістра Корсака, а потім улана, у якого зібралося багато липканських офіцерів, серед яких були найвідомішими ротмістри Корицький і Скимунд. Там у різних дискусіях ми засиділися до вечора і повернулися додому під час заходу сонця.

25(14), у суботу приїхав гусарський поручник, його милість пан Попель, посол в Порті від короля Речі Посполитої, якого урочисто зустріли. Він виїхав від Паші, Кехаї якого приймали з великими почестями й музикою, його супроводжували липканські і спахівські військові загальною кількістю в чотири тисячі осіб. Вони їхали за послом до самого берега до перевозу. Коли він переправився через Дністер і висадився на лугах, його привітав Кехая і передав подарунок Паші – гарно вбраного коня. Начальник канцелярії зайняв місце праворуч від нього і супроводив до міста, де попрощався з послом і виїхав зі всім конвоем, приставленим Пашею, і музикою до замку, а посол поїхав на квартиру до Колчака. При в'їзді посла до міста стріляли з десяти гармат. Худорлявий і не вельми блискучо вбраний посол мав свій невеликий почет: він приїхав на одній кареті, двох возах по шестеро коней у кожній разом з сімома слугами і двома покойовими. Під час поїздки він не промовив до Кехаї жодного слова і чомусь був роздратований.

Потім у вечорі їздив до монастиря на вечірню службу. Тоді господар вибачив пана Палеолога [Палеологи – давній рід, з якого свого часу вийшло декілька візантійських імператорів та який поділився на численні галузки, які панували в Греції, Албанії, а пізніше його представники брали князівський титул, розселилися по Румунії, Україні та Росії. – Т. Р.] на його власне прохання. Він не мав наміру запрошувати мене на обід під час перебування у нього гостей з Польщі. З його боку було це щодо мене не вельми ввічливо. Він тільки сказав євреєві: «Коли я гарно переодягнуся, треба б і мене запросити на обід». Євреї або зле почув, або як заповзятий шахрай намагався розіграти Палеолога і запросив мене до нього на обід, коли вже було пізно.

26(15), у неділю для запису не було нічого. Зранку я був на службі Божій у монастирі, а після обіду господар мого будинку воєвода Мустафа Ясинський повідомив, що йому розповів поручник польської Липканської хоругви, який за дорученням великого коронного гетьмана пана Синявського супроводжував польського посла до Хотина, що пана Нахимовського той самий пан Синявський вислав до Бережан, де він перебуває під вартою. Про нього пан Синявський, ніби-

то, збирався писати його милості королеві із запитанням, що з ним робити, але досі не отримав жодної відповіді. Розповідь мене вельми потішила і дала надію, що з нещасним паном Нахимовським все буде гаразд.

27(16), у понеділок для запису не було нічого.

28(17), у вівторок польський посланець до Порти був на аудієнції у Паші, якого прийняли зі звичною церемонією в присутності Колчака і багатьох липканських офіцерів, які супроводжували його на коні Паші туди і до будинку. Паша одягнув його підшитим горностаєм халатом і подарував дивовижного коня.

29(18), у середу я був у монастирі на службі Божій. З понеділка я почувався погано – мене непокоїла мігрень і через це боліло все тіло.

30(19), у четвер я продовжував хворіти. До мене прийшов єврей і пообіцяв дати ліки. Проте утримався, бо він не мав жодного досвіду лікування. Я чекав на ліки від німця-перукаря. Розлючений Паша прогнав його від себе, коли молдовський резидент прислав нового лікаря-грека, незважаючи на те, що німець вилікував його важку хворобу ніг.

Травень за новим стилем

1(20), у п'ятницю я так і не дочекався ліків від німця-перукаря і мусив прийняти на ніч ліки від єврея. Від них я сильно потів і якби ще накрився ковдрою, то потів би цілу ніч.

2(22), у суботу після цих ліків я став дуже слабим, відчув високу температуру, боліла голова. Також я отримав листа від його милості пана Більського зі Снятина, приніс той самий вірменин, з яким я передав листи його милості, адресовані його милості ксьондзові Заленському. Він написав мені, що особисто передав ці листи його милості ксьондзові Заленському, який нібито збирався відразу відправити їх на пошту до Кракова, а мені обіцяв повідомити, коли звільниться від гостей, наприклад князя його милості канцлера Великого князівства Литовського, що гостював у Станіславі у його милості пана київського воєводи. Також господар нашого будинку виїхав до села.

3(22), у неділю через погане здоров'я я не зміг піти на службу, однак молитви для Божої хвали прочитав сам собі вдома.

4(23), у понеділок, у день святого Юрія, незважаючи на погане самопочуття, відвідав службу в монастирі. Також посол Польщі поїхав до Стамбула. Його проводжали Колчак з невеликою кількістю лип-

ських вояків. На цей раз не було нікчемних церемоній, з якими зустрічали посла, ніхто не стріляв з гармат, Кехая не проводжав його музикою. Також я послав Кароля до перекладача Хусейма з проханням доповісти Паші про мій лист до Війська [Запорізького. – Т. Р.], який затримав бендерський Паша, щоб наказав тому Паші відіслати цей лист до Війська. Проте, після повернення, Кароль розповів, коли Хусейм доповів про це Паші, ним опанував гнівний диявол, бо я послав листа до Бендер, а його не попередив. Він нічого не обіцяв і наказав мені сидіти тихо.

5(24), у вівторок я покликав до себе єврея, який давав мені судоріфера, взяв у нього сім пігулок – перед заходом сонця випив три з проміжком у годину, а перед північчю ще чотири, після яких зранку також випив одну зі сходженням сонця. Дякувати Богу, мені стало трохи краще, знизилася температура і перестала боліти голова.

6 (25), у середу на свято святого євангеліста Марка я не пішов до церкви через слабкість здоров'я, а, насамперед, через прийняті ліки, коли тіло ще було слабким. Господар повідомив, що до мене має прийти Капа Кехая [старший молдовський представник в Хотині. – Т. Р.] з лікарем, яких чекав після повернення від Паші. Але потім він повідомив, що без дозволу сердитого Паші вони не можуть наважитися на візит. Проте молдовський представник обіцяв піти до паші і попросити дозволу.

Тим часом, я через слабке здоров'я відмовився від повного посту і попросив зварити собі курку у воді без солі і масла і з'їв півтарілки такого бульйону з хлібом. Також пан Колчак прислав мені трохи чаю.

7(26), у четвер почувався трохи краще, тому після обіду поїхав на пасіку ротмістра Корсака, яка знаходилася за півмилі від Хотина. Туди я їздив каретою разом з паном капітаном Деклуаром і з сином Михайлом, пробув там понад годину і звечора повернувся додому. Від господаря я дізнався, що під час моєї відсутності до мене приходили молдовський резидент з лікарем, але не застали мене і відклали свій візит до мене на наступний день.

8(27), у п'ятницю зранку господар нашого будинку пан ротмістр Мустафа Ясинський повідомив нам про смерть княгині Ракоці. Також після обіду мене відвідали молдовський резидент з лікарем медицини, які мало що зробили і повернулися до себе додому. Звідти Капа Кехая або резидент прислав мені на трьох тарілках риби, оливки і свіжу редиску.

9(28), у суботу для запису не було нічого, окрім того, що Кароль поїхав на лови, але повернувся без здобичі.

10(29), у неділю я був на службі Божій у монастирі, а потім обідав у господаря мого будинку, який запросив до себе різних ротмістрів із Липок. Надвечір вперше гостював з візитом у Капу Кехаї, який був радий мене бачити. Від лікаря я дізнався, що молдовський представник не є нащадком з правлячого роду, а з роду Палеологів, й не є шляхтичем.

11(30), у понеділок не було нічого для записів. Я був у монастирі на службі Божій на честь святого апостола Якова, пам'ять якого святкували цього дня. Після обіду раптово пішов сильний дощ з градом.

Травень за новим стилем

12(1), у вівторок весь день був сильний і дуже холодний вітер.

13(2), у середу я був на службі Божій на святкуванні Пасхи, яке відбувалося в морозну погоду з холодним вітром. Також був на вечірній. З ловів повернувся Кароль, він нічого не спіймав, тільки загнав моїх коней і тридцять пар взагалі втратив.

14(3), у четвер для запису не було нічого. Я був на службі в монастирі. Дуже холодно, сліди морозу видно на траві. У вечорі я відправив у церкві панахиду за свого коханого сина Якова.

15(4), у п'ятницю я був на поминальній службі за мого коханого Якова по завершенні року від смерті його, що припадає сьогодні. Цей сумний день минув для мене у великій скорботі. Цього дня мороз тривав.

16(5), у суботу в день святої мучениці Ірини я слухав службу, молився одночасно за світлу пам'ять моєї матері небіжчиці, яка називалася Іриною. Після служби написав листа Паші, в якому висловив розчарування його негостинністю. Я тут зустрівся з його деспотизмом. Вісім тижнів не приймав мене, не призначав аудієнції, незважаючи на лист його милості шведського короля до нього, заборонив мені писати до свого війська, повідомити про свій приїзд до цього краю. Це не відповідає моему становищу, що мені дано таке мізерне грошове утримання. У належний час я відніс цього листа перекладачеві Хусейму, радився з ним, чи цей лист може дуже образити пашу. Він порадив, наступного дня передати цього листа паші через Кехаю. Звечора був у монастирі на службі, а потім відвідав молдовського резидента, якого попросив при першій нагоді передати мого листа його милості молдовському Господареві.

- 17(6)**, у неділю я був на службі в монастирі, а потім переписав листа до паші і відправив його Кехаї через Кароля. Кехаї прийняв його і наказав Хусейму перекласти турецькою мовою, та пообіцяв після завершення перекладу віддати Паші.
- 18(7)**, у понеділок Кароль ходив до дефтердара [скарбника. – Т. Р.] за грошима на утримання, він сказав, що грошей тепер немає і просив зачекати чотири-п'ять днів.
- 19(8)**, у вівторок у день святого Івана-євангеліста я був на службі Божій, яка відбувалася під час сильного дощу з вітром. Після обіду до мене прийшов Хусейм, привітав мене, зазвичай, по-турецьки «Саям Алейкум» і передав мені відповідь Паші на мій лист. Він досі не прийняв мене, по-перше, лише через свою хворобу, по-друге, прибуття посла з Польщі й інші турботи. З цих причин він не призначив мені аудієнції у себе і зараз не може через слабкість здоров'я. Про грошове утримання категорично нічого не і мовив. Паша ще не вирішив, чи він остаточно одужав, або ні. При цьому, він доповів від Паші формальні відомості, про які писав до Порти про мене вельми схвально, повідомив про мій приїзд, що я маю універсал від султана, трактат з Кримським ханством, листи від шведського короля до Порти, вислав туди свого чухадара [старшого кур'єра. – Т. Р.] і сподівається на його швидке повернення.
- 20(9)**, у середу в день святого Миколая (перенесення мощей якого греки не відзначають) був на службі, однак на ранкову не встиг, і сам відчитав після закінчення служби Божої там само в церкві з великим пошануванням. Після служби я написав листа його милості молдовському Господареві з гучним привітанням з весіллям його рідної доньки. Також під вечір отримав довгоочікувані листи з Кракова від моєї любшої родини, які мені переслав його милість ксьондз Заленський через Снятин, вкладені з листом від його милості ксьондза Ваневського. Мені написав і його милість ксьондз Заленський, який повідомив, що його милість пан київський воєвода передав моїй родині до Кракова сто талерів. Нехай йому віддячить за це Бог! Мені передав ці листи той самий вірменин-фірман, через якого я писав до Станіслава і Кракова. З цих листів дізнався від моєї дружини, що, дякувати Богу, всі здорові, лишень живуть у нестатках, також повідомила, що шахрай Кришпін ще досі не віддав двісті червоних золотих.
- 21(10)**, у четвер я написав листи до його милості пана київського воєводи з подякою за передані моїй родині гроші. Також написав моїй дру-

жині, Настусі, пану Штенфліхту і вклав ці листи до листа його милості ксьондзу Ваневському, адресовані до рук його милості ксьондзу Заленському через Снятин. Я написав також його милості снятинському губернаторові панові Більському з проханням відіслати цю експедицію до Станіслава.

22(11), у п'ятницю я написав листа цифрами його милості молдовському Господареві і разом з листом, який писав у середу, передав молдовському резидентові пану Палеологу.

23(12), у суботу у мене був перекладач Хусейм з повторним вітанням від Паші і з усною відповіддю на мій лист, подібною до тієї, яку отримав 19(8). Він розповів про надане мені утримання, яке за наказом Паші становило одинадцять левів і п'ять акчів на тиждень, а на місяць – сорок чотири леви і двадцять акчів. Спочатку на місяць я отримував лише двадцять два з половиною леви, також сіно і ячмінь для коней і хліб для мене і для челяді. А тепер за хліб і за сіно були надані гроші, окрім ячменю, якого для шістьох коней було призначено десять пудів. А гроші на утримання було видано на вісім осіб. Сьогодні був на вечірній в монастирі, де зустрів одного монаха із Задніпровської України, якого звали Шостаковський. Як він повідомив, був родичем мого знайомого Холявки з Чернігова, відомої людини. Цей монах розказав мені, що бачив і читав у немирівського священика надруковані акти всього духовенства та світського стану з старшиною, які присягнули в Україні і підписалися на вірність цареві і його наступникові внуку царевичу, також щоб вірили, що самою вірою ми виправдовуємо, а не даємо закону і на інші догмати протилежностей у вірі Лютера та Кальвіна. Мене занепокоїло з усієї цієї інформації, що його милість цар оголосив війну Персії, і міргородський полковник [Дмитро Апостол. – Т. Р.] повів дванадцять тисяч козаків до Царицина, де вони мали залишити коней і далі плисти кораблями Волгою. Коли Хусейм був у мене, повідомив, що чув від Кіхаї, нібито Москва десь біля Азовського моря почала будувати фортецю і порт для флоту, для турків це велика небезпека.

24(13), у неділю, в день Зішестя Святого Духа, для запису нічого не було. Я лише був на службі в монастирі, де зустрівся з монахом Шостаковським, якого попросив відвезти мого листа на Січ Запорозькому Війську.

25(14), у понеділок перед обідом мене відвідав липканський помісник пан Корсак, який гостював з півгодини. Він розповів, що з Гродно цими днями сюди приїхав липканський мешканець, який повідомив, ніби-

то, його милість цар збирався взяти під свою протекцію польського короля Станіслава, якого мав намір посадити на троні і, нібито, в Литві мав оголосити універсали для прохарчування війська. Я цьому не вірю повною мірою й чекаю на офіційний наказ про це.

Також домовився з отцем Шостаковським, монахом, який прибув з України, чи побажав би він забрати лист від мене, який би секретно відвіз. Він пообіцяв прислужитися мені.

26(15) у вівторок я написав листа до Запорозького Війська з повідомленням, що відразу після свого прибуття сюди я написав їм про себе, але того листа затримали в Бендерах, розповів про пана Нахимовського, а також попросив, щоб мені в листі прислали свої прохання і склад усього війська. З цим листом мав намір відразу відіслати на Січ отця Варлаама Шостаковського, але через дощову погоду він відклав свій виїзд на наступний ранок.

27(16), у середу зранку о восьмій годині я провів отця Варлаама Шостаковського на Січ, хоча був дощ і вітер. Також господар мого будинку рано повернувся зі свого села, він розставляв турецьких вартових понад Дністром.

28(17), у четвер зранку господар мого будинку повідомив, що зі Стамбула повернувся чухадар Паші, якого відправили з повідомленням про мій приїзд. Перед опівднем приходить перекладач Хусейм, направлений від Паші. Він віддав мені хатишариф, тобто привілей турецького султана і трактат між мною та Кримським ханством. Усе це Паша тримав у себе до повернення свого посланця зі Стамбула. Він ознайомив мене від Паші, що він отримав з Порти наказ відправити мене з Хотина до міста Серез, де я маю залишатися під час Рамазану і Байраму, а після Байраму своїм наказом Порти покличе мене до Стамбула на переговори.

Паша визначив дату мого від'їзду на наступну суботу, тобто на 29(18) дня цього місяця. Я також був з візитом у Солкута і Корчака, і просив пана Колчака надати в дорогу перекладача, що мені пообіцяв.

29(18), у п'ятницю я прокинувся рано і написав два листи – один Ханові, а другий до війська з повідомленням, що за час мого перебування тут протягом десяти тижнів я не міг нічого їм написати без волі Паші, який до повернення свого посланця не дозволяв писати ані Ханові, ані до Війська. Після опівдня були перекладач Хусейм з агою [воеводою. – Т. Р.], який мене супроводжуватиме і від імені Паші повідомив, щоб я був готовим їхати завтра зранку. Проте я відповів, що раніше вечора виїхати не зможу. Вони погодилися на це, обіцяли дати

мені чотирьох поштових коней і перекладача. Після того, як вони пішли, написав листи наймилішій дружині, його милості ксьондзу Ваневському і Настусі.

30(19), у суботу я був на службі Божій, потім відслужили молебень Пресвятій Богородиці. Після служби попросився з отцем ігуменом, а після повернення додому написав листа ксьондзу Заленському, якому дав вказівки щодо кореспонденції і просив його пересилати мені листи від аги Мустафи, господаря мого будинку, якщо він отримає їх від моєї улюбленої дружини. Також просив звернутися до його милості київського воєводи вислати моїй дружині двісті талерів, за які я обіцяв купити для його милості у Стамбулі все, що він побажає. Повідомив про поширені чутки, нібито, його милість цар має намір посадити на польському троні короля Станіслава. Чи справді це відповідає правді? Просив про це дізнатися. Також написав листа його милості панові Штенфліхту. Всі ці листи запечатав у конверті з листом до пана Більського і віддав господареві мого будинку воєводі Мустафі. А листи ханові і до війська передав через перекладача Хусейма, який пообіцяв вислати їх паші у Бендерах, щоб переслати їх на Січ. Після цього я з Божим іменем виїхав у визначену дорогу, позичивши у воєводи Мустафи тридцять шість червоних монет під певну заставу.

Вже в дорозі я мав намір попрощатися із Капі Кехая і з лікарем медицини, але першого не було дома, а про іншого дізнався, що нещодавно, перед моїм приїздом, за розпорядженням Паші він виїхав до Бухареста, у гніві він відправив від себе лікаря та інших. Ми переночували в липканському селі Дарабанах з усіма зручностями.

31(20), у неділю зранку ми вирушили з Дарабанів, проїхали дві милі до села Липчани для випасу коней. Тут дуже скромно пообідали у місцевого помісника через його негостинність. Після обіду виїхали на ночівлю до Переритеї за миллю від Липкан, також липканського села. З Липкан повернулися до Хотина вісімнадцять липканських військових, які нас супроводжували. У Переритеї нас гостинно прийняв місцевий помісник Корицький. Тут ми мали достатку та відсвяткували початок посту перед днем святого Петра. Я під час подорожі заборонив собі вживати м'ясні і молочні страви.

Червень за новим стилем

1(21), у понеділок зранку ми вирушили з Переритеї разом з наданим нам липським конвоєм у кількості вісімнадцяти осіб; проїхали цілих три волоських милі до переправи на ріці Прут.

Липські вояки, відряджені з Переритеї, і згадані кіннотники супроводжували мене до Стефанівцеь, що недалеко порту, колись великого міста, а зараз маленького села. З валів можна було здогадуватися, що колись це було чимале місто. Про нього місцеві мешканці розповідали, що тут було сім церков, з яких на поверхні лише хаотичні руїни і залишилася лише одна мурована. Там у Стефанівцях у пізній час пообідали, а разом і повечеряли, і лягли спати. Звечора перед обідом передав одо баші [четареві. – Т. Р.], який мене з литовцями супроводжував, підтвердження, що я без втрат прибув до Стефанівцеь, а також передав ним листа до воєводи Мустафи з проханням якнайшвидше вислати мої листи до Снятина.

2(22), у вівторок я рано прокинувся, вислухав службу Божу у місцевій Стефанівській церкві. Звідти поїхав за чотири милі до села Табір, яке гарно розташоване в лісі над рікою Прут, де влітку у затінку відчутна легка прохолода. Тут ми пообідали і потім заночували. Сьогодні я їв з маслом, як і вчорашнього дня, через погану рибу.

3(23), у середу зранку ми рано виїхали і проїхали дві милі, щоб випасти коней біля ріки Жіжія. Біля неї лише один млин. У місті – невелика корчма під солом'яним і хворостяним дахом з викопаною для вина ямою. Там ми купили свіжо зловлених раків і риби, хоча і неживих, пообідали і вирушили через мило до Ясс, невеликої господарської столиці. Після прибуття зупинилися у призначеному нам будинку. Після невеликого відпочинку я послав до pana Олександра Аміри, колишнього перекладача Його Милості Шведського Короля, який до цього був у Бендерах, з повідомленням про своє прибуття. Про Господаря я отримав інформацію, що його не було, він перебував на полюванні і мусив приїхати тільки звечора. Пізно вночі до мене прибув пан Олександр Аміра з привітанням від Господаря. Після привітання ми розважалися розмовами і влаштували ледь не конференцію, на якій з насолодою не оминули поділитися яскравими спогадами. Коли він пішов, я повечеряв і ліг спати. Проте сильний вітер всю ніч не давав мені заснути.

4(24), у четвер через різкий вітер і дощ ми спокійно відпочивали вдома, ніде не були, нічого не робили, ні до чого не готувалися. Проте пізнього вечора я відвідав pana Аміра.

5(25), у п'ятницю також продовжувався сильний вітер і йшов дощ. Проте я відвідав службу Божу в честь свята знайдення глави святого Івана Хрестителя. Після служби пан Аміра прислав мені маринад, оселедців, сардельки, ікру, варення, сухарів, вино та горілку. Після обіду під вечір він приїхав до мене і повідомив, що завтра запрошує до

себе Господар і має прислати коня. Сьогодні я купив білу бавовняну тканину для жупана і віддав його шити.

6(26), у суботу зранку до мене приїхали пан Аміра з великим маршалком, привели від Господаря багато прибраного коня. Він попросив мене від імені Господаря провідати його і цим конем приїхати. Тоді провели мене і супроводжували до самого замку за прийнятою церемонією. Тут на сходах мене зустріли бояри і провели до господарських апартаментів. Господар зустрів посередині зали, привітав і запропонував сісти. У різних дискусіях ми провели годину, потім мене пригощав кавою з шербетом за турецьким звичаєм. Далі він наказав прочитати імператорський декрет, який йому передав воєвода, що мене супроводжував. У ньому мовилося, щоб мене всюди гостинно приймали, надали двадцять або п'ятнадцять людей для супроводження, уважно стежили, щоб мені ніде не було заподіяно кривди і шкоди та після мого прибуття на інше місце повідомляли до Порти, чи все добре і чи я щасливо доїхав. Після прочитання цього декрету, попрощався з Господарем і на тому самому коні виїхав з подібними церемоніями додому. Доки готувався обід, написав три листи – один до коменданта паші Абді з бажанням шалено полестити тому тирану і грубіяну, в якому подякував йому за гостинність і за відправлення до Порти повідомлення про моє прибуття до Хотина, просив надалі допомагати мені, клопотався у Порті, щоб мене не затримували в Серезах, шкодував, що не мав нагоди зустрітися з ним ані після приїзду, ані під час від'їзду. Другого листа написав ханові з повторним повідомленням про своє прибуття до цього краю, про від'їзд з Хотина за наказом Порти до Серези. Я просив його дозволити відправити до мене з війська кілька осіб з листом і подав прохання до Порти від мене і за [Запорозьке. – Т. Р.] Військо. Третього листа написав до Війська, в якому повідомив про від'їзд за наказом Порти до Серези. Залишив написаного їм листа про свою подорож у Паші Абді. У тому самому листі повторив вислати мені свої прохання, повідомити мені про кількість війська, щоб попросили у Хана з тим військовим листом дозволу відправити до мене когось. Першого листа до паші я віддав пану Аміру з проханням переслати його до Хотина. Другого – Ханові, а третього до Війська я попросив відвезти двох козаків, яких застав у Яссах – Грицька і Федора з Іркліївського куреня, і дав їм подорожні гроші. Я двічі просив у листах пана Аміру позичити мені на дорогу грошей, якщо не двісті, то принаймні сто п'ятдесят або сто талерів. Однак він відмовив мені – пояснив своєю бідністю. Він не побажав від мене якоїсь застави ма-

буть тому, що соромився приймати від мене будь-який заробіток, хоча звик брати по десять левів з позичених на місяць ста. О другій годині після обіду з експедицією я виїхав з Ясс із супроводженням, наданим Господарем, яке очолював той самий капітан або болюбаш Георгій з тими самими кіннотниками, які мене супроводжували від Пруту до Ясс. Ми проїхали на ночівлю три милі поганою дорогою через ліси і гори до села Скінти.

7(27), у неділю зранку я слухав службу Богу в церкві, вирушив зі Скінти і проїхав три милі до Скибли, де була лише одна дрібна господарська корчма. В ній ми пообідали, попасли коней і поїхали ночувати до колись міста, а зараз малого села Вести, до якого від пасовиська була лише одна миля. Тут серед церков і кам'яних будинків залишилася лише одна мурована церква, побудована за часів Господаря Штефана, сина молдовського Господаря Богдана. У ній ми відправили вечірню службу Богу. Цій церкві уже 320 років, її відреставровано і заново оббито дах гонтами.

8(28), у понеділок ми рано вирушили з Вести, їхали до одної криниці добрих три милі, де у полі випасли коней, прибули до міста Бурлата через одну милью від пасовиська, де заночували.

9(29), у вівторок ми рано виїхали з Бурлата, їхали до пасовища третину милі. Випасли коней на пустому полі, також з'їли біля криниці холодний обід, приготовлений вчора. Через милью доїхали до села Пуцето, де також випасли коней, повечеряли і пізно звечора у темряві вирушили в дорогу. Ми не заночували в тому селі, бо наступного дня не змогли б дістатися Галаца через далеку польову дорогу, на якій не було ані села, ані води, лише один колодязь через чотири милі звідси. До міста Галаца потрібно було їхати цілих шість миль, розповідали, що на тій дорозі в полі вкрай важко їхати вдень через комах, що кусали і мордували коней настільки, що вони не могли це витримати й падали на землю. Тоді ми передумали ночувати в Пуцеті і вирішили їхати вночі чотири милі до тієї криниці.

10(30), у середу ми їхали цілу ніч і перед світанком зупинилися на пасовищі біля криниці. Коли коні відпочили і ми трохи виспались, вирушили до Галаца. До нього від пасовища мали їхати лише дві години, тобто одну милью. Прибули до того міста над Дунаєм зранку о восьмій годині. Місто гарно розташоване, але маленьке. Нас добре прийняли місцеві жителі, чим засвідчили свою гостинність, принесли нам на кухню живих коропів. Того дня була велика спека, через яку я був у будинку. А у вечорі пішов у церкву Святого Георгія.

гія, в якій відвідав поховання небіжчика Мазепи і помолився за його душу. Його смерть залишилася непомітною, дивуюся, що такий великий славний керманіч не має гідного поховання. Коли вийшли з церкви, ми зупинились на короткий час біля Дунаю. Тут до нас підійшов отець ігумен місцевої церкви і монастиря Святого Георгія, що належить до Гробу Господнього, і запросив нас до себе. У нього ми були недовго і повернулися додому. Пізно у вечорі, коли було вже темно, я пішов купатися на Дунай, щоб охолонути після сильної спеки. А коли повернувся, у будинку отримав від отця ігумена подарунок – пару пляшок вина і чотири лимони. Проте цієї ночі я мало спав і відразу не заснув через бліх.

11(31), у четвер я рано зібрався до церкви на службу Божу, однак прийшов, коли всі розходилися. Коли вийшов з церкви, мене запросив отець ігумен монастиря тої самої церкви, яка підпорядковується Афонській горі. Він пригощав мене чаєм з варенням і горілкою. Після повернення з монастиря я з цікавості поїхав за півмилі від Галаца, щоб побачити троянські рови. Я мав намір побачити руїни античних часів. Однак небагато можна було побачити, хоча залишилися сліди оборонних валів, де стояв табір імператора Траяна. Крім того, було видно сліди оборонних валів, які заросли деревами, та укріплення. Між ними височіє найвища гора, насипана, або витвір природи. На ній, кажуть, стояв сам імператор. Гора була навкруги захищена ровами, на ній знаходилася колись якась кам'яна будівля чи палац, або якийсь прадавній монумент безсмертя. Його руїни розібрали мешканці Галаца до самого фундаменту, навіть розібрали самий фундамент і побудували з того десять кам'яних церков. Ще залишилися реліквії античної мудрості – рештки мурів з каменю і цегли; а відламки цегли були такими твердими, що камінь не може бути твердішим. Ці троянські рови і сліди монументу знаходяться там, де Сірет впадає у Дунай, і тягнуться по Дунаю до Галаца. Після обіду, після безсонної ночі я трохи поспав і написав три листи. Першого – молдовському Господарю, якого просив рекомендувати мене як Порті, так і своєму племінникові, великому перекладачеві [драгоманові Григорію Маврокордату. – Т. Р.]. Другого листа я написав великому перекладачеві, якому висловив подяку за братерські стосунки, що склалися між мною і його дядьком молдовським Господарем. Я просив його, щоб наслідував свого дядька у допомозі мені і нагадав про мене Візирові, щоб після Рамадану і Байраму за наказом Порті мене було відправлено до Стамбула. Третього листа я напи-

сав панові Аміру, до якого вклав ще два листи і попросив вислати його милості молдовському Господареві.

Червень за старим стилем

12(1) червня, в п'ятницю ми мали намір зранку переправитися через Дунай і поїхати далі. Але через сильний вітер ми не змогли це зробити, бо перевізники не наважилися ризикнути. Тоді розпрягли коней і пообідали в Галаці. Після нього почав стихати вітер і буря на Дунаї. Тому я наказав запрягти коней. Ми прибули до Дунаю і переправилися на інший бік. Через третину милі ми прибули на ночівлю до першого турецького міста Мачін, розташованого на Дунаї, де заночували. Перед виїздом з Галаца віддав приготовані панові Аміру листи, адресовані місцевому галицькому пиркалабу [коменданту. – *Т. Р.*]), з проханням якнайшвидше при першій можливості вислати їх до Ясс тому самому панові Аміру, звідки того дня мав виїхати експрес з листами до Господаря.

13(2), у суботу я рано прокинувся, написав листа молдовському Господарю з подякою йому за гостинність (що, здебільшого, було гідним вдячності). Подякував йому за моє супроводження, яке тривало з Ясс до цього міста Мачіна. Я зробив це на прохання командувача цього конвою пана капітана Георгія Сейменського, який просив мене про рекомендацію для себе. Я написав цього листа і віддав його капітанові, подякував йому і вирушив з Мачіна. Через дві милі ми зупинилися для випасу коней в християнському селі Сатульн, що біля Дунаю. Виїхавши звідти і зупинилися на ночівлю через дві милі у містечку або селі Таяків. Розповідають, що якийсь турецький султан подарував це село жінці, яка годувала грудьми його сина або доньку. Від імені цієї жінки село названо Таяків, тобто Таї село, бо по-турецьки село – кеу.

Це село або містечко розташоване у красивому місці над Дунаєм. У ньому мало турків, всі християни, тут дві церкви. У селі вигідно найняли будинок в одного грека.

14(3), у неділю зранку я був у церкві на службі Божій. Це бідна церква, побудована з дерева на зразок хати. Але за дозвіл її побудувати місцеві парафіяни заплатили десять кес, тобто тисячу левів. Після служби Божої ми виїхали через дві милі на випас коней і ночівлю до міста Хиршова, розташованого над Дунаєм. Тут на високій скелі – старий кам'яний замок, який ми з цікавістю оглянули, але ні від кого не змогли дізнатись походження міста і замку. У замку знаходяться сім-

десять яничарів, які утримують порядок. У цьому місті чимало християн. Вони мають церкву, розвалену до фундаменту. Від неї залишився лише один вітар, огорожений старими дошками, але і той у занедбаному стані і мало що прикриває. Християни просили мене, щоб у Константинополі я добився дозволу на побудову церкви, яку турки не дозволяють будувати. Ми мали гарне помешкання в красивому будинку в одного вірменина. Тут пізно, о четвертій годині, пообідали і заночували.

15(4), у понеділок ми рано виїхали з Гиршови, зупинилися через третину милі для випасу коней, а разом з тим на ночівлю у селі Балта, де обідали сушеною рибою.

16(5), у вівторок ми рано виїхали з села Балти, зупинилися через півтретини милі на випас коней і на ночівлю у малому містечку Карасу, що по-нашому означає чорна вода. Назва походить від озера, біля якого розташоване це містечко, через нездорову і смердючу воду. Розповідають, якщо хто її нап'ється, захворіє лихоманкою.

Спочатку, коли ми приїхали, до нас доносився з озера сморід, але коли вітер стих – припинився. Це перше містечко в Добруджі за Дунаєм. Назви цього краю, яким ми тепер їхали, як переправились через Дунай, ми не змогли дізнатись від жодної людини.

Добруджа

17(6), у середу ми рано виїхали з Караса, зупинилися через дві милі для випасу коней у селі Бутбулер, де з'їли пісний обід, вирушили далі, проїхали півтори милі до села Гувемлі, де переночували. Сьогодні їхали кращою дорогою, на якій не так нам допікали і турбували пилюка, дощ і холодний вітер.

18(7), у четвер ми рано виїхали з села Гувемлі, зупинилися через дві з половиною милі на випас коней у селі Германове, яке розташоване у гарному місці серед діброви. Тут пообідали, дали відпочити коням і вирушили через півтори милі до Бузарчика, де заночували. У цьому місті, яке є центром Добруджі, як і в інших містечках і селах Добруджі, проживає мало християн, хіба що невірники або службовці у турків. Хоча вони мають господарства, проте у них немає церков, деінде мають попів, яких, як і місцевих християн, тут зневажають. Тут зовсім немає лісів, але є безмірна кількість худоби і стад, звідси походять гарні і міцні коні, мають свої пошанування. Ми їдемо надто повільно, бо ага Мустафа, наданий Пашею для супроводження з

Хотина, не поспішав швидко їхати, щоб проїхати довшу відстань за день. Не було іншої рації, що воєвода робив це задля власної користи. Ми дочекалися того, що він скрізь вимагав собі грошей, побоювався, що ми на кілька днів зупинимось на одному місці. І якби ми претендували на це в місті або селі – не погодився б. Крім того, він збирав для себе рис, родзинки і корені, які казав видавати. Але зовні це було неувагою по відношенню мене, тільки мене дратувало, що ми не поспішаємо через його гурманство.

19(8), у п'ятницю ми стояли цілий день без користі і тут заночували. Ага попередив мене, що звідси мають про мене написати до Порти і Хотинському Паші, мають приготувати нове супроводження і коней до возів. А все це відразу не можна зробити, певна річ, заради його інтересів.

20(9) у суботу ми рано виїхали з Бузарчика, зупинилися випасти коней через одну милю у селі Вшельня, що вже в Болгарії. Місцеві болгарські селяни не платять жодної контрибуції Порти і туркам. Вони мають свої особливі права, надані, щоб вони охороняли дороги від розбоїв і забезпечували подорожуючим безпеку. У цьому селі ага прагнув собі що-небудь придбати, стояв до обіду через купівлю двох коней до карети. Він погодився з селянами за їх товар найменше по п'ять левів, але за мастило і працю все-таки виторгував одного талера. Нам і для наших коней він не погодився нічого дати, і даремно ми витратили півдня. Звідти вирушили прямо на південь, зупинилися на ніч через півтори милі в болгарському містечку Козлуджі. Увечері я відвідав там турецьку лазню й заночував у містечку.

—••——••—

**Jurnalul călătorului pentru anul
lui Dumnezeu 1722
care a început fericit și cu slavă,
ce merită cinste**

*Doamne, pașii mei pe a Ta cale sunt.
Părinte, calea mea sî fie îndreptată spre
învățăturile Tale care trebuie să fie respectate*

**Statul turc
Ținuturile Moldovei**

- 21 martie.** Sâmbătă am trecut râul Ceremuș din Polonia în Moldova și, tocmină o călăuză, am mers o milă bună până la satul moldovenesc Văscăuți [Waszkowce], al cărui stăpân este Șerban Flondor. Acolo am poposit noaptea și am dat unui evreu patru galbeni roșii ca să-i schimbe în monedă turcească mărunță la Sniatyn și să cumpere acolo diferite merinde necesare pentru drum.
- 22 martie.** Duminică, evreul a pornit de dimineață și nu s'a întors dela Sniatyn decât noaptea. Deaceia furăm nevoiți să rămânem acolo toată ziua cu foame și post. Din fericire acel Flondor ne-a dat dovadă de ospitalitate și omenie, căci ne-a pofcit la dânsul la masa de seară și a tratat și pe bieții mei servitori, dând și fân pentru cai. Acolo am fost nevoiți să petrecem și noaptea din pricina întârzierii evreului.
- 23 martie.** Luni de dimineață am pornit dela Văscăuți, de unde luarăm din nou o călăuză și după o jumătate de milă sosirăm la Prut, în locul unde se unește cu Ceremușul. Am trecut râul în luntri, așezând pe ele și carele, iar caii au trecut înnot. La o milă distanță de râu am poposit în satul Mamaievți, care este al mănăstirii Schitul. Acolo, în curtea mănăstirii am luat masa la părinții călugări, iar noaptea o petrecurăm la o jumătate milă distanță la Slobozia.
- 24 martie.** Marți am plecat de dimineață din Slobozia și am poposit după un drum de două mile în satul Toporăuți și de acolo am mers până la Sancăuți [Sankowce], unde ramaserăm noaptea. Acest sat ține de Hotin și este proprietatea unui spahiu, care ne-a cinstit cu cafea.
- 25 martie.** Miercuri, angajând o pereche de cai de cărăușie de la un Subaș moldovean turcit, și punând pe Carol și pe Ioan călări pe ei, am mers

—•••—
două mile și jumătate și sosirăm la o jumătate de milă de Hotin. Am trimis acolo înainte pe Carol la chehaia pașei, dându-i de veste de sosirea mea și rugându-l să-mi găsească locuință. Până ce să se întoarcă prânziram în acel loc. Nu mult după aceea s'a întors și Carol și cu dânsul au venit și doi ofițeri lipcani, un rotmistru și un porucic, trimiși de Kolczak în întâmpinarea mea și ca să mă conducă la moșia ce îmi era pregătită la rotmistru de Lipcan Korsak, nu departe de Hotin, în satul Liplianska. Acesta ne-a primit cu destulă politeță, fiind un om cum se cade.

26 martie. Joi după prânz am trimis pe căpitanul Decloir, împreună cu rotmistru Korsak, la polcovnicul lipcanilor Kolczak ca să-l viziteze și să-i mulțumească pentru cinstea ce-mi făcuse. Deasemenea l-am rugat să-mi mijlocească o audiență la seraschier. Deoarece însă Kolczak dormea, căpitanul s'a întors înapoi, iar rotmistru Korsak a rămas acolo și a revenit târziu seara și m'a sfătuit în numele pulcovnicului său, ca să-i fac lui Pașa un cadou, dar nu aveam ce să-i dau.

27 martie. Vineri am trimis pe căpitanul meu la tâlmaciul Huseim, ca acesta împreună cu chehaia să-l ducă la Pașa de Hotin. Așa am și făcut și tâlmaciul s'a întors seara cu răspunsul Pașei că se miră cum eu, care ocup un post așa de înalt, n'am dat de veste de sosirea mea nici măcar cu trei zile înainte și sosisem așa pe neașteptate la Hotin. În urmă a poruncit să mi se spuie că nu-mi dă voie să merg nici la Stambul, nici la Han, dar să mă întorc de unde am venit. Această veste m'a turburat foarte mult, dar nepierzând nădejdea, ci păstrându-mi liniștea, am răspuns că încă mai dinainte scrisesem Pașei prin Nachimowski, dându-i de veste de sosirea mea. În al doilea rând, eu sosisem aci incognito sub alt nume, fără suită, ca să nu se audă ceva în Polonia cine sânt și unde merg. Dacă a-și fi dat de știre Pașei încă dela graniță de sosirea mea, vestea s'ar fi răspândit la Hotin și ar fi ajuns în cetățile polone vecine din apropierea Hotinului, unde vin zilnic polonezii. Prin aceasta a-și fi intrat într-o primejdie vădită și nu a-și fi putut să străbat printre străjile poloneze, ci a-și fi căzut în mâinile lor, și prin urmare ale Moscovei. În al treilea rând, eu nu sunt un om străin, ci supusa slugă a Preastrălucitei Porți, dela care am un hatișerif, adică privilegiu, semnat de mâna însăși a Padișahului și întărit de dânsul, pentru protecția mea și a Oștirii Zaporojene și, deasemenea, un tratat de înfrățire, încheiat cu țara Crimeei. Eu plecasem cu știrea Porții și a Hanului să-l însoțesc pe răposatul Rege al Suediei, lăsând Oastea mea a Zaporojenilor sub protecția Porții și a Hanului. Acum, după moartea Regelui mă întorc în țara Preasublimei Porți la oastea mea și am scrisori către Preaînaltul Padișah și către Vizir dela actualul Rege al Suediei și chiar către Pașa de Hotin. Nu trebuie să mi se atribue intenții rele din

faptul că nu am îndeplinit ceremonii și nu am anunțat de două ori pe Pașa de sosirea mea. Dacă Pașa îmi poruncește să mă întorc de unde am venit, aceasta înseamnă că s'a dat pe față de partea muscalilor și vrea să mă dea în mâinile dușmanilor mei, ceea ce nu numai că se opune credinței musulmane, dar și dreptului ginților. Prin aceasta pașa și-ar atrage nu numai disgrația Porții, dar și aceea a regelui Suediei, care nu-mi dăduse scrisorile lui ca să le vadă date în mâinile dușmanilor. Să ia exemplu Pașa din cazul lui Rakoczi, pe care turcii, chiar învinși, nu au vrut să-l predea. Am mai informat pe tâlmaciul Huseim și cu alte argumente.

Huseim a luat de la mine și privilegiul împărătesc, dat mie pentru protecție și mi-a făgăduit că-l va prezenta Pașei. Am trimis împreună cu tâlmaciul pe credinciosul meu Carol, care mi-a adus vestea că Pașa a poruncit să mi se dea o pensie și că Huseim va veni a doua zi cu răspunsul. Acestea m'au înveselit nițel.

Totuși aflai de la cazaci despre Nachimowski că Pașa, după ce pusese să fie dus cu forța la Zwaniet, poruncise să fie dat în mâinile comandantului străjilor de graniță. Pașa urma să trimită lui Sieniawski scrisoarea lui către oștire. Acestea m'au întristat și mi-au lăsat numai o slabă nădejde pentru siguranța mea.

28 martie. Sâmbătă de dimineață a sosit la Hotin un trimis al Padișahului cu 17 caftane și cu confirmarea în funcția de Pașa a lui Abdi Pașa. Lipcanii au întâmpinat pe trimis la intrarea în oraș, s'a tras și o salvă cu 24 de tunuri, înainte de sosirea lui venise la mine în cuartier Huseim tâlmaciul, care mi-a spus că Pașa îi poruncise să nu aștepte sosirea trimisului, căci nu avea nevoie de tâlmaci, ci să meargă îndată la mine.

Mi-a spus, deci, că Pașa a fost foarte mulțumit de relația ce i-o făcuse din partea mea și că-i pare rău că-mi dăduse poruncă fără să cunoască interesele mele. Îndată a poruncit să mi se dea pensie și mă roagă să am răbdare până va veni poruncă în ce mă privește de la Poartă, căreia îi va da de veste printrun curier special. Avea, însă, nevoie să-i dau scrisorile regelui către Padișah și Vizir și să-i arăt tratatul de înfrățire încheiat cu țara Crimeei. I-am trimis, deci, toate prin Huseim.

30/19 martie. Luni Carol mi-a adus banii pensiei și orz pentru cai. În aceeași zi rotmistrul Korsak, gazda mea, mergând la pulcovnicul său Kolceak, i-a spus că Pașa a poruncit să mi se dea locuință în oraș. Îndată am trimis pe Carol la acel Kolceak, rugându-l ca să nu fiu îndepărtat din casa în care stăteam, din următoarele motive: întâi, că am aci în apropiere o biserică ortodoxă, unde a-și putea să mă duc mai ușor la liturghie de sărbători, decât în oraș. Al doilea, că aci, între lipcani, stau ca între rude, al treilea, că în oraș toate m'ar costa scump, va trebui să iau un tâlmaci, și nu-mi va

ajunge pensia. Am trimis pe Carol și la Huseim să-l întrebe de privilegiu, de tratat și de scrisorile regelui, de ce mi le reține și când voi putea avea audiență la Pașă. La întoarcerea sa Carol mi-a spus că cel dintâi la care-l trimiseseam îmi dă de știre că pot să stau unde-mi place, iar cel de-al doilea, adică tâlmaciul Huseim, i-a spus că Pașa, fiind foarte ocupat, abia a putut să vadă hârtiile mele. Despre audiență a spus că nu știe, dar crede că abia după întoarcerea curierului trimis cu scrisori ale Pașei la Stambul, voi fi primit.

31/20 martie. Marți, nu avuse loc nimic deosebit ce ar fi meritat înregistrare.

Aprilie, după noul calendar

1 aprilie/21 martie. Miercuri. La mănăstire aflai despre un grănicer polon trimis la strajnicul și pulcovnicul Kolczak cu o scrisoare despre mine. Deci întorcându-mă către seară am rugat pe rotmistrul Korsak, gazda mea ca să afle ce scria despre mine comandantul grănicerilor.

2 aprilie /22 martie. Joi. A venit la mine ceauș-bașa al pașei anunțându-mi voința pașei să mă mut în oraș. Deasemenea pașa a trimis după rotmistrul Korsak, care la întoarcere mi-a spus că acesta se teme să mi se întâmple ceva rău din partea polonilor, căci se află acolo mulți partizani ai Moscovei, deci dorește pentru siguranța mea ca să-mi mut locuința în oraș. Pe Korsak l-a întrebat dacă își ia răspunderea și mă poate asigura că nu mi se va întâmpla acolo nimic rău din partea dușmanilor mei, căci în acest caz pot rămâne acolo. Voiu putea să petrec acolo prima zi de Paști, iar Luni să mă mut în oraș. Korsak i-a răspuns că nu poate să-l asigure, căci nu știe ce rău poate plănuși un vagabond sau un dușman. Deci pașa i-a poruncit ca de câte ori voiu vrea să merg la biserică să-mi dea câțiva oameni de-ai lui pentru siguranță, cari să mă însoțească la mănăstire și chiar de voiu sta acolo toată noaptea să mă păzească și să mă conducă înapoi acasă. Intorcându-se rotmistrul Korsak mi-a spus că a întrebat și de scrisoarea pisarului lui Kolczak care i-a răspuns că n'a fost nici o scrisoare, venise numai un grănicer întrebând din viu grai despre mine, dacă venisem la Hotin și din cauza acestei întrebări se temea pașa să nu mi se facă ceva rău din Polonia, după sfatul muscalilor. După primirea aceluia răspuns am plecat la mănăstire pentru Patimile Domnului și m'au condus doisprezece lipcani cari m'au așteptat până la sfârșitul liturghiei noaptea și m'au condus apoi acasă.

3 și 4 aprilie. Vineri, sâmbătă. Am făcut rugăciuni la mănăstire, și-am rămas acolo și după slujbă până seara, chiar și noaptea, pregătindu-mă pentru

spovedanie. In aceiași zi rezidentul Moldovei la Hotin mi-a trimis un berbec și vin.

5 aprilie. Dumineca Pastelor pentru salutare Prea sfintei Fecioare m'ara sculat de dimineață la ceasurile patru după miezul nopții, mi-am spovedit păcatele în fața părintelui egumen și am primit sfintele daruri: corpul și sângele Domnului nostru Hristos, deși eram nevrednic. După liturghie am fost să beau un pahar de rachiu la părintele egumen împreună cu rezidenții Moldovei și Țării Românești.

6 aprilie. După prânz a venit la mine un ceaș ca să mă conducă la noua locuință în oraș, unde am trimis întâiu bagajele în caretă, apoi m'am dus și eu și m'am așezat la Mustafa aga, un bărbat ce-mi era cunoscut, care mai înainte fusese tâlmaciul răposatului Mazepa și mă însoțise dela Isaccea [Sakcza] până la Chilia, când mă întorceam dela marele vizir.

9 aprilie. Kolczak era ocupat, așa că nu l-am putut vizita. In aceeași zi m'au vizitat diferiți ofițeri turci.

10 aprilie. După prânz a venit la mine Huseim terzimanul, care mi-a spus că scrisorile regelui Suediei scrise către împăratul turcesc și către vizir în interesul meu și deasemenea și tratatul încheiat între mine și țara Crîmului au fost trimise de pașă la Poartă, ceea ce m'a turburat foarte mult.

12 aprilie. Am scris scrisori către oastea zaporojenilor, dând de veste de sosirea mea aci, despre Iachimowski și cerând ca să-și arate dorințele lor în scris către mine, dându-mi și o socoteală a numărului oștirii. Scrisoarea am trimis-o lui Ali-Balubașa, fostul meu tâlmaci, rugându-l să trimită scrisoarea către oaste și să fie gata să meargă cu mine la Constantinopol, dacă mi se poruncește să merg acolo.

13 aprilie. M'a invitat la masă rezidentul Țării Românești, dar nu știu ce fel de greșală s'a întâmplat: fie că evreul tâlmaci n'a înțeles ce i s'a spus, fie că sluga aceuia n'a putut să-și îndeplinească însărcinarea, fapt este că nu m'a așteptat, ci a mâncat cu oaspetele său pulcovnicul lui Potocki, voevod de Belz, iar pe mine m'a anunțat abia după masă, chemându-mă de două ori prin servitorul său. N'am vrut să merg la dânsul, până ce nu mă voiu fi informat dela evreu de această greșală.

16 aprilie. Carol mi-a adus dela Kolczak acordarea unui tain convenabil.

24 aprilie. Am mers în caretă în câmp împreună cu căpitanul și cu Mihai și ca să petrecem mai plăcut am vizitat pe rotmistrul Korsak, și apoi pe ulani, unde s'au adunat mulți lipcani, ofițeri de cavalerie, printre cari cei mai însemnați erau Skirmund, Korycki. Deci am petrecut în diferite discuții.

25 aprilie. A venit aci un trimis al regelui [Poloniei] și al republicii, trimis la Poartă, anume Popiei, porucic de husari, pe cari l-au întâmpinat într'un

chip neobișnuit și cum nu se convenia. L-a întâmpinat din partea pașei chehaia lui cu o suită mare, muzică, lipcani și spahii și era toată oastea în număr de patru mii de oameni. Au ieșit în întâmpinarea trimisului până la malul Nistrului. Când trimisul trecu râul și s'a coborât pe uscat chehaia i-a urat bun sosit și i-a adus ca să călărească un cal frumos împodobit al pașei. Chehaia luând locul la dreapta l-a condus până în oraș, unde luându-și rămas bun a plecat cu toată suita pașei și cu muzica la castel, iar trimisul a fost așezat în gazdă la Kolczak. Când a intrat în oraș s'a dat o salvă cu zece tunuri. Trimisul avea o suită foarte mică și nu prea strălucită. Avea însă o caretă și două care cu șase cai, șapte slugi și doi oameni de casă. Mergând la chehaia nu a vorbit cu dânsul nici o vorbă, se vede că era supărat de ceva.

În aceiași zi gazda mea a scuzat pe Paleolog pentru invitația ce-mi se făcuse; el nu se gândise să mă cheme la masă, pentrucă atunci se aflau la el oaspeți din Polonia, știind că aceasta n'ar fi fost cu multă onoare pentru mine. Evreului îi spusese numai că mă va invita la masă când va găsi o ocazie mai bună. Acesta însă, fie că nu înțelesese bine, fie că din violenție înăscută voise să joace o farsă acelui Paleolog, mă invitase la dânsul la masă, despre care vezi mai sus.

26 aprilie. Gazda mea Mustafa aga, poreclit Iasinski mi-a spus că aflase dela un porucic de lipcani din steagul oștenilor poloni, care din porunca lui Sieniawski însoția la Hotin pe trimisul polon, că acel Sie--niawski trimisese pe Iachimowski la Brzez și că se află acolo sub pază. Sieniawski ar fi scris despre dânsul regelui, întrebând ce să facă cu dânsul, dar până acuma nu primise nici un răspuns. Această relație m'a bucurat mult și mi-a dat nădejde că bietul Iachimowski va fi eliberat.

28 aprilie. Trimisul polon a avut audiență la pașă. Pașa l-a îmbrăcat cu un caftan de brocart căptușit cu blană și i-a dăruit și un cal minunat.

4 mai. Trimisul polon a plecat în drum spre Stambul. La plecare n'a avut aceleași ceremonii prostești ca la sosire. În aceeași zi am trimis pe Carol la Huseim tâlmaciul, rugându-l să dea de știre pașei despre scrisoarea ce scrisesem oastei și despre primirea ei de către pașa de Bender. Să dea deci de știre acelui pașă s'o trimită oștirii zaporojene. Carol întorcându-se mi-a spus că Huseim a spus toate acestea pașei, dar pașa era rău dispus și s'a mâniat că nu i-am spus când am trimis scrisoarea la Bender. Nu a făgăduit nimic, ci mi-a poruncit să stau liniștit.

5 mai. Am chemat la mine pe evreul care-mi dădea de obicei sudorifere, când eram bolnav. Am luat dela dânsul șapte pilule, dintre cari trei le-am luat înainte de apusul soarelui și după un ceas și-au făcut efectul, înainte de miezul nopții am mai luat restul de patru în urma cărora am

avut deasemenea efect până în ziua și, laudă lui Dumnezeu, mi s'a făcut mai bine.

8 mai. Vestе despre moartea principesei Rakoczy. A venit la mine rezidentul Țării Românești și un doctor în medicină. Mai târziu rezidentul mi-a trimis și niște capere, măsline și ridichi noi.

10 mai. La vizita ce făcui capuchehaiei Țării Românești, aflai dela doctor, că nu este din neamul împăraților și nici nobil.

15 mai. În ziua sfintei mucenițe Irina ascultai liturghia ex voto pentru răposata mea mamă, care se numia Irina. După slujbă isprăvii scrisoarea către pașa în care mă plângeam de barbara lui lipsă de ospitalitate, căci mă primise nepoliticos și de opt săptămâni nu-mi îngăduia să-l văd, nedându-mi audiență și nu primește scrisoarea regelui Suediei scrisă către dânsul, îmi interzice să scriu oștirii mele și să-i aduc la cunoștință sosirea mea în această țară, îmi dă un tain foarte mic față de situația mea extraordinară. Am fost cu această scrisoare la tâlmaciul Huseim, întrebându-l dacă nu cumva ar supăra și mai mult pe pașă. El m'a sfătuit să i-o trimit a doua zi prin chehaia. Am fost la rezidentul Țării Românești, pe care l-am rugat să transmită o scrisoare domnului Țării Românești.

17 mai. Am trimis prin Carol scrisoarea către pașă la chehaia. Acesta primind-o a poruncit lui Huseim s'o traducă pe turcește și a făgăduit că după traducere le va da pașei.

19 mai. A venit la mine Huseim trimis de pașă, care mi-a făcut din partea lui obișnuitul compliment pe turcește: Salaam-Alekin, apoi mi-a dat răspunsul pașei la scrisoarea mea. El se scuza mai întâiu prin boala lui, apoi prin prezența trimisului polon, că nu mi-a acordat audiență, despre tain n'a spus nimic, mi-a spus că a scris Porții foarte bine despre mine dând de veste de sosirea mea, spunând cum că am hatișerif dela padișah, un tratat cu țara Crîmului și scrisori dela regele Suediei către Poartă, și că trimisese cu aceasta un curier special.

20 mai. Primii scrisori din Cracovia dela familia mea de sânge, pe cari mi le trimitea preotul Zaleski, punându-le în scrisorile preotului War-siewski, dându-mi de știre că voevodul de Kiev fixase la Cracovia un ajutor de o sută de taleri pentru familia mea pentru care-l va răsplăti Dumnezeu.

22 mai. Am trimis o scrisoare cifrată domnului Țării Românești.

23 mai. A venit la mine Huseim trimis de pașă cu un nou compliment. Mi-a dat de știre că defterdarul din porunca pașei îmi mărise tainul la 11 lei și 5 akți pe săptămână, ceea ce înseamnă pe lună 44 lei și 20 akți, iar până acum mi se dedea pe lună numai 22½ lei, precum și fân și orz pentru cai și pâine pentru mine și pentru servitori. Acum mi se dedea bani atât

—••——••—

pentru pâine, cât și pentru fân, afară de orz pentru șase cai două chile, iar tainul în bani era pentru opt persoane. Am fost la vecernie la mănăstire, unde găsii un călugăr venit din Ucraina de peste Nistru, care mi-a spus că a văzut și a citit la protopopul de Nemirov ordine tipărite pe care jurase tot clerul și starea mirenească cu conducătorii lor din Ucraina și iscăliseră să fie credincioși țarului și nepotului său, moștenitorul tronului, fiul răposatului țarevici. Intre altele mi-a spus că țarul declarase războiu Persiei.

24 mai. M'm întâlnit cu acelaș călugăr Szostakowski, și l-am convins să meargă la Siecz la oastea zaporojenilor cu scrisoarea mea.

25 mai. M'a vizitat Korsak rotmistrul lipcanilor înainte de prânz și a rămas o jumătate de ceas. Mi-a spus că zilele acestea sosise aci din Grodno un lipcan, care spunea că țarul ar fi luat sub protecția lui pe regele Stanislav și vrea să-l așeze pe tron și că ar fi dat proclamații în Lituania pentru proviant pentru oaste, ceea ce nu prea cred și aștept confirmare.

26 mai. Am scris către oastea zaporojenilor, cerând să-mi trimită în scris dorințele lor și însemnarea numărului întregii oștiri.

27 mai. De dimineață am expediat pe părintele Szostakowski în drum spre Siecz, deși era ploaie și vânt.

28 mai. Gazda mea mi-a dat de știre că se întorsese dela Stambul ciuhodarul pașei care fusese trimis cu știrea sosirii mele. Înainte de prânz a venit la mine Huseim tâlmaciul trimis de pașă și mi-a înapoiat privilegiul împăratului turcesc, precum și tratatul încheiat între mine și țara Crîmului, pe cari pașa le luase dela mine și le oprise la dânsul până la întoarcerea trimisului. După aceea mi-a făcut cunoscut ordinul Porții ca să fiu trimis dela Hotin în orașul Serres, unde voiu rămâne în timpul Ramazanului și al Bairamului, iar după Bairam e ordin de la Poartă să mă cheme la Constantinopol pentru tratări. Pașa a fixat data plecării mele Sâmbăta viitoare.

30 mai. Am fost la sfânta liturghie și am făcut apoi rugăciuni către domnul nostru pentru călătorie fericită. După slujbă mi-am luat rămas bun dela părintele egumen și întorcându-mă acasă am scris lui Zale^ski, rugând pe Mustafa aga să transmită scrisoarea. Ii dădeam de veste despre svonurile răspândite, cum că țarul ar vrea cu puterea armelor să așeze pe tronul Poloniei pe regele Stanislav și îl rugam să-mi dea de veste dacă e adevărat. Am scris și lui Stenflicht pentru o anume treabă. Scrisorile scrise către han și către oaste le-am dat lui Huseim tâlmaciul să le dea pașei, care făgăduise să le trimită pașei de Bender cu ordin ca să fie

transmise la Siecz. Acestea fiind făcute am plecat cu Dumnezeu cu un convoi pe la Lipczani, peste Prut, la Ște-fănești.

3 iunie. Sosii la Iași, sărăcăcioasa capitală a hospodarilor. După ce-mi găsii locuință am trimis la Alexandru Amira fostul tâlmăciu al regelui Suediei și fostul meu prieten când steteam la Bender, dându-i de știre de sosirea mea. Târziu seara Amira a venit la mine cu o invitație din partea domnului și am stat multă vreme de vorbă despre dulcile amintiri ale trecutului.

6 iunie. A venit la mine Amira cu mareșalul aducând dela domn un cal bogat împodobit, rugându-mă din partea lui să viu să-l văd și să „merg la dânsul călare pe acel cal. Deci m’au condus cu obișnuitele lor ceremonii la castel, unde mă așteptau boierii la scară. Aceștia m’au condus în odaia domnului, care m’a întâmpinat în mijlocul odăii și după urare de bun sosît m’a rugat să șed. Am stat mai bine de un ceas cu diferite conversații și după aceea m’a tratat cu cafea și înghețată după obiceiul turcesc. După aceasta a poruncit să se citească în fața lui firmanul împărătesc, ce-i fusese prezentat de aga care mă însoțî. În firman scria să fiu primit peste tot cu cinste și să mi se dea tot ajutorul pentru călătorie, dându-mi-se 15 sau 20 oameni pentru convoi, să aibă toți grija ca să nu mi se facă nicăiri vreo strâmbătate și trecând dintr’un oraș într’altul, să dea de veste Porții dacă sosisem întreg și sănătos. După citirea firmanului mi-am luat rămas bun dela domn și m’am înapoiat cu aceleași ceremonii ca la venire. Am trimis cu scrisori către han și oștire doi cazaci, pe cari i-am găsit în Iași, Hoycko și Fedor tovarăși ai lui Irklewski și i-am pus pe drum. Pe Amira l-am rugat de două ori prin scrisoare ca să-mi împrumute bani de drum, dar găsii la el «graecam fidem ». Am plecat din Iași.

10 iunie. Sosirăm la Galați pe Dunăre într’o poziție frumoasă, dar orașul sărăcăcios. Locuitorii ne-au primit cu multă cinste și mi-au adus pentru bucătărie o știucă și un crap mare. Seara am fost la biserica Sf. Gheorghe, unde văzui mormântul răposatului Mazepa și plății și o slujbă cu rugăciuni funebre pentru sufletul lui, îndurerat că un astfel de bărbat nu poate avea un mormânt mai de cinste. Ieșind din biserică am rămas nițel pe Dunăre, unde ne-a întâmpinat și egumenul acelei biserici și mănăstiri. Primii mai târziu dela dânsul în semn de dragoste două sticle de vin și patru lămâi. Noaptea nu dormii aproape deloc din pricina răcelii la piept.

11 iunie. Părintele egumen al acelei mănăstiri, care ține de Muntele Athos m’a invitat la el și m’a tratat cu ceai, dulceață și rachiu. După ce m’am înapoiat dela mănăstire am mers de curiozitate la o jumătate milă de Galați la șanțul lui Traian [fossa Traiani], vrând să văd antichitățile. Sânt în adevăr semnele șanțurilor unde era tabăra împăratului Traian, se văd

încă șanțurile întărite cu lemn și întăriturile, între cari o movilă înaltă făcută de oameni sau poate dela natură. Se vede că acolo stetea însuș împăratul, căci este întărită cu șanțuri de jur împrejur. Pe acea movilă era o clădire de zid, fie un palat, fie în-tărituri, a căror ruine locuitorii Galațului le-au luat ca să-și clădească propriile lor case. Au luat chiar și temeliile, din cari au clădit zece biserici, dar mai sânt încă resturi ale acelor ziduri de piatră de cărămidă, cari se văd a fi antice. Acest șanț, al lui Traian, este în locul unde se varsă Șiretul în Dunăre. Am scris domnului Țării Românești, cerându-i recomandația atât către Poartă cât și către fratele său, marele dragoman, ca să fiu chemat prin ordin dela Poartă la Stambul după Bairam.

12 iunie. Trecui peste Dunăre și poposii noaptea în primul oraș turcesc Macin.

14 iunie. Creștinii din orașul Hârșova m'au rugat să stăruiesc la Constantinopol să li se permită să clădească o biserică...

20 iunie. Popas la Ușelni, localitate care se află deja în Bulgari: locuitorii sânt țărani bulgari.

Traducere adaptată după P.P. Panaitescu

Науково-популярне видання

РЕНДЮК Теофіл Георгійович

Пилип Орлик:
молдовські та румунські шляхи

Українською та румунською мовами

Редактор *М. Токарюк*
Дизайн і верстка *І. Стусика*

Формат 70х100/16. Ум. друк. арк. 18,2. Обл.-вид. арк. 16. Наклад 1000 прим. Зам. № 890.

Виготовлювач і видавець

видавничий дім
publishing house

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ЧЦ №1 від 10.07.2000 р.

телефон
[0372] 552 943

адреса
58000, м. Чернівці,
вул. Радищева, 10

e-mail
info@bukrek.net

web-сайт
www.bukrek.net

РЕНДІЮК Теофіл Георгійович – доктор історичних наук, дипломат, автор понад 450 монографій, нарисів і науково-популярних робіт, статей, рецензій та інтерв'ю, опублікованих в українських та зарубіжних виданнях, у тому числі Росії, Республіки Молдова, Румунії та Угорщини.

Народився 7 липня 1955 року в с. Остриця Чернівецької області.

Його двомовний ілюстрований нарис «Гетьман України Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи», розроблений на основі широкої джерельної бази та власних досліджень, розкриває маловідомі або зовсім не ідентифіковані аспекти політичних, військових, дипломатичних та культурно-духовних зв'язків гетьмана України Пилипа Орлика з Молдовою, Валахією та Трансильванією у першій половині XVIII століття.

Ця нова книга, разом з його попередніми багатомовними виданнями, з часом стане складовою частиною трилогії «Видатні гетьмани України – Молдова та Румунія».

RENDIUK Teofil Gheorghievici – doctor habilitat în științe istorice, diplomat, autor a peste 450 de monografii, studii și lucrări științifico-populare, articole, recenzii și interviuri publicate în editurile ucrainene și de peste hotare, inclusiv în Rusia, Republica Moldova, România și Ungaria.

S-a născut pe data de 7 iulie 1955 în s. Ostrița, regiunea Cernăuți.

Prezentul său studiu istorico-documentar ilustrat «Pylyp Orlyk: căile moldo-române», elaborat pe baza unui larg spectru de surse și cercetări proprii, editat în două limbi, aduce la cunoștința cititorului aspecte mai puțin cunoscute sau total neidentificate privind relațiile politice, militare, diplomatice și cultural-spirituale ale hatmanului Ucrainei Pylyp Orlyk cu Moldova, Muntenia și Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Această nouă carte, împreună cu studiile sale anterioare, editate în mai multe limbi, între timp va deveni parte componentă a trilogiei «Hatmanii eminenți ai Ucrainei – Moldova și România».

